

STILISTIKA

Marko Samardžija

Jezik i stil
pripovjedne proze
Ive Kozarčanina

Marko Samardžija:
Jezik i stil pripovjedne proze Ive Kozarčanina

Nakladnik

Stilistika.org

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za stilistiku
Ivana Lučića 3, Zagreb

Za nakladnika

Miljenko Šimpraga

Priredio

Ivan Marković

Urednik

Krešimir Bagić

Recenzenti

Krešimir Mićanović
Tatjana Pišković

Oblikovanje

KaramanDesign

Portret Ive Kozarčanina na naslovnici: Zlatko Keser

Godina i mjesec objavljivanja: 2020, studeni

ISBN 978-953-175-679-2 (HTML)

ISBN 978-953-175-678-5 (PDF)

ISBN 978-953-175-680-8 (EPUB)

Objavljivanje knjige financijski je poduprlo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Sadržaj

Uz jezik i stil Ive Kozarčanina (Ivan Marković)	5
I. Pristup	17
1. Jezik i stil književnog djela	17
2. Pisac, djelo, literatura	25
Napomena o građi	29
II. Jezik i stil Kozarčaninove pripovjedne proze u očima književne kritike. . . .	31
III. Književni kritičar Ivo Kozarčanin o jeziku i stilu djelâ i pisaca o kojima je kritički sudio	37
IV. Elementi fonostilistike u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi	41
1. Samoglasnici	42
2. Suglasnici.	43
3. Rime u prozi!	44
4. Razlikovni fonem	47
V. Nabranjanje i ponavljanje – dvije dominantne stilske osobine	51
1. Imenice	51
2. Pridjevi	54
2.1. Atributska služba	54
2.2. Predikativna služba	59
2.3. Ponavljanje	60
3. Zamjenice.	60
4. Prilozi.	62
5. Glagoli	62
Dodatak: Stilogenost antinomski složenih glagola	65
VI. Neke nedovoljno razrađene osobine stila Kozarčaninove pripovjedne proze	73
1. Narodne poslovice interpolirane u piščev tekst	73
1.1. Neadaptirane narodne poslovice.	74
1.2. Adaptirane narodne poslovice	75
1.3. Gnome sastavljene »na narodnu«	76
2. Paralelna mjesta u poeziji i prozi.	77
3. Primjeri grafostilistički	79
4. Zameci jezične karakterizacije likova	81

VII. Stilovornost turcizama	85
1. Turcizmi u funkciji lokaliziranja radnje	88
2. Kontekstualno nemarkirani turcizmi	89
Rječnik turcizama	91
VIII. Kozarčaninove novotvorbe	97
1. Pridjevi	97
2. Imenice	98
3. Glagoli	100
4. Prilozi.	100
IX. Zaključak.	101
Vrela	103
Literatura.	107
Kazalo imenâ	117
Bilješka o priređivaču	121

Ivan Marković

Uz jezik i stil Ive Kozarčanina

Pisanje Ive Kozarčanina (Hrvatska Dubica, 14. X. 1911–Zagreb, 4. II. 1941) gotovo sve je smješteno u 1930-e, desetljeće u kojemu M. Krleža već poprma divovske obrise objavivši dotad ili upravo tad između ostaloga većinu lirike, uključujući *Balade Petrice Kerempuha* (1936), većinu drama, primjerice *Kraljevo* (1918), *Vučjak* (1923), *Gospodu Glembajeve* (1928), *U logoru* (1934), novele *Hrvatski bog Mars* (1922), polemike, primjerice *Moj obračun s njima* (1932), *Dijalektički antibarbarus* (1939), romane *Povratak Filipa Latinovicza* (1932), *Na rubu pameti* (1938), *Banket u Blitvi* (1938–1939, knjige I–II). Ne kao Krleža, jer nitko kao Krleža, no Kozarčanin je veoma plodan, izlaze mu zbirke pjesama *Sviram u sviralu* (1935), skupna *Lirika* (1935) i *Mrtve oči* (1938), zbirke pripovijesti *Mati čeka* (1934) i *Tihi putovi* (1939), romani *Tuđa žena* (1937) i *Sam čovjek* (1937). Zacijelo bi plodno objavljivao i dalje da nije nesretno skončao od stražarskoga metka ispred Topničke vojarne u zagrebačkoj Ilici nadomak Črnomercu (v. Špoljar 1975, Stamać 2008).*

Tih 1930-ih znanstvenik filolog svoje bi radove dužega daha objavljivao u Akademijinu znanstvenome časopisu *Rad*. Kraće bi objavio recimo u *Nastavnome vjesniku* ili kojem drugom hrvatskom časopisu. Objavljivalo se još u *Južnoslovenskome filologu* i ostalim srpskim časopisima, pa i inozemnima. Ivšićev *Hrvatski jezik* izlazit će tečajem jednoga godišta tek krajem desetljeća (1938–1939). O čemu 1930-ih u *Radu* pišu znanstvenici filolozi? – M. Rešetar opsežno o jeziku M. Držića (1933) i jeziku Ranjinina zbornika (1936) te o početku kovanja dubrovačkoga novca (1939), M. Kombol o lirici D. Zlatarića (1933), A. Barac o M. Bogoviću (1933), T. Maretić o muslimanskoj narodnoj epici (1935, 1936), V. Dukat o rječniku I. Mažuranića i J. Užarevića (1937) te A. Nemčiću (1940), F. Fancev o M. Maruliću (1933), Lj. Jonke o I. Mažuraniću i narodnim pjesmama o smrti Smail-aginjoj (1938), A. Musić o rečenicama bojazni (1933), iterativnome kondicionalu (1933), srpsko-hrvatskim participima (1935), efektivnome prezentu (1935), neodređenim zamjenicama (1937), što su sve redom teme koje obećavaju, ali Musićev korpus sav je crpen iz narodne književnosti. Kako se vidi, znanstveniku filologu ne pada na pamet baviti se sebi suvremenim jezikom, ako govorimo o jeziku književnosti, primjerice jezikom I. Kozarčanina ili M. Krleže, krajnji su domet književnopovijesne i leksikografske teme iz sredine 19. stoljeća.

* Malo će koga zanimati da je sedamdeset godina poslije na iličkoj kapiji te iste vojarne dežurao pisac ovoga predgovora, danas je to vojarna »Petar Zrinski«. Zbog rušenja njujorških nebodera borbeno pripravnost postrojbe bila je podignuta na visoku razinu. Koliko znamo, nijedan književnik nije stradao.

Krajem 1950-ih novi val filologa okuplja se oko časopisa *Umjetnost riječi* i *Jezik*, s vremenom su imenovani Zagrebačkom stilističkom školom (v. Ryznar (ur.) 2020, Josić (ur.) 2020). Čitaju se strani uzori, interes za jezik književnoga djela pojačava se, pretresaju se zastarjele postavke preskriptivne stilistike T. Maretića (1899, 1931), koju priređivači trećeg izdanja utjecajne Maretićeve gramatike M. Hraste i P. Rogić zbog neprikladnosti izostavljaju (1963). Na red dolazi i jezik pisca, ali i dalje su to u dobroj mjeri pisci s prijelaza 19. i 20. stoljeća – A. G. Matoš, V. Vidrić, A. B. Šimić, ili stariji poput A. Šenoe, rjeđe suvremenici poput M. Božića, V. Desnice i P. Šegedina. Filolozi jezikoznanci, konkretno Lj. Jonke, osvjetljavaju sporove filoloških škola u 19. stoljeću (v. Jonke 1964, 1965). Jezik pisca 19. i 20. stoljeća postaje atraktivna tema. Ubrzo će niz mlađih znanstvenika početi pisati i objavljivati svoje doktorate i magisterije – jasno doradene, prerađene, dopunjene – pa ćemo dobiti monografije o jeziku A. Kovačića (Anić 1963/1971), H. Kikića (Smailović 1964/1971), A. Šenoe (Kalenić 1965), A. G. Matoša (Pranjić 1967/1971), J. Leskovara (Sović 1972/1982), V. Korajca (Čižmek 1973/1979), Ks. Š. Gjalskoga (Sović 1980/1985), opis imenskih riječi u J. Kozarca (Ham 1993). Nećemo pogriješiti ako ovamo uvrstimo i radove usmjerenijih tema, primjerice studiju o aoristu u M. Božića (Bogdan 1969/1977), humoru S. Kolara (Čunčić 1978/1980), kraće radove o jeziku pojedinih pisaca (usp. npr. Pranjić 1968, 1986, 2002, Pranjković 2003, Samardžija 2003), jeziku *Kurlana* (Udier 2003/2004) te opsežnije radove o kajkavskome književnom jeziku poput rječnika *Balada Patrice Kerempuha* (Kuzmanović 1972), disertacije o poetici i jeziku D. Domjanića (Kalinski 1987/1988), korijenima Krležina Kerempuha (Vončina 1991). Nažalost tu se nekako s velikim monografskim zahvatima zastajalo, stara filologija zamirala je, nadomještala ju je nova lingvistika. Kao pozniji odbljesak dobili smo još studiju o jeziku M. Jergovića (Udier 2007/2011) te ponešto drugačije impostirane studije o jeziku suvremene hrvatske proze – o njegovu žargonu i žargonizaciji (Koščak 2012/2018) i o njegovim sociolingvističkim obilježjima (Pasini 2017/2019). U predgovoru monografiji o jeziku A. Kovačića ondašnji Anićev zadarski kolega D. Brozović zapisao je:

Mali narodi, i osobito oni što su iz bilo kakva razloga zaostali u pojedinim disciplinama za širim svjetskim tokovima, ne mogu sebi priuštiti luksuz da u svakoj razvojnoj liniji prelaze polako sve faze koje su drugi prije njih već prešli. Drugi su u prethodnim fazama dobili potpune obrade Goethea ili Puškina, isto kao i Dantea ili Shakespearea, i danas idu dalje, traže odgovore na pitanja koja postavlja suvremena lingvistika u jeziku individualnoga književnog stvaraoca. Nama pak preostaje samo jedno – da istodobno i popunjavamo naslijeđene praznine i nastojimo se uklopiti u maticu suvremenih kretanja. To je, naravno, teško, jednostavno zato što je teže *stizati* nego *ići*, ali drugoga izlaza nema. U tom svjetlu treba gledati i monografiju Vladimira Anića o jeziku najvećega hrvatskog realista Ante Kovačića. (Brozović 1971: 4)

To je kontekst unutar kojega valja motriti i magisterij M. Samardžije o I. Kozarčaninu (1977), »treba ga gledati u tom svjetlu«, kako reče D. Brozović. Nažalost kroatistika je nakon početnog uzleta u analizama jezika književnikâ posustala, pa sad *idemo*, a da nikad zapravo nismo *dostigli*, već smo u nekom trenutku od dostizanja i odustali. Primijetimo najzad da su među obrađenim piscima u 20. stoljeću rođeni samo

H. Kikić (1905–1942), I. Kozarčanin (1911–1941), koji su svoja djela pisali 1930-ih, M. Božić (1919–1995), koji se u književnosti javlja od kraja 1940-ih, i M. Jergović (1966–). Izuzmemo li potonjega, od njihovih djela do monografske obrade njihova jezika i stila prolazilo je obično više desetaka godina. Danas, kad monografija u humanistici uopće više nije na cijeni, kad je na cijeni pisati što više o što manje (s idealom »sve o ničemu«, kako jedna dosjetka veli), sve je manje izgledno da ćemo vidjeti monografiju o jeziku pisca koji bi pripadao novijoj hrvatskoj književnosti.

Dana 29. XII. 1977. tada sveučilišni asistent poslije akademik Marko Samardžija (Vođinci, 2. IX. 1947–Zaprešić, 19. II. 2019) obranio je na zagrebačkome Filozofskome fakultetu pred profesorima Krunoslavom Pranjićem, Vladimirom Anićem i Radoslavom Katičićem kao članovima povjerenstva magistarski rad *Jezik i stil pripovjedne proze Ive Kozarčanina* i time »stekao akademski stupanj magistar iz područja lingvistike s osobitim obzirom na hrvatski jezik«, kako to stoji na diplomi od 8. VI. 1978. U zaključku pozitivne ocjene koju je povjerenstvo s predsjednikom K. Pranjićem potpisalo 1. XII. 1977. te magistranda uputilo na obranu stajalo je sljedeće, prenijet ćemo opširnije:

Samardžijina magistarska radnja, izvjesno je, sustavan je jezikoslovni rad, maksimalno akribičan, metodološki (deskriptivno stilistički) suvremen i konzistentan; s prošircima što ih je sam u svome zaključku natuknuo (poredbeno lingvistička istraživanja stilske formacije kojoj je K. pripadao) ova bi radnja bila potpunom stilografskom monografijom; no ona to već jest (monografija) i ovakva kakva jest. Samardžijina tipologizacija stilskih postupaka u K. prozi te utvrđivanje njihovih distribucijskih modela (s mjestimičnim tek vrednovanjem) nisu načinjeni prema apriornim shemama nego prema njihovoj zastupljenosti i reprezentativnosti u ispitivanome korpusu; neke su njegove spoznaje o K. »stilu i jeziku« gotovo gnomički sretno formulirane:

– što je iskaz nedorečeniji, to je asocijativni sklop širi (71, o K. suprotstavljanju riječi slična jezikovnoga sklopa);

– svako od djela potrebno je analizirati kao posebnu postavu, neovisno o tome je li koji dio te postave preuzet i realiziran u kojoj drugoj. Zagovaramo, dakle, integritet književnog djela, svih njegovih elemenata koji nisu ništa manje njegovi pojave li se u kojem drugom piščevu djelu (129, o problemu paralelnih mjesta u K. poeziji i prozi).

Nije na odmet istaći još jednom značajku ove radnje: pišući o tuđem stilu (Kozarčaninovu) Samardžija se iskazuje ne samo kao vrstan stilističar nego i kao autentičan stilist očitujući neke vlastitosti kondenzirana, disciplinirana ali i sugestivna izražavanja.

Ni apologetična (mada afirmativna) ni negatorska (mada kritična) Samardžijina magistarska radnja o »Jeziku i stilu pripovjedne proze Ive Kozarčanina« vrijedan je prilog naučnim spoznajama o jeziku u književnosti (u konkretnome primjeru, a i načelno).

Oljuštimo li sloj pretjerane hvale svojstven žanru pozitivnih izvještaja i uzmemo li u obzir minulih dobrih četrdeset godina, ostaje ono važno, što bez zadržke možemo kazati i danas. Prvo, riječ je o zaokruženoj monografiji. Drugo, riječ je o akribičnoj filologiji stara kova koja je pratila suvremenu stilografsku znanost, što se vidi u

opsežnu popisu literature, koji je i povjerenstvo spomenulo u opisu sadržaja. Treće, riječ je o vrijednu prilogu spoznajama o jeziku u književnosti općenito, hrvatskome jeziku 1930-ih i jeziku I. Kozarčanina posebno.

Rad o jeziku i stilu I. Kozarčanina nije bio doktorat, nego magisterij, rad manjeg opsega, pa u njemu ne treba tražiti panoramski pregled kakav su dali primjerice V. Anić o jeziku A. Kovačića, K. Pranjić o jeziku A. G. Matoša ili I. Sović o jeziku Ks. Š. Gjalskoga. Samardžija se koncentrirao na stilske konstante i one odlike Kozarčaninova jezika prema kojima bi se nepotpisani Kozarčaninovi tekstovi mogli forenzički prepoznati. Pritom je Samardžija dao cjelovit prikaz sa svim obavljenim predradnjama i svim elementima obaveznoga sastava koji se od takva očekuju. Ponajprije s olovkom u ruci iščitao je sve što je od Kozarčanina bilo dostupno objavljeno u prvom izdanju (koliko se iz rada dade razaznati, eventualnu rukopisnu građu nije ni konzultirao ni tražio) te pomno ekscerpirao korpus potvrda. Za onoga tko takvo što nije radio recimo da je taj posao neobično zahtjevan jer traži vječito kretanje ispočetka, teško da je unaprijed moguće raspoznati markirane stilske stalnice, prikupljeni korpus neprestano se omjerava o ustanovljena mjerila, a mjerila o korpus, i tako ukrug.

U uvodnome poglavlju, »Pristupu«, Samardžija raščičava pojmovlje i svoju poziciju – što je to literarna komunikacija, što je jezik, što je stil, što je stilistika i zašto se priklanja načelno deskriptivnoj lingvostilistici, koja rijetko i nevoljko zalazi u literarnu interpretaciju i dojmove. Pritom se vrlo vješto i temeljito referira na aktualnu relevantnu literaturu. K tomu ukratko ocrtava Kozarčaninovo djelo i građu koju je pregledao.

Slijede dva vrijedna i inovativna poglavlja u kojima daje sažete preglede onoga što su o Kozarčaninovu jeziku i stilu pisali kritičari suvremenici te onoga kako je o jeziku i stilu svojih pisaca suvremenika pisao sam Kozarčanin, koji je temeljito pratio književnu produkciju.

U poglavlju o fonostilističkim elementima u Kozarčaninovoj prozi Samardžija se s jedne strane ne uspijeva othrvati svojedobno popularnim prepoznavanjima vokalskih i konsonantskih sljedova i otkrivanjima njihova »značenja«, kakva nalazimo primjerice u oglednim stilističkim čitanjima I. Frangeša (v. Ryznar (ur.) 2020), s druge ipak uočava autentičan Kozarčaninov postupak rimovanja u proznim tekstovima.

Najviše prostora posvećeno je Kozarčaninovima nabranjima, gomilanjima i ponavljanjima, očito izrazitim odlikama Kozarčaninova stila, koje Samardžija razvrstava prema vrsti riječi.

Iza ne posve providna naslova o »nekim nedovoljno razrađenim osobinama stila Kozarčaninove pripovjedne proze« krije se samosvojan Samardžijin uvid u manje čestotne stilske postupke. Posebno su zanimljiva paralelna mjesta u Kozarčaninovoj prozi i poeziji te jezična karakterizacija likova, koju Samardžija nalazi u potvrdama apotekarskih mjera.

Zadnja dva poglavlja posvećena su leksiku – turcizmima i Kozarčaninovim novotvorbama. Kako smo u bilješci uz tekst ondje zapisali, nije posve jasan kriterij kojim je Samardžija razlučio markirano i nemarkirano. Novotvorbi je u Kozarčanina očito malo.

Rečeno je, Samardžija nije dao panoramski pregled Kozarčaninova jezika i stila, nego samo njegove izrazite odlike, ono što je procijenio stilistički markiranim. To se vidi i iz prethodnoga sažetka poglavlja. Već na prvi pogled primjetno je da u radu zapravo nema ništa o Kozarčaninovima fonologiji, morfologiji, sintaksi pa ni leksiku u užem smislu tih termina.

Što se fonologije tiče, Samardžija primjerice nije spomenuo da je Kozarčanin bio od onih pisaca koji su *svjetlo*, (*ne*)*svjestan* i (*ne*)*svjesno* pisali sa *ije*, odražavalo to njihov stvarni izgovor ili ne, naprotiv *otmjen(ost)* sa *e*, kako su, pretpostavljamo, i izgovarali:

Ugasio bi mi **svijetlo**, koliko god se ja bunio. (MČ, 15)

Eva je donijela **svijetlo**, Bog neka nam poživi Evu! (TP, 25)

Ništa ti ne možeš, Gajski! – kaže profesor i pijano se smije, **svijestan** svoje časovite premoći. (TP, 52)

Bila je **svijesna** nezajazljive ljudske pohlepe za njom. (TŽ, 52)

u dva posljednja, najviša razreda (**svijesno** ili **nesvijesno**, osjećajući grižnju savjesti i nastojeći je na taj način ušutkati, ili slučajno, jer se tako providnosti svidjelo) popravila mnogo toga, (SČ, 125)

na prstenjaku desne ruke blistala je izbljedjelim zlatom burma sa sićušnim opalnim okom, koja je davala ruci **otmen** izgled. (TŽ, 134)

Kao ni to da ispred inicijalne skupine *ps*, čini se, nije poširivao prijedlog *s* u *sa*, za što ne možemo kazati da bi bilo baš izrazito neobično, ali vrijedilo bi konstatirati:

Razgovarao je sam sa sobom i s **psom**, koji je isplazio jezik od vrućine i umora. (TŽ, 48)

Pas se druži s **psom**, vuk vukuje s vukom. (TP, 61)

Da je Kozarčanin pisao *pokućvo* (SČ, *passim*), Samardžija konstatira među novotvorbama (1977: 174). Kao glasovna promjena zanimljivo, sljedovi *ćstv* i *ćtv* ionako su u hrvatskome jezikolomni i rijetki, ali nije novotvorba. Internetski korpusi pokazuju da su taj oblik rabili A. Nemčić, A. Šenoa, Ks. Š. Gjalski, I. Vojnović, A. Cesarec, M. Begović i dr.

Morfološku ćemo opasku o čestotnosti glagolskih oblika u Samardžije naći tek ondje gdje se govori o gomilanju istovrsnih riječi:

Počeli smo ova razmatranja navođenjem primjera za perfekt jer je to vrijeme koje se u Kozarčanina pojavljuje najčešće nagomilano. Zanimljivo je spomenuti da nismo pronašli ni jedan primjer nabranja kojega još vremena za iskazivanje prošlosti (pluskvamperfekta, imperfekta ili aorista). A nema ni kondicionala prošlog. Ovo je utoliko zanimljivije jer su ta glagolska vremena (pogotovo aorist) općenito dosta prisutna u jeziku Kozarčaninove pripovjedne proze. Prisutna su toliko da bi se i ovamo mogla protegnuti poznata konstatacija o aoristu i imperfektu u pjesnikâ. A ipak ih nema u nabranjima. (Samardžija 1977: 99–100)

»Poznata konstatacija« o aoristu i imperfektu Jonkeova je:

Oduzmite našim ilircima aorist, kao da ste im odrezali krila. Slično se može reći za naše epike s obzirom na imperfekt. (Jonke 1964: 151, 1965: 415–416)

Doista, samo u primjerima koje Samardžija donosi imamo u Kozarčanina vrlo živ imperfekt pa nahodimo: *ašikovahu, bijaše, čekaše, dopiraše, gledahu, nalikovahu, odavahu, osjećaše, otvarahu, padaše, poznavahu, prolažahu, pršaše, radovahu, sjedaše, skakahu, tinjaše, vjekovahu, zagušivahu, zatvarahu*. Dojam je, možda varav, češće od aorista: *ču, jurnuše, obasjaše, poče, popucaše, protegoše, prsnuše, utihnuše, zakvačih*. Tek opsežnije istraživanje pokazalo bi koliko su ti oblici 1930-ih bili realni, a koliko pripovjedačka stilizirana, pa i markirana manira, tj. kako su govornicima hrvatskoga 1939. zvučale ove rečenice iz pripovijesti »Dva života«:

Sunce **probijaše** kroz iglice crnogorice, koja je rasla svuda okolo. Oči joj se same **sklapahu** u kasno prije podne, dok su djeca skakala između osakaćena riđeg džbunja. Iz ljetnog paviljona, koji **iščekivaše** svakoga dana svoj sprovod, **dopiraše** tužna glazba, koju **zagušivahu** šumovi lopata i budaka na cesti, kroz koju **provađahu** kanalizaciju. Nije mogla usnuti, iako je zatvorila oči. Mislila je i misli su joj bile gorke i puste. Ljudi su prolazili uz nju, žene **govorahu** napadno glasno i **smijahu se** nenaravno, kanarinci **cvrkutahu** južnjački u krletkama njihove boje, u kojima **se** jedva **razabirahu**. (TP, 152)

Slutimo da su onim Hammovim zagrebačkim srednjoškolcima (1939–1940), koji su normalno slengovski rabili dan-danas žive riječi poput *frajer, murja, pljuga, som, treba, vuna* i *žicati*, zvučale gotovo jednako knjiški, artifičijelno i začudno kao što zvuče nama danas, poslije osamdeset godina. Daleko od toga zacijelo im nije bio ni komparativni oblik *žarči* (TŽ, 52, SČ, 51, 101). Kažemo to imajući na pameti i Hammov napis o jezičnoj strani udžbenikâ i čitanaka u onodobnim hrvatskim srednjim školama (1939).

Što se tiče sintakse, Samardžija se u svojoj analizi prije svega nije doticao rekcije, primjerice glagola *gaditi se* i *mirisati*. U Kozarčanina poticaj gađenju može biti iskazan ne samo nominativom i infinitivom s doživljavačem u dativu nego i genitivom ili genitivnom prijedložnom skupinom s doživljavačem u nominativu, što je danas izrazit otklon:

On voli vino, a **pivo mu se** zapravo **gadi**. (SČ, 155)

nije htjela ići sa svakim, nije mogla zatvoriti oči, kad **joj se netko gadio**. (TP, 67)

Gadilo mi se jesti zajedno s njim, (SČ, 35)

U erotici **sam se gadio otvorenih nježnosti** u prisustvu drugih ljudi, (SČ, 225)

gadio se sebe i njega, jela i pića pred nama na stolu, (SČ, 239)

Gadila se nametljive ljudske ljubavi, tuđih pogleda i kretnja, muških ruku i riječi, (TP, 144)

kao i njegova gospođa, koja **se gadi od mene** (pa neka se gadi, **gadim se i ja od nje**). (TŽ, 103)

mrzio sam ga i **gadio se od njega** zbog njegove zvjerske bešćutnosti prema majci, (SČ, 34)

hladne svece, koji su **se gadili od njih** i gonili od sebe njihove nasrtljive, nezahvalne molitve. (SČ, 136)

Glagol *mirisati* u Kozarčanina često otvara mjesto instrumentalu, što se prepliće sa skupinama s prijedlozima *na* i *po*, ali ujedno proteže na pridjev *mirisan*:

Oni **mirisahu duhanom i znojem**. (TP, 12)

dalmatinski podrumi i dalje **mirišu bakalarom, prženim sledevima** u ulju **i crnim vinom**. (TP, 21)

Jutro **mirisaše toplim kruhom i mlijekom**. (TP, 167)

Vjetar **miriše snijegom**. (TP, 171)

Bio je još smrznut, **mirisao je zimom i ledom**, (TP, 171)

sjedeći na velikoj buradi, koja je **mirisala po mokrini i plijesni**, (TP, 15)

ulice mokro **mirišu na kasnu jesen i na prolaznost**. (TP, 19)

Mirisalo je svježje **na čistoću i mladost**, (TP, 186)

Dočekam zoru, **mirisnu rosom i uvelim lišćem**, (TP, 199)

Maretić je savjetovao: *mirisati ljubicom* ili *mirisati na ljubicu*, nije dobro *mirisati po ljubici* (1924: s. v.). Isto za *vonjati* i *smrdjeti*. Rekciju s instrumentalom kao preporuku naći ćemo još u Jonkea (1964: 165, 1965: 436). Ne bismo rekciju spominjali da Samardžija na sljedećoj stepenici svojega znanstvenoga napretka, u doktoratu, za temu nije odabrao upravo valentnost hrvatskih glagola. Doktorat je obranio 29. V. 1986. Kao ni magisterij nikad ga nije objavio u cijelosti, ali redovito je objavljivao pojedine odjeljke obrađene teme (v. npr. 1986, 1987, 1988, 1993a, 1993b, 1994, 1996).

Među veznicima svrnut ćemo pozornost tek na potvrdu posljedičnoga *tako ... te* koju je Samardžija (1977: 122) nehotice donio u svojim primjerima:

Možda se vi bojite žena, ili ste **tako** škrti, **te** čuvate riječi za sebe (crne riječi za bijele dane)? (SČ, 123)

Naša daljnja potraga za tim veznikom u Kozarčanina nije bila uspješna, pronašli smo samo još jedan primjer bez *t-korelata*, za kakve će i Katičić (1986: 269) kazati da su dvoznačni:

Da ga s mržnjom gurnem od sebe svom snagom u nastupu iznenadna gnjeva, **te** on teško pada na pločnik, a na usta mu navali crn, slan mlaz krvi. (TP, 104–105)

Naprotiv posljedično *tako ... da*, i danas neutralno, nalazimo u Kozarčanina veoma lako:

Premda su **tako** pijani, **da** ne znaju ni kako se zovu, (TŽ, 89)

ona ga je **tako** jako udarila čašom među oči, **da** mu se još i sada pozna crveni trag na čelu. (TP, 39)

Nisam mogao biti **tako** siromašan i ubog, **da** oni ipak ne bi našli nešto kod mene, što bi njima dobro došlo i zbog čega bi me mogli mrziti. (SČ, 14)

Usporedbe radi reći ćemo da M. Krleža samo u *Povratku Filipa Latinovicza* 1932. ima nekoliko rečenica s posljedičnim *tako ... te*, primjerice:

Ali mi, ostali smrtnici, koji nismo **tako** sretni, **te** bi nam mjesto krvi u žilama tekao šampanjac kao grofovima, (FL, 105)

trepavice su joj bile **tako** bujne, **tako** crne, **tako** metličave, **te** je Filipu izgledalo, kao da su umjetne. (FL, 107)

Ili je barem taj tempo **tako** spor, **te** sam izgubio svoju strpljivost! (FL, 154)

sam način toga izlaganja nije bio **tako** svakodnevan, **te** bi trebalo da mu se suprotstavi s tako ništetnom frazom kao što je pojam »neukusnosti!« (FL, 166)

zašto je došao do njega, i to upravo večeras, i to upravo u ovo doba, kad kazalo na uri **tako** nervozno odmiče, **te** je već prebacilo polovinu sedme i sada se primiče trećoj četvrtini. (FL, 198)

Što se leksika tiče, Samardžija se držao turcizama i novotvorbi. Opet, buduća istraživanja, a zasad ih i nije bilo, pokazala bi je li to bio dobro pogođen odabir i što bi donijela analiza primjerice gradskoga i uredskoga sloja (od *kolportera* do *uredovnoga vremena*, SČ 118–119). Kao usputne i unaprijedne natuknice istraživačima spomenut ćemo troje. Prvo, *Rečnik* Matice srpske uz glagol *zvrjati* među trima je potvrđama značenja »2. (obično s pridevom “prazan”) *biti prazan, zjapiti*« (R2M: s. v.) donio upravo Kozarčaninovu *hotel je zvrjao prazninom* (SČ, 81). Drugo, Kozarčaninove riječi za boje, kojih je analizu u pripovijesti »Pod trešnjama« dala Z. Babić (1991). Treće, što i nema veze samo s leksikom, ali je iz svojeg očista osvrćući se na Samardžijin uvid u Kozarčaninova ponavljanja i gomilanja kao bitno primijetio A. Stamać:

Valja se nadati da će do ozbiljnijeg proučavanja jezika u ovoga vrijednog hrvatskog pisca tek doći, pa će se moći i preciznije ustanoviti primjerice suodnošenje mimetičkog, dijegetičkog i autodijegetičkog sloga, odnosno smjenjivanje pripovjedačevih motrišta i perspektiva. A to su postupci koji se u Kozarčanina mjestimice očituju u punoj jasnoći. (Stamać 2008: 18)

Sve to hoće reći, ponavljamo, da knjiga koju čitatelj ima pred sobom nije potpuna slika jezika i stila I. Kozarčanina, nego lingvostilistička analiza probranih, upadljivih njihovih odlika. To nije vrijednosni sud, nego je to jednostavno tako. Samardžijina analiza temeljita je, uvijek poduprta mnoštvom precizno lociranih primjera, raspravu Samardžija – složili se mi sa zaključcima ili ne – vodi suvereno od uvoda k zaključcima.

Svoj magisterij, rekosmo, Samardžija nije objavio u cijelosti; objavio je u nekom obliku pristupno poglavlje (1981) i nosivo, peto poglavlje (1981–1982), a dijelovima teksta poslužio se i za napis objavljen povodom Kozarčaninove godišnjice (1991).

Ovo je prva cjelovita objava rada. Tekst je priređen i uređen ovako. Manje očite pogreške ispravljene su bez posebna komentara, uključujući poneku rodnu ili padežnu

nesročnost. Uneseni su također oni popravci koje je u dvama strojopisnim primjercima kojima smo se služili – Pranjićevu i Anićevo – unio sam pisac. U jezik se i pravopis inače nije zadiralo, osim što je na nekoliko mjesta radi čitkosti umetnut zarez. Bilješke su u strojopisu pisane na kraju svakoga poglavlja (endnote), ovdje su one dane podnožno (fusnote), a obrojčene *in continuo*. Tradicionalno pozivanje na referentnu literaturu u dugim i nepreglednim bilješkama zamijenjeno je modernijim u zagradama. Načinjen je stoga i popis Vrela, a Bibliografija je objedinjena i ujednačena. Načinjeno je imensko kazalo. Dobar dio citata iz referentne literature provjeren je, a provjerene su i sve potvrde iz uknjiženih Kozarčaninovih djela, prema izdanjima (prvima) kojima se služio Samardžija, koja su dana u popisu Vrela; u potvrdama je bilo dosta omaški, stoga su gdjegdje mrvu proširene ili mrvu skraćene. Potvrde su dane preglednije negoli u izvornome strojopisu, gdješto su iznova obrojčene, pozivanje na njih usklađeno je. Sve važnije priređivačeve intervencije u tekstu i uzgredni komentari dani su u uglatim zagradama, rjeđe u tijelu teksta, najčešće u podnožnim bilješkama.

Na kraju još samo zahvala Krešimiru Bagiću na voljkosti i spremnosti da se Samardžijina knjiga objavi u e-obliku, Ivanu Samardžiji na svesrdnu dopuštenju da se to učini, Martini Horvat na podršci, Krešimiru Mićanoviću i Tatjani Pišković na recenzijama te Draženu Karamanu na čitanju i slaganju.

Zagreb, 5. svibnja 2020.

Vrela

- FL = Miroslav Krleža. 1932. *Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Minerva.
- MČ = Ivo Kozarčanin. 1934. *Mati čeka*. Zagreb: Slovo.
- SČ = Ivo Kozarčanin. 1937. *Sam čovjek*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TP = Ivo Kozarčanin. 1939. *Tihi putovi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TŽ = Ivo Kozarčanin. 1937. *Tuđa žena*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1963/1971. *Jezik Ante Kovačića*. Zagreb: Školska knjiga. [Doktorska disertacija 1963.]
- Anić, Vladimir. 1985. Što je jezik pisca? U: Sović 1985: 7–10.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1976. Knj. I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Babić, Zrinka. 1991. Suprotnost i sklad u pripovijedanju Ive Kozarčanina. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 26: 45–60.
- Bogdan, Zlata. 1969/1977. *Aorist u romanima Mirka Božića*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. [Magistarski rad 1969.]
- Brozović, Dalibor. 1971. Predgovor. U: Anić 1971: 3–7.
- Čižmek, Miroslav. 1973/1979. Jezik Vilima Korajca. *Rad JAZU* 376: 41–109. [Magistarski rad 1973.]
- Čunčić, Marica. 1978/1980. *Stilematika Kolarove proze: Jezična podloga humora*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. [Magistarski rad 1978.]
- Filipović, Rudolf (ur.) 1993. *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika*. Vol. IV. *Teorija valentnosti i rječnik valentnosti hrvatskih glagola*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta.
- Ham, Sanda. 1993. *Jezik Josipa Kozarca: Sklonidbeni sustav*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Hamm, Josip. 1939. Hrvatski jezik na srednjim školama. *Hrvatski jezik* I/8–10: 181–183.
- Hamm, Josip. 1939–1940. Dvije tri o govoru zagrebačkih srednjoškolaca. *Nastavni vjesnik* XLVIII/4: 233–247.
- Jonke, Ljudevit. 1964. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Nakladni zavod Znanje.
- Jonke, Ljudevit. 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Znanje.
- Josić, Ljubica (ur.) 2020. *Stil u »Jeziku« (1952–1982)*. Zagreb: Stilistika, <http://stilistika.org/stil-u-jeziku>

- Kalenić, Vatroslav. 1965. *Jezik i umjetnički izraz Augusta Šenoae*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet. [Prikaz u Samardžija 2003: 133–136.]
- Kalinski, Ivo. 1987/1988. *Poetika i jezik kajkavskih pjesama Dragutina Domjanića*. Zagreb: Kajkavsko spravišće. [Doktorska disertacija 1987.]
- Katičić, Radoslav. 1986. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika: Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Košćak, Nikola. 2012/2018. *Šrajbenzi spiku? Stilovi žanrovske i žargonizirane proze proze 1990-ih i 2000-ih*. Zagreb: Stilistika, <http://stilistika.org/nikola-koscak-srajbenzi-spiku> [Doktorska disertacija 2012.]
- Kuzmanović, Mladen. 1972. *Rječnik i komentar Balada Petrice Kerempuha Miroslava Krleže*. Zagreb: Liber.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- Maretić, Tomo. 1924. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom: Dopuna Broz-Ivekovićevu »Rječniku hrvatskoga jezika«*. Znanstvena djela za opću naobrazbu. Knj. VI. Zagreb: JAZU.
- Maretić, Tomo. 1931. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Drugo izdanje. Zagreb: Naklada Jugoslavenskog nakladnog d. d. Obnova.
- Maretić, Tomo. 1963. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Treće izdanje. Prir. Mate Hraste i Pavle Rogić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pasini, Dinka. 2017/2019. *Hrvatski jezik od nacionalne retorike do suvremene proze*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada. [Doktorska disertacija 2017.]
- Pranjić, Krunoslav. 1967/1971. *Jezik i stil Matoševe pripovjedačke proze*. *Rad JAZU* 361: 29–194. [Doktorska disertacija 1967.]
- Pranjić, Krunoslav. 1968. *Jezik i književno djelo: Ogledi za lingvističku analizu književnih tekstova*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pranjić, Krunoslav. 1986. *Jezikom i stilom kroza književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pranjić, Krunoslav. 2002. *O Krležinu stilu & koje o čemu još*. Zagreb: ArTresor.
- Pranjko, Ivo. 2003. *Jezik i beletristika*. Zagreb: Disput.
- R2M = *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. 1967–1976. Knj. I–VI. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.
- Ryznar, Aneta (ur.) 2020. *Zagrebačka stilistička škola u časopisu Umjetnost riječi*. Zagreb: Stilistika, <http://stilistika.org/zagrebacka-stilisticka-skola>
- Samardžija, Marko. 1977. *Jezik i stil pripovjedne proze Ive Kozarčanina*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Samardžija, Marko. 1981. *Jezik i stil*. *Zadarska revija* XXX/2–3: 151–161. [Slično: Samardžija 2003: 7–15.]
- Samardžija, Marko. 1981–1982. *Osnovne značajke Kozarčaninove prozne rečenice*. *Jezik* XXIX/4: 109–124. [Isto: Samardžija 2003: 50–64; Josić (ur.) 2020.]

- Samardžija, Marko. 1986. Dopune u suvremenom hrvatskom književnom jeziku. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 21: 1–32.
- Samardžija, Marko. 1987. Četiri pitanja o biti valentnosti. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 22: 85–106.
- Samardžija, Marko. 1988. Razdioba glagola po valentnosti. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 23: 35–46.
- Samardžija, Marko. 1991. Umjetnost riječi Ive Kozarčanina. *15 dana* 4–5: 30–32. [Isto: *Zaprešićki godišnjak* 1 (1991): 104–108; Samardžija 2003: 44–49.]
- Samardžija, Marko. 1993a. Gramatika zavisnosti i teorija valentnosti. U: Filipović (ur.) 1993: 1–14.
- Samardžija, Marko. 1993b. Rječnik valentnosti hrvatskih glagola (Uvod). U: Filipović (ur.) 1993: 75–85.
- Samardžija, Marko. 1994. Valentnost i semantičke mijene hrvatskih glagola. *Fluminensia* 6/1–2: 49–53.
- Samardžija, Marko. 1996. Valentnost hrvatskih povratnih glagola. *Riječki filološki dani* 1: 219–224.
- Samardžija, Marko. 2003. *Piščev izbor: Prinosi (leksiko)stilistici i tekstologiji hrvatskoga jezika*. Zagreb: Pergamena.
- Smailović, Ismet. 1964/1971. Jezik Hasana Kikića. *Rad JAZU* 361: 465–624. [Doktorska disertacija 1964; samostalno: 1979. Banja Luka: Glas.]
- Sović, Ivan. 1972/1982. *Jezik Janka Leskovara*. Zagreb: Školske novine. [Magistarski rad 1972.]
- Sović, Ivan. 1980/1985. *Jezik Ksavera Šandora Gjalskoga*. Zagreb: Školske novine. [Doktorska disertacija 1980.]
- Stamać, Ante. 2008. Predgovor. Ljetopis. Bibliografija. U: Ivo Kozarčanin. 2008. *Izabrana djela*. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 9–35.
- Špoljar, Krsto. 1975. Predgovor. Bibliografija. U: Ivo Kozarčanin. 1975. *Pjesme. Novele. Sam čovjek. Kritike*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 131. Zagreb: Zora – Matica hrvatska, 7–30.
- Udier, Sanda Lucija. 2003/2004. Jezik romana *Kurlani*. *Kolo* 4: 13–29. [Magistarski rad 2003.]
- Udier, Sanda Lucija. 2007/2011. *Fikcija i fakcija: Rasprava o jeziku književnosti na predlošcima tekstova Miljenka Jergovića*. Zagreb: Disput. [Doktorska disertacija 2007.]
- Vončina, Josip. 1991. *Korijeni Krležina Kerempuha*. Zagreb: Naprijed.

I. Pristup

1. Jezik i stil književnog djela

1. Započinjući svoja razmatranja o epskim oblicima W. Kayser konstatira: »Epska je prasiituacija: neki pripovjedač pripovijeda nekom slušateljstvu nešto što se zbilo« (1967: 349). S malim izmjenama nazivlja ovu bismo tvrdnju mogli primijeniti na književnost uopće. Svako je književno djelo, slično epskom, akt komunikacije *pisca* (P) s doduše neprisutnim, ali zamišljenim *čitateljem* (Č), makar se događaj o kome djelo govori nije nikada ni događao, ni dogodio. Književno se djelo ostvaruje dakle na relaciji

P —————> Č

Uz napomenu da je ono čitavo »samo jezični tekst i u njemu nema ništa što ne bi bio jezik« (Katičić 1971a: 203). Književnost je umjetnost riječi, književno je djelo jezična umjetnina. Njegov je medij jezik, ono se samo i jedino u njemu ostvaruje. Izvan jezika književno djelo nije moguće. (»Čak i najrazuzdaniji dadaisti – koji su, uz put rečeno, imali malo šta da saopće zadivljenim savremenicima – uza sav svoj buntovnički odnos prema mišljenju i jeziku nisu se sasvim mogli odvojiti od jezika u kojem su odgojeni, pa su ga, bar djelomično, upotrebljavali na isti način kao i ostali njihovi zemljaci, samo mnogo gore od njih« (Jespersen 1970: 110).)¹

Navedenom relacijom nisu, istina, obuhvaćeni svi činitelji literarne komunikacije. Jakobson pored dvaju izrečenih, krajnjih, inicijalnog i finalnog (*pisca* i *čitatelja*) i dvaju izrijekom spomenutih i između njih »smještenih« (*djela* i *jezika*), dodaje još dva elementa: 1. onu nevidljivu vezu s čitateljevim prošlim iskustvom na koje pisac mora računati jer ono, kao slijed značenjskih elemenata, omogućuje potpuno percipiranje i razumijevanje djela (*kontekst*) i 2. *kontakt* koji je u »epskoj prasiituaciji« bio fizički (slušateljstvo i pripovjedač su stvarno bili nazočni), dok je u pisanoj književnosti samo psihološki, mišljen, jer uspostavlja vezu između pisca i čitatelja koji ne samo da nije stvarno prisutan, nego to najčešće ne može ni biti (budući da ih dijeli nepremostivi jaz

¹ Bit će ilustrativno spomenuti ovdje i jedan domaći analogon: slične rušiteljske namjere u jeziku koje su imali hrvatski ekspresionisti. Tako je A. B. Šimić pisao: »Ne postoje nikakve zapovedi gramatike i sintakse kao sredstva koja treba stvaralac. Ne postoji ni onaj t. zv. stil koji se toliko traži i o kojemu se toliko govori: t. j. ta dobro ispunjena zapoved gramatike i sintakse. Najbolji stil ne mora da znači potpuno ništa. *Mi ćemo se ako treba izražavati tako da niko neće moći da nađe ikakvu uspomenu na kakvu gramatiku ili kakvu sintaksu ili kakav t. zv. onaj stil. Mi ćemo ako treba zavrištati neartikulovanim glasovima kao životinjama*« (1960: 148, isticanja moja – op. M. S.).

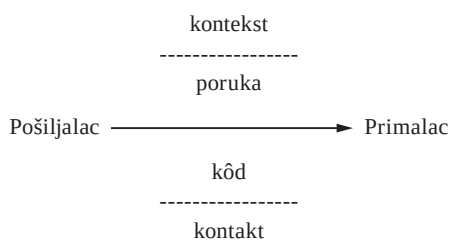
od nekoliko stoljeća, pa čak i tisućljeća). Shema bi književne komunikacije, sukladno rečenom, ovako izgledala (Jakobson 1966: 290):²

Književna i komunikacija uopće mogla bi se prikazati i složenijom shemom (Sanders 1973: 70), ali bi i tada elementi do sada spominjani imali isto mjesto.

Nama je ovdje bitno da i književno djelo, nastajući u jeziku, slično ostalim jezičnim aktivnostima čovjekovim, znači »onaj napor koji čovjek ulaže da bi ga drugi razumjeli, ili, bar, da bi došao u vezu s njima« (Jespersen 1970: 11). Podsjetimo se sada i činjenice da je lingvistika znanost koja za svoj predmet ima proučavanje svih jezičnih pojava i odmah će nam biti jasno da je u ta proučavanja uključeno i književno djelo. Povećana učestalost lingvističkih pristupa književnosti izazvala je njene proučavatelje da govore o »lingvističkoj invaziji u studij književnosti« i, još šire, o »agresiji lingvističke znanosti na područje humanističkih nauka« (Petrović 1972: 67). Ali sumnji u legitimnost uključivanja književnosti u lingvistički korpus nikako ne bi smjelo biti. One su više plod uzajamna prešutnog nepovjerenja pregalaca dvaju znanstvenih područja nastalih dijeljenjem stare dame filologije. To je nepovjerenje i prešućivanje dovelo do dugotrajne šutnje o materijalu književnog djela. Oni koji su se bavili književnošću jezik su samo (a i to vrlo rijetko) spominjali, i obratno: jezikoslovci su, veličajući narodni govor i jezik, potpuno zabacivali književnost kao čest i plodonosan vid jezičnog stvaralaštva. Spitzer je s pravom ustvrdio: »Ne postoji nikakva dvojba oko toga da je odvajanje djelokruga među književnim i jezikoslovnim zanimanjima (...) vodilo prema trajnom otuđenju dviju vrsta iskrenih slugu riječi (filologa): jezikoslovac koji se ne razumije u

² Ovo nazivlje zamjenjuje Jakobson nazivljem teorije informacije. Shema tada ima ovaj oblik:

književnost kao i književni znanstvenik koji se ne razumije u jezik – to je uistinu “stanje bez trenja” u kojem su svaka uzajamna suradnja i uspjeh bili isključeni« (1961: 2).

2. Razdvajali smo ovdje pojam (*obične*) *komunikacije* od pojma *literarne komunikacije* jer su o naravi ove druge, u poredbi s prvom, mišljenja podijeljena. Na jednoj strani imamo mišljenje proučavatelja koji drže da je u književnom djelu obavijesna uloga, jeziku inače primarna, drugotna. Primarno je stvaranje estetskih dojmova. Istina, ne odbacuju oni sasvim da književno djelo prenosi kakvu obavijest. »Vršiti komunikativnu ulogu – biti sredstvom priopćavanja – za jezik znači prenositi značenje jezičnih jedinica. Vršiti estetsku ulogu – biti sredstvom izražavanja umjetničkog djela (biti sredstvom prikazivanja) – za jezik ne znači toliko prenošenje sadržaja koji se sastoji od objektivno-jezičnih značenja jezičnih jedinica i u kojem nalazi izraz konkretno čuvstvena predodžba o zbiljskim pojavama koliko znači izražavati piščev ideal, piščevu predodžbu o stvarnom i zamišljenom« (Rudjakov 1972: 17). To je onaj dio proučavatelja književnosti koji je sklon tvrdnji-zaključku da je jedna od osnovnih razlika između »običnog« govor(e)nog jezika i jezika književnog djela upravo u tome »što je samo ovaj drugi kreativan dok je onaj prvi uglavnom standardizovan instrument proste komunikacije« (Bugarski 1972: 231). Gotovo isto stajalište nalazimo u djelima nekih lingvističkih stilističara koji inzistiraju na stvaralačkoj naravi jezika književnog djela. Književnik u stvaranju djela, vele oni, upotrebljava riječi, gramatičke forme i sintaktičke konstrukcije najčešće u istom značenju koje one imaju i u drugim kontekstima. Ali on ih upotrebljava da bi *stvarao*. »Jezik književnog djela, dakle, u funkciji je stvaranja. I to je ono što ga razlikuje od jezika u svakom drugom kontekstu. Često je to i jedino što ga razlikuje« (Lešić 1971: 43–44).³

Nasuprot ovakvim tvrdnjama stoji mišljenje da »u stvari ne postoje tekstovi (ili poruke, ako se to više dopada) čisto pjesnički ili čisto komunikativni. Postoje poruke u kojima pjesnička funkcija može biti primarna (tada se govori o poeziji) ili sekundarna« (Fasso 1972: 219). (Pjesničko, poezija valja ovdje shvatiti kao književno, književnost.) Kada bi se prihvatila ideja o mogućnosti razlikovanja literarne i neliterarne komunikacije na osnovi jezika, značilo bi to da bi detaljna lingvistička analiza bila najpouzdaniji kriterij u razlučivanju književnosti (umjetnosti riječi) od neumjetničkih tvorevina. Neki čak idu tako daleko tvrdeći da je lingvističkom analizom moguće prodrijeti u samu bit umjetničkog u književnom djelu i vrednovati ga. Ali lingvistika to ne može. Takvo bi njeno htijenje prelazilo granice objektivnog zaključivanja metodologije kakva je lingvistička. Zašto npr. iskaz:

Nad vinogradom moja mati tka čarape.

jednom jest književan, a drugi put nije – jezičnom analizom to nije moguće utvrditi. Zato je, lingvističkim očima gledajući, moguće ustvrditi: »Nema tekstova koji se ne bi mogli čitati i kao književni i kao neknjiževni« (Katičić 1971a: 228).⁴ A razlika između

³ Isp. o tome i njegov ogleđ Lešić (1968).

⁴ Upravo je ova misao bila povodom polemici između R. Katičića i Z. Škreba. Isp. o tome Katičićeve oglede sabrane u odjeljku »Jezik u književnosti« (1971a: 185–244) i Katičić (1977) i Škrebove protuargumente u Škreb (1976: 14–21, 40–41). Isto mišljenje zastupa Katičić i u ogleđu Katičić (1973).

obične i književne komunikacije »najbolje se može izraziti ako se kaže da jezik obično odražuje vanjski svijet, jezik književnog djela naprotiv nosi u sebi svoj vlastiti svijet« (1971a: 200).

3. Iako nije izriječkom rečeno, iz dosadašnjih je izlaganja jasno na što mislimo kad kažemo *jezik književnog djela*. A jasno nam je i to koje nam je značenje riječi *jezik* ovdje relevantno.⁵ Neće biti nikakva nespornost ni oko dana objašnjenja što je lingvistika. Budući da se trudimo objasniti prvi od dvaju pojmova iz naslova ovog pristupnog poglavlja (pojam *jezika*), potrebno je dati još nekoliko objašnjenja o odnosu književnog djela i jezika. Književnosti kao umjetnosti materijal je jezik. («(...) svako književno djelo ostvaruje (se) isključivo jezičnim materijalom. Pisac komunicira s čitaocem jedino preko jezičnog medija. Sve što čitalac nalazi u djelu dano je preko jezika» (Katičić 1971a: 191).) Jezik je za književnost isto što i boja slikarstvu, kamen skulpturi, zvuk glazbi.⁶ Međutim, usprkos svim tim sličnostima s materijalima drugih umjetnosti, književnosti u nizu umjetnosti pripada posebno mjesto. To posebno mjesto određeno je u znatnoj mjeri specifičnim odlikama njena materijala – jezika. U poredbi s ostalim materijalima umjetnosti jezik ima jednu osobinu koja ga od njih dijeli jer »boja, kamen, itd., prije nego što su došli do umjetnikove ruke socijalno su indiferentni, stoje izvan odnosa sa spoznajom stvarnosti« (Lotman 1970: 82–83). Književnik jezik zatječe kao manje ili više strukturiran sustav konvencijom utvrđenih znakova s određenim značenjima o kojima ovisi i njegov stvaralački postupak i književno djelo kao rezultat tog postupka. Jezik dakle »nije samo inertna materija poput kamena, već (...) je i sam tvorevina čovjekova«, pa je takav »nabijen kulturnim nasljeđem jedne jezične grupe« (Wellek – Warren 1965: 33).⁷ Zato se i »odlikuje značajnom socijalnom aktivnošću još prije no što ga se dotakne umjetnikova ruka« (Lotman 1970: 82–83). Pišući književnik se susreće s navikama tradicije i pravilima medija. Za nj bi se moglo reći isto ono što je jednom rečeno za historiju: »Historija je uopće moguća samo zato što čovjek ne počinje uvijek od početka, nego se nadovezuje na rad i rezultate prošlih pokoljenja. Kad bi čovječanstvo počinjalo uvijek iznova, i kad bi svaka akcija bila bez pretpostavki, ne bi se čovječanstvo pomaknulo s mjesta, njegova egzistencija kretala bi se u krugu periodičnog ponavljanja početka i apsolutnog kraja« (Kosík 1967: 240–241). Sasvim je moguće da je uočavanje rvanja pisca s naslijeđenim ograničenjima njegova medija navelo E. Stankiewiczza na tvrdnju: »Veliki pesnik je čovek koji može intuitivno da savlada i da se pridržava pravila jezika koja mu kao obavezu nameću njegov jezik i njegova pesnička tradicija, ali i čovek koji isto tako ume da barata tim pravilima po sopstvenom umetničkom nagonu i koji je u stanju da prevaziđe granice što mu ih određuje njegova tradicija« (1972: 213).

5 Opće je prihvaćeno da *jezik* ima u hrvatskom dva značenja: 1. govorni organ i 2. sustav znakova podoban za međuljudsko sporazumijevanje. Ovim dvama trebalo bi dodati i treće, semiotičko: »Jezik u punom semjotičkom [sic!] smislu reči je bilo koji intersubjektivni skup nosilaca znakova čija je upotreba određena sintaktičkim, semantičkim i pragmatičkim pravilima« (Morris 1975: 49).

6 U nekoliko sljedećih redaka parafraziram stajališta J. Lotmana iz njeove knjige Lotman (1970: 82–83).

7 [Samardžija je citat iz Wellek – Warren (1965: 33) donio u hrvatskoj inačici, u srpskome prijevodu stoji očekivano *čovekova, nasljeđem i jezičke*.]

4. I dok pojam jezika i predmet i narav discipline koja ga proučava (lingvistika) ne izazivaju bitnijih nesporazumaka, to se nikako ne bi moglo reći za *stil* i *stilistiku*. Bit će da je glavni razlog različitim definiranjima stila u tome što je on, za razliku od jezika, ipak *termin indikator*.⁸ Vremenom je taj pojam toliko različito tumačen da npr. W. Sanders, želeći tu problematiku cjelovito sagledati i razložiti, u svojoj raspravi *Linguistische Stiltheorie* navodi i komentira dvadeset i osam (!) definicija stila uz napomenu da su to samo neke (1973: 13–22). Zanimljivo je pritom uočiti da na početku tog niza stoji lapidarna Buffonova krilatica, a da pomak prema našim danima nudi sve složenije i različitiije definicije.⁹ Moglo bi se s podosta prava zaključiti: koliko autora – toliko definicija. (Iznimke su, dakako, oni autori koji o stilu raspravljaju ne definirajući ga izravno, operirajući njime kao »poznatom datosti« (Pranjić 1971: 32–35).) Taj je košmar definicija upravo nukao Sandersa da se na samom početku svoje rasprave zapita (ma koliko god to zvučalo paradoksalno): »Je li pojam stila uistinu samo sâm sebi svrhom ili je apstrakcija stvorena za zadovoljstvo teorijom opterećenih znanstvenika?« (1973: 11).

Novija proučavanja stila smatraju mogućnost *izbora* ključnom u objašnjavanju geneze stila. Pretpostavlja se naime da pisac pri stvaranju (pisanju) književnog djela može iz jezičnog sustava *birati* i *izabrati* upravo one izražajne mogućnosti koje mu omogućuju da najpotpunije dočara svijet svojih junaka. Ne treba s uma smetnuti ni činjenicu da »jezik sadrži konačan (i to nevelik) broj odredivih uzajamno povezanih jedinica, kojih kombinacije teže k beskonačnom«. Ali ipak »u jeziku se uvijek može izreći rečenica, koju nitko nikada prije toga nije izrekao, iako su riječi, što smo ih u njoj upotrebili najsvakidašnije riječi upotrebljavane u najobičnijim, t. j. najčešćim rečenicama« (László 1959: 139). Tako je čovjek u mogućnosti da i ograničenim sustavom izražavanja i priopćavanja kakav je jezik izrazi svekoliku raznolikost pojavnog svijeta što ga okružuje, ali i svoj unutarnji svijet i fiktivni svijet svojih (književnih) djela. Možemo stoga operativno prihvatiti objašnjenje prema kojem je *stil izbor između izražajnih sredstava*.¹⁰ Pri tom je nevažan odgovor na pitanje da li je taj izbor svjestan, namjieran, intencionalan ili je nesvjestan i nenamjieran, pa čak i slučajan.

8 O pojmovima *termin indikator* i *čvrsti termin* isp. S. Petrovića (1972: 89–94).

9 Za ispravno shvaćanje Buffonove izreke isp. A. Polanščaka (1965). Polanščak tu izrijeком veli: »Ta je rečenica postala znamenitom zato što je nepotpuno citirana i što tako nepotpuna lijepo zvuči. Buffon nije napisao »Le style c'est l'homme même« [fr. »Stil to je čovjek sâm«], što ništa ne bi značilo. U konačnom tekstu čitava rečenica glasi: »Ces choses sont hors de l'homme, le style est de l'homme même.« [Fr. »Te su stvari izvan čovjeka, stil je čovjek sâm.«] Kad Buffon govori o prisutnosti autora u svome djelu i vrijednosti te prisutnosti, on ne misli na autora kao osjećajno biće, već na njegovu sposobnost zahvatanja općih problema, na autora kao intelektualnu sposobnost« (1965: 423, bilj. 23).

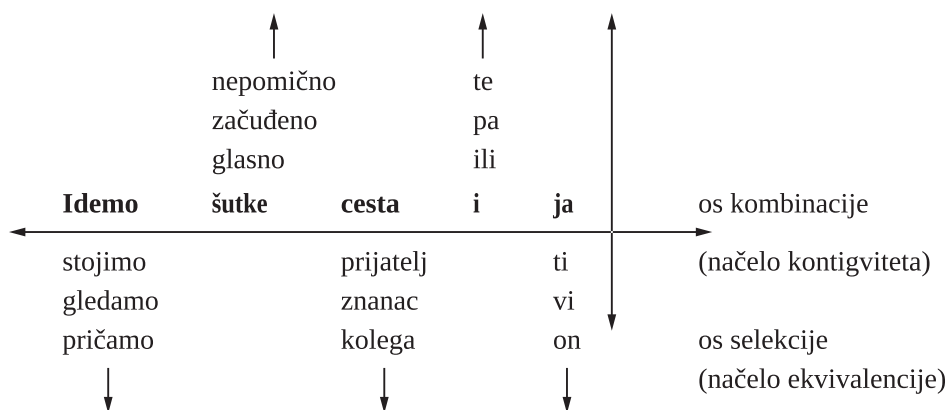
Uz ovaj ogled dodan je i prijevod Buffonove pristupne besjede u Francuskoj akademiji. Dio iz kojeg je uzeta ova definicija-izreka glasi: »Samo dobro napisana djela preći će na potomstvo: mnoštvo saznanja, neobičnost činjenica, pa i sama novost otkrića nisu sigurni jamci za besmrtnost; ako djela koja sve to sadrže rade samo o malim stvarima, ako su napisana bez ukusa, bez otmjenosti, bez duha, ona će nestati, jer saznanja, činjenice i otkrića lako se preotmu i prenesu, pa čak mogu dobiti i na vrijednosti ako dospiju u spretnije ruke. *Sve su te stvari izvan čovjeka, a stil je čovjek sam*« (Polanščak 1965: 423, istakao M. S.).

10 Unekoliko sažeto i parafrazirano definiranje stila francuskog stilista J. Marouseaua. Isp. Lešić (1971: 165–166).

Samo primjera radi pokazat ćemo mogućnosti izbora autorice ove kratke pjesme bez naslova:¹¹

idemo šutke
cesta i ja

Prihvaćajući Jakobsonovu misao da poetska funkcija jezika »projicira načelo ekvivalentnosti iz osi selekcije u os kombinacije« (1966: 296), možemo konstatirati da svaki jezični znak stoji u koordinatnom križu dvaju sustavnih poredata: sintagmatskog (uzastopičnog, u kojem se kombinira, slaže) i paradigmatškog (naporedičnog, u kojem se bira). Shematski bi se mogućnosti izbora pri nastanku ove pjesme mogle ovako prikazati:

Vidljivo je iz sheme i to da *selekcija* omogućuje primarno izbor iz cjelokupnosti svih u obavijesnom sustavu (jeziku, kôdu) postojećih znakova. *Kombinacija* pak povezuje pojedine izolirane elemente u sekvence, tj. linearno ih ujedinjuje u višu jezičnu jedinicu. Ona je zapravo stvaranje konteksta (Sanders 1973: 70–71). Naoko se čini da je sintagma »jezik i stil« zalihosna. Točno je: jezik i stil dva su pojma tijesno, gotovo neraskidivo vezana. Ipak, istoznačnice nisu. Proučavatelji njihov međusobni odnos različito objašnjavaju. Govoreći o jezičnoj aktivnosti kao neprestanu, kontinuiranu očitovanju i stilskim osobinama koje su istodobno i jezične, B. Croce se zapitao: »Što su drugo jezični zakoni do li ujedno i zakoni stila?« (1934: 167). Mišljenja smo da nije bez podloge sud da je odnos između jezika i stila isto što odnos između općeg i pojedinačnog. Prema tome, opće (jezik) je skup komunikativnih mogućnosti; stil je njihovo pojedinačno ostvarenje. U krajnjoj bi crti to moglo značiti da je jezik »stvarnost različitih stilova« (Pranjić 1968: 5), respektirajući njegovu funkcionalnu polivalentnost.

Svaka upotreba jezika jest neki stil. Stila nema bez jezika. Nema ni bez-stilske porabe jezika. Gdje je jezik upotrebljen, mora postojati i stil. *Ubi lingua, ibi stilus*.¹² To, drugim riječima, znači da nije nužno da jezik bude »als Kunst verwendet«¹³ da bi

¹¹ *Mi*, list učenika Klasične gimnazije u Zagrebu, br. 1, šk. god. 1973/74. Autorica je pjesme G. Pećarina.

¹² [Lat. *Gdje je jezik, tamo je (i) stil.*]

¹³ [Njem. »upotrijebljen kao umjetnost«.]

bio stilom (Spitzer 1961: 4). Jer kad bi bilo tako, ne bismo mogli govoriti o administrativnom ili žurnalističkom stilu npr. koji jesu umijeće, ali, složiti ćemo se, teško da su umjetnost. A preusko je i tumačenje da svaki jezik ima svoj stil, samo njemu imanentan (Kayser 1967: 295). U tom bi smislu bilo moguće govoriti o stilu francuskoga («francuski stil») ili kojega drugog jezika. Točno je da su moguće u francuskom neke realizacije (pogotovo sintaktičke) koje nisu moguće npr. u hrvatskom. Ali je isto tako istina da ni francuski, ni bilo koji drugi jezik nema samo jedan uporabni vid.

Čini se nedovoljnom i ona, danas već poput Buffonove popularna, krilatica (duhovito pretočena u hrvatski) da *jezik izriče, a stil ističe* (Riffaterre 1959: 154). I to ne samo zbog relativnosti kategorije isticanja (usprkos kriteriju »prosječnog čitatelja«), nego i zbog toga što stil, kako ga mi ovdje nastojimo odrediti prema jeziku, nije *samo* isticanje.

5. *Stilistiku* bi najjednostavnije bilo moguće definirati kao znanstvenu disciplinu kojoj je predmet proučavanja stil. Nastajući na »ničijoj zemlji« koja se stvarala između znanosti o književnosti i jezikoslovlja, stilistiku mnogi danas najradije tu i smještaju (Spiewok 1971). Neposredno susjedstvo tih dviju disciplina pomalo je destruktivno djelovalo na jedinstvo stilistike. Tako da danas prilično jasno razlikujemo zagovarače stilistike koja je bliža znanosti o književnosti (nazivaju je i *stilističkom kritikom*). Broj je njenih sljedbenika danas povelik, a svojedobno je primjena njene metodologije u proučavanje književnosti dovela do nagla prenuća tog studija.¹⁴ Stilističkoj kritici nasuprot razvija se stilistika bliža jezikoslovlju – lingvistička stilistika (*lingvostilistika*). Sažeto ju je objasnio V. V. Vinogradov: »Lingvistički zasnovana stilistika ili stilistika koja se oslanja na metode i principe lingvističkog ispitivanja ne bavi se proučavanjem jezičko-umetničkih struktura kao jedinstveno celovitih jezičkih tvorevina koje ovaploćuju određenu misaonu sadržinu i određenu idejnu zamisao i koje su samim tim potčinjene ovom ili onom specijalnom cilju. Ona reprodukuje stil literarnog dela kao sistem korelacija, uzajamne povezanosti i kontinuiranog međusobnog delovanja osnovnih strukturnih elemenata date umetničke kompozicije u njenom dinamičkom razvitku« (1971: 143).

U našim razmatranjima nastojat ćemo pridržavati se načelâ lingvostilističkih. Pri tom ćemo imati na umu još jednu Vinogradovljevu misao: »Lingvistički obrazložena stilistika umetničke književnosti izučava stil kao unutrašnje celovit i jedinstven sistem strukturnih elemenata, čije su veze, uzajamni odnosi i međusobna delovanja različiti« (1971: 126). Niz do sada objavljenih tako utemeljenih radova bit će nam na tom putu korisnim miljokazom.¹⁵

14 Plodotvornost njene primjene osjetila se navlastito u jednom trenutku u našoj znanosti o književnosti. Utoliko više što je doživljena i kao stanovito oslobođenje od stega od tada prevladavajućeg dogmatskog pristupa književnosti. Njenoj je afirmaciji doprinijela grupa oko časopisa *Umjetnost riječi* (A. Flaker, Z. Škreb, I. Frangeš i dr.). [Usp. izbore tekstova *Zagrebačka stilistička škola u časopisu Umjetnost riječi*, prir. A. Ryznar, Zagreb, 2020, te *Stil u »Jeziku« (1952–1982)*, prir. Lj. Josić, Zagreb, 2020.]

15 Valja spomenuti da su se u nas prvi radovi upozoravajuće naravi pojavili znatno prije negoli radovi stilističke kritike. U tome posebno mjesto pripada A. Beliću (isp. njegove oglede Belić 1940a, 1940b) i francuskom đaku P. Guberini (1967 i dr.).

Tako smo razriješili jednu dvojbu. Metodski je bitna još jedna koja zadire u bît stilističkih studiranja. Je li stilistika *preskriptivna* ili *deskriptivna* disciplina? U nas sve donedavno te dileme nije bilo. Snažan utjecaj koji je T. Maretić (iz)vršio svojom normativnom gramatikom na standardizaciju hrvatskoga jezika protegnuo se i na njegovu normativno zasnovanu stilistiku. Izložiti ćemo sažeto samo osnovne Maretićeve teorijske poglede. Po njegovoj definiciji »*stil je dobar način pismenoga izricanja misli u prozi*«, stilistika je »*nauk o stilu*«, a stilist »*čovjek, koji piše po pravilima stilistike*« (1931: 575, isticanja definicija i pojmova Maretićeva su – op. M. S.). Dalje naglašava da stilistika pazi da sve što se izriče bude *ukusno*, tj. pazi na pravilnost u *formalnom* pogledu. Stilist se u pisanju mora pridržavati *stilističkih pravila* koja »koliko zasijecaju u ukus, toliko vrijede uopće za sve kulturne narode i jezike i za sva vremena u jednakoj mjeri« (1931: 576). Odmah dodaje da su u svemu tri glavna svojstva dobra ili ukusna stila: *jasnoća* (razumljivost), *istinitost* i *ljepota*. Ostala svojstva stila izlaze iz ova tri: iz jasnoće *jedrina* i *lakoća*, iz istinitosti *logičnost*, iz ljepote *točnost*, *skladnost*, *glatkoća* i *čistoća*. Osobine su rđava stila: *nejasnoća* (nerazumljivost), *neistinitost*, *nesklapnost*, *razvučenost*, *tromost*, *nelogičnost*, *netočnost*, *neskladnost*, *hrapavost*, *nečistoća* (1931: 577). Preostali, pretežitiji dio njegove stilistike podrobna je raščlamba spomenutih svojstava dobra stila. Kategorije kojima operira, pristup koji zagovara jasno posvjedočuju da je Maretićeva stilistika niz korisnih naputaka o dobroj pismenosti, »lijepu izražavanju«, a ne stilistika u njenu suvremenu značenju. Takvih je priručnika i u drugih jezika (zovu ih nepretenciozno i namjenski »praktičnim stilistikama«). Zato je s pravom zamijećeno da stilistika kako ju Maretić poima nije stilistika kako je mi danas shvaćamo, pa bi joj prije odgovarao naziv *elementarna teorija pismenosti* (Kalenić 1966–1967). Naravno da nam nije namjera poricati doseg Maretićevih stilističkih nazora na podizanju pismenosti. Upozoravamo samo na našem vremenu neodgovarajući Maretićev pristup stilu i stilistici (Derossi 1972, o Maretićevim stilističkim shvaćanjima isp. str. 187–189). Ovo je utoliko neobičnije znamo li da Maretić u predgovoru drugom izdanju *Gramatike i stilistike* priznaje da je poznao stilistička istraživanja osnivača suvremene stilistike Ch. Ballyja, kojih je glavnina tiskom na svijet izdana prije spomenutog izdanja Maretićevih djela (1931)!¹⁶

Nasuprot ovom stoji mišljenje da je »istraživanje stilskih sredstava u svojoj biti *deskriptivne* naravi« (Ullmann 1972: 132). To znači da bi [za] stilistiku cilj morao biti *popis* i *opis* (pronađenog i imenovanog), a ne *propis* (kako bi zatečeno moralo biti). Izvjesno je da je ovakvo shvaćanje stilistike i načina ispitivanja njena predmeta opravdanije. U suprotnom bi nam se lako moglo dogoditi da u pristupu npr. nekom tekstu [iz] prošlosti ustvrdimo da je napisan »lošim stilom« jer sadrži isuviše otklona od one stilističke norme prema kojoj prosuđujemo. Ili, još gore, uspoređena s nekom drugom naša bi norma mogla također biti negativno prosuđena. Pa nije nimalo začuđujuće što se Ullmannu npr. metodskim idealom u stilističkim studiranjima čine četiri aksioma Descartesova iz *Rasprave o metodi*. Pogotovo četvrti: »I posljednje, da, posvuda, sve

16 Zanimljivo je spomenuti da su priređivači trećeg izdanja Maretićeve *Gramatike* (1963) izostavili *Stilistiku* »jer ona nije sastavni dio gramatike, a ne odgovara ni principima moderne stilistike« (1963: 8, istakao M. S.).

tako potpuno izbrojim i načinim opće preglede, da mogu biti siguran, da nisam ništa izostavio« (Descartes 1637/1957). Slažući se s Ullmannom dodali bismo da bi komplementarna ovom bila i dva načela dijalektičke metode prema tumačenju L. Goldmanna (1962: 176): »1. Dijelovi se mogu shvatiti samo poznavanjem cjeline čiji su dio i, obratno, cjelina se može shvatiti samo poznavanjem dijelova i njihovih odnosa. 2. Cjeline moraju biti raščinjene na pojedinim stepenicama istraživanja tako da dobijemo na sve širim nivoima konkretne strukture koje imaju vlastito značenje.«

Optirajući ovom drugom, opisnom shvaćanju naravi stilistike nastojali smo ga praktično i (koliko je u našoj moći) dosljedno provesti u našem radu. Pri tome smo se *namjerno* klonili sudova o vrijednosti i dosegju pojedinih stilskih postupaka. Ukoliko smo ih, ipak, gdješto i izricali, to je samo stoga što smo htjeli dovesti do kraja razmišljanje o funkcionalnosti pojedinih stilema ili stilskih postupaka. U radnji, uostalom, preteže deskripcija na elemente rastočena konteksta. Interpretacije je osjetno manje. Vrednovanja također.

2. Pisac, djelo, literatura

Pisac. *Enciklopedija Jugoslavije* u svom petom svesku veli kratko: »Kozarčanin, Ivo, književnik (Bosanska Dubica, 14. IX. 1911–Zagreb, 4. II. 1941).^[17] Završio učiteljsku školu u Zagrebu. Bio suradnik dnevnih listova i časopisa i urednik kulturne rubrike *Hrvatskog dnevnika*. Pisao pjesme, novele, romane, kritike i prikaze. Osebujuan pjesnik melankoličnih raspoloženja i resignacije. U prozi prikazuje izrazitu simpatiju za malog zapuštenog čovjeka« (EJ, knj. V, Jugos–Mak, Zagreb, MCMLXII). Dok N. Davidović nudi nešto više podataka iz piščeve biografije (1971: 212–213), M. Šicel (1965: 12, 208, 1971: 223–224) i M. Vaupotić (1965: 398–401, 1972: 154, 157) u svojim radovima nastoje pronaći Kozarčaninu pravo mjesto u kontekstu hrvatske izmeđuuratne književnosti. Iz tih se radova o našem piscu može izažeti u nekoliko rečenica ovo: U književnosti javlja se Kozarčanin veoma mlad, u početku tridesetih godina, gotovo istodobno s I. G. Kovačićem. Nedugo nakon objavljivanja prve pjesme¹⁸ otvorena su mu vrata svih važnijih onodobnih hrvatskih časopisa, slobodan pristup u sve književne krugove. Naglost svoga uspona duguje Kozarčanin jednako svojoj darovitosti koliko i neuobičajeno velikoj radinosti. U svega nekoliko godina prošao je sve stube književničkog napretka: od suradnika-početnika do urednika kulturne rubrike dnevnika. Njegova je djela s jednakom pozornošću dočekivala i srpska i slovenska suvremena književna kritika, kao i hrvatska. Taj napredak prekinula je iznenadna smrt u sam osvit drugoga svjetskog rata. Ideološki: »Skretao je nalijevo ali nije stigao i da prijeđe, pa je tako tragično i završio ne stigavši završiti zaokret« (Lasta 1966: 27).

17 [O mjestu i datumu rođenja v. prvu bilješku uz poglavlje VII. »Stilotvornost turcizama«.]

18 Prema navođenju N. Davidovića bilo je to 1. svibnja 1928. (1971: 211).

Djelo. Živeći kratko, radeći mnogo razvio je Kozarčanin plodnu i raznovrsnu djelatnost: prozaist (novelist i romanopisac), pjesnik te kritik i oštar polemik ostavio je iza sebe nevelik, ali značajan opus. Za sedam godina aktivnog književnog djelovanja objavio je šest samostalnih i jednu zajedničku knjigu. K tomu je znatan dio njegova stvaralaštva ostao nezbran, razasut po časopisima, novinama, zbornicima.¹⁹

Poezija mu je, po općem sudu kritike, najslabiji dio stvaralaštva.²⁰ Tri njegove za života objavljene zbirke pjesama (jedna zajednička i dvije samostalne, od kojih jedna za djecu) kao i pjesme razasute po različitim publikacijama u kojima je surađivao pokazuju da je ta poezija neuobičajeno dugih stihova naglašeno neritmična i neoriginalna. Čini se da je s pravom zamijećeno kako mu proza sadrži nerijetko više poezije negoli poezija sama (Hergešić 1937).²¹

Sud o njegovim kritičkim radovima necjelovit je jer do danas nije objavljena ni jedna knjiga Kozarčaninovih kritika i prikaza na osnovi koje bi se takav sud mogao sustavno i cjelovito izreći. No i pored toga može se reći da je njegova uloga književnog kritika u hrvatskoj književnosti u godinama pred drugi svjetski rat bila vidna. Sustavno je pratio hrvatsku književnu produkciju svoga doba prosuđujući je nesputan bilo kakvim okvirima i obzirima (»nezavisni kritičar«), ne prepuštajući priliku da rekne svoju i o klasicima hrvatske književnosti (Šenoi, Kranjčeviću, Matošu).

Necjelovitosti prosudbe Kozarčaninova kritičarskog rada odgovara i različita pozornost koju su njegovoj kritici poklanjali različiti povjesnici i antologičari hrvatske književne kritike pišući o književnoj kritici hrvatskog međuraća. Primjera radi, dok ga V. Pavletić u svom izboru svrstava u »prosječni standard kritike« (1956, II: 11) ne uvrštavajući ni jednu njegovu kritiku, P. Lasta u svojoj antologiji (1966) donosi čak dva Kozarčaninova kritičarska rada.²²

Najuspješniji kao stvaralac otkriva nam se Kozarčanin u pripovjednoj prozi stil i jezik koje će biti predmetom naših razmatranja u ovom radu. Za života objavio je

19 Popis svih Kozarčaninovih radova, kao i radova o njegovu djelu objavljenih do drugoga svjetskog rata, sadrži *Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova*, sv. I/2, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 649–653.

20 Objavio je ove zbirke pjesama: *Lirika* (zajedno s I. Dončevićem, A. Nizeteom i R. Žilićem, Zagreb, 1935), *Sviram u sviralu* (pjesme za djecu, Zagreb, 1935) i *Mrtve oči* (Zagreb, 1938). Potpun popis Kozarčaninovih pjesama donosi spomenuta *Bibliografija* Leksikografskog zavoda FNRJ, sv. 5 (II/1), G–Lj, str. 423–425.

21 [Sic! Riječ je o radu Hergešić (1935), ne Hergešić (1937). Samardžija se poziva na dva Hergešićeva rada ista naslova, »Četiri pjesnika«, objavljena u *Obzoru* 1935. (br. 85) i 1937. (br. 182). Drugi rad nije Hergešićev, nego ga je Samardžija omaškom pomiješao s radom T. Prpića, koji je u *Obzoru* objavio prikaze dvaju Kozarčaninovih romana iz 1937. Ta dva prikaza dodali smo u Bibliografiju – T. P. (1937a, 1937b). Budi usput rečeno da Prpićev prikaz *Sama čovjeka* nije naveden među važnijim radovima o Kozarčaninovu djelu ni u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (1975, prir. K. Špoljar) ni u ediciji *Stoljeća hrvatske književnosti* (2008, prir. A. Stamać).]

22 U tu su knjigu uvrštene ove Kozarčaninove kritike: »Dragutin Tadijanović – *Dani djetinjstva*« i »Krljevine *Balade Petrice Kerempuha*«.

Kozarčanin četiri knjige pripovjedne proze.²³ Poslije rata mu je, pored ponovljenog izdanja romana *Sam čovjek*,²⁴ izašla i jedna zbirka pripovijesti sastavljena od u časopisima objavljenih i u rukopisima pronađenih ostvarenja.²⁵ A sasvim skoro, u ediciji »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, jedna je knjiga posvećena njegovu stvaralaštvu. Priredivač je, pored opširna uvodnog eseja, uvrstio u knjigu nekoliko uspješnija pjesnička, pripovjedna i kritičarska ostvarenja. U cijelosti je ponovo objavljen roman *Sam čovjek*.²⁶ Da je ovaj dio njegova stvaralaštva najviše cijenjen, posvjedočuje donekle i činjenica da je većina kritičara koja je proučavala Kozarčaninovo stvaralaštvo pisala uglavnom o njegovim pripovjednim ostvarenjima.

Neke su njegove pripovijesti u više navrata uvrštavane u antologije hrvatske izmeđuuratne proze. Tako mu je još za života jedna pripovijest uvrštena u jednu elitnu ediciju²⁷ i jednu uglednu antologiju.²⁸ A jedna je njegova pripovijest uvrštena u antologiju hrvatskih pripovjedača.²⁹ Vidljivo je, dakle, da je Kozarčaninov pripovjedni rad prisutan u gotovo svim antologijama. Iznimka je samo antologija P. Šegedina (1956).³⁰

Budući da je ovo samo upudbeno-obavijesni pregled Kozarčaninova djela, ilustracije radi navest ćemo i jedan književnokritički sud o njegovu stvaralaštvu: »Poezija mu je sva satkana od tamnih, sumornih boja i nokturalnih atmosfera. Prilično naglašenim baroknim izrazom, širokim stihovima i ne izričito pjevnom intonacijom, Kozarčanin je u svojim stihovima kroz motive jesenskih pejzaža ili sutonskih ugođaja govorio o sebi, o svojim patnjama i osjećanju usamljenosti u životu, što ga je dovodilo do tragičnih saznanja o uzaludnosti života. Istim takvim raspoloženjima odiše i njegova novelistika i romani. Dominantna je karakteristika svih tih njegovih tekstova sve jače isticanje pesimističkih elemenata, on vidi samo crnu stranu života i u svim zapisima izbija na površinu usamljen čovjek koji se osjeća stranim u svojim vlastitim prostornim relacijama« (Šicel 1971: 223).

23 To su dva romana: *Tuđa žena* i *Sam čovjek* (oba Zagreb, 1937) i dvije zbirke pripovijesti: *Mati čeka* («Mati čeka», «Šuma šumi», «Vinogradi zore», «Pripovijest o hlačama», «Rijeka priča», «Bez cipela», «Pred proljeće» i «Tihi koraci», Zagreb, 1934) i *Tihi putovi* («Rujan», «Tri gavrana i jedan čovjek», «Jutro spoznaj», «Povratak u jesen», «U snijegu», «Dva života», «Balada o sinu», «Stara žena» i «Vode rastu», Zagreb, 1939).

24 »Zora«, Zagreb, 1953, pogovor N. Simića.

25 *Mrlje na suncu* (1. »Mjesec nad močvarom«: »U krugu«, »Prva krađa«, »Balada o informatoru« i »Ljeto srdžbe i straha«; 2. »Susreti«: »Pod trešnjama«, »U sijenu«, »Kasna ljubav« i »Mlada voda«), »Zora«, Zagreb, 1971, pogovor napisao N. Davidović.

26 *Pjesme, novele, Sam čovjek, kritike*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 131, »Zora« – »Matica hrvatska«, Zagreb, 1975, uredio i predgovor napisao K. Špoljar.

27 Pripovijest »Rujan« izašla je u uglednoj izmeđuuratnoj ediciji »Tisuću najljepših novela«, sv. 64–66, Zagreb, 1939.

28 Pripovijest »Vode rastu« uvrstio je K. Georgijević u svoju *Antologiju savremenih hrvatskih pripovjedača*, Beograd, MCMXL.

29 M. Šicel uvrstio je u antologiju *Hrvatska novela između dva rata* (Zagreb, 1965) također pripovijest »Vode rastu«.

30 *Hrvatska proza*, knj. I–II, Beograd, 1956.

Kad se sve sabere, može se s pravom ustvrditi da Kozarčaninovo djelo nije posebno opsežno, Istina je i to da su mnogi koji su pisali o Kozarčaninu spominjali još neka njegova djela koja kao da su ostala u rukopisu ili su već pripremljena za tisak.³¹ Ali od toga, osim već spomenute zbirke *Mrlje na suncu*, dobili smo ništa. Nije stoga ni potrebno naglašavati kako ne postoje Kozarčaninova sabrana djela. Mnogi su njegovi radovi tako počesto nedostupni čak i stručnjacima. Trenutno mi za neke njegove radove i ne znamo buduću da ne postoji bibliografija njegovih pripovjedačkih radova.³²

Literatura. Proučavanje opsežne bibliografije članaka, prikaza i rasprava o Kozarčaninovu djelu pokazuje da je književna kritika sustavno pratila Kozarčanina na njegovu razvojnom putu od prve objavljene knjige 1934. godine pa sve do smrti. Usprkos tomu nedostaje sustavnijih i opširnijih književnokritičkih radova u kojima bi Kozarčaninov pripovjedački rad i cijelo njegovo djelo bili sustavno raščlanjeni i temeljito proučeni. I to ne samo iz tog nego i iz poratnog doba.

U doratnim, za piščeva života objavljenim ogledima književni kritici različito su procjenjivali knjige o kojima su pisali. Dok se neki, emocionalno neutralni, zadržavaju na konstatiranju i nabranju po njihovu mišljenju bitnih značajki pisca i djela, drugi, negativno ocjenjujući Kozarčaninovo stvaralaštvo, nerijetko u kuđenju pretjeruju. Nije rijetkost da se ocjenjuje piščeva građanska osobnost, a ne djelo. Pozitivne kritike pak pune su hvale i isticanja vrlina, osebnosti, originalnosti i sl. Općenito: Malo je kritičkih napisa nastalih za piščeva života stajališta kojih bi bilo moguće prihvatiti bez prethodnog opreznog i temeljitog zagledanja u njihov »podtekst«.

U takvu opću atmosferu neobjektivnosti i fragmentarnosti uklapa se i znatan dio poratnih, mahom prigodničarskih radova. Iz takva općeg tona u znatnoj se mjeri izdvajaju tek tri rada pisana s jasno izraženom težnjom da se dijelovi, pa čak i Kozarčaninovo djelo u cjelini, prevrednuju mjerilima suvremene znanosti o književnosti i književne povijesti. Vjerojatno je slučajnost da su sva tri rada novijeg datuma.³³

Još je nepovoljnija situacija s literaturom o Kozarčaninovu jeziku i stilu. Do danas o toj problematici sustavno nije pisano gotovo ništa. Bilježimo tek niz sudova književne kritike. S njima ćemo se upoznati u sljedećem poglavlju.

31 Tako N. Simić u svom pogovoru (1953) spominje roman *Mjesec nad močvarom*. Isto djelo spominje i M. Vaupotić u *Panorami hrvatske književnosti XX stoljeća* (1965: 399). I. Jakovljević još 1941. u *Savremeniku*, nedugo nakon piščeve smrti, spominje čak osam knjiga proze koje su ostale u rukopisu!

32 Tu prazninu popunila je dijelom E. Bachmann svojom bibliografijom Kozarčaninove proze u knjizi *Ivo Kozarčanin – Leben und Werk* (1974). Više o toj knjizi v. na kraju idućeg poglavlja ovog rada.

33 Riječ je o: a. analizama S. Koraća obaju Kozarčaninovih romana u opsežnoj studiji »Hrvatski roman između dva rata 1914–1941« (1972, *Tuda žena* na str. 493–501, *Sam čovjek* na str. 501–512); b. knjizi E. Bachmann *Ivo Kozarčanin – Leben und Werk* (1974). O neki dijelovima te knjige opširnije govorimo u idućem poglavlju. Tamo dajemo i ostale podatke o knjizi; c. predgovoru K. Špoljara spomenutoj Kozarčaninovoj knjizi u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (1975, str. 7–25).

Napomena o građi

Okvir i građa ovog rada u znatnoj su mjeri određeni njegovim naslovom. Ovdje ćemo samo precizirati što se razumijeva pod pojmom *pripovjedna proza*. Suvremena znanost o književnosti pod tim razumijeva novelu i roman.³⁴ »Kao i za ostala epska djela, za njih je karakterističan vidljivi ili nevidljivi *pripovjedač* koji pripovijeda o onome što se zbiti, onome što se zbiva ili onome što će se tek zbiti. Prema tome su i jednostavne *forme pripovijedanja*, ispričana dosjetka ili anegdota, pošurica ili gatka, pojedini epistolarni oblici, također oblici pripovjedačke proze koji često prethode umjetničkoj prozi, pa su često značajni za postanak pripovjedačkih djela« (Flaker 1969: 411).

Prema kriteriju »osnovnih epskih vrsta« iz naših će razmatranja, što se tiče Kozarčaninovih proznih ostvarenja, biti izostavljena književna kritika, esejistika i polemički spisi koji ne podliježu »zakonima umjetničkog pripovijedanja« (Flaker 1969: 411). Izostat će i cjelokupan pjesnički rad. U razmatranje će, dakle, biti uzete ove za piščeva života objavljene knjige:³⁵

Zbirke pripovijesti *Mati čeka* (1934a, kratica: MČ) i *Tihi putovi* (1939e, kratica: TP).
Romani: *Tuđa žena* (1937a, kratica TŽ) i *Sam čovjek* (1937b, kratica: SČ).

Kao građa poslužiti će i nekoliko Kozarčaninovih pripovijesti objavljenih u (danas) dostupnijim časopisima i novinama, a neuvrštenih ni u jednu od njegovih zbirka: »Priča u predvečerje« (1931a), »Mizantrop« (1931b), »Susret« (1938a), »U mraku« (1939a), »Provincija živi« (1939b). (Naslovi ovih pripovijesti, kad u radu budu primjeri iz njih, neće biti označavani kraticom. Bit će navođeni u cijelosti.)³⁶

Sastavni dio građe za ovaj rad je i jedino Kozarčaninovo posthumno objavljeno djelo. Riječ je o zbirci pripovijesti *Mrlje na suncu* (1971, kratica: MNS).

Rekosmo već: sabranih Kozarčaninovih djela nemamo. Nije potrebno ni spominjati da ne postoje ni kritička izdanja njegovih djela, bez obzira na često isticanu ogromnu važnost takvih izdanja u studiranjima ove vrste (o tom Kayser 1967: 27–35). Taj se nedostatak ne osjeća toliko kod djela koja su doživjela bar jedno izdanje u autorovoj pripremi. (Takav je slučaj s četiri nama ovdje zanimljiva Kozarčaninova djela i maločas pobrojanim pripovijestima.) Problem se javlja kad netko drugi posthumno objavi koje za života piščeva neobjavljeno (ili samo dijelom objavljeno) djelo, a nije nam poznata piščeva redakcija teksta. Takav je slučaj sa zbirkom *Mrlje na suncu*. Njen priređivač, istina, na kraju knjige veli: »Naš pisac je običavao da svoje iste radove objavi u nekoliko listova, revija i časopisa, često pod drukčijim naslovom i s obaveznim ispravcima, pa sam se strogo držao publikacija iz zadnjih godišta. Također sam uvažavao i piščeve posljednje korekture na već odštampanom tekstu« (Davidović 1971: 212). Usprkos tomu

34 Isp. mišljenje B. V. Tomaševskog: »Pripovedna prozna dela se dele u dve kategorije: mala forma – *novela* (u ruskoj terminologiji – *rasskaz*) i velika forma – *roman*. Granica između male i velike forme ne može biti sigurno utvrđena« (1972: 272).

35 [Popis smo u odnosu na izvorni strojopis pojednostavnili i bibliografski uskladili, također dodali citirane zbirke pjesama *Mrtve oči* (kratica MO), usp. na kraju knjige objedinjen popis *Vrela*.]

36 [Navode iz tih pripovijesti nismo provjerili u izvornicima, preneseni su kako ih je dao Samardžija.]

nije ništa rečeno o bitnom: stupanj i vrste priređivačevih intervencija u piščev tekst ostaju nam nepoznatima. Ovlašna poredba teksta iz knjige i objavljenih časopisnih odlomaka i pripovijesti svjedoči o znatnoj priređivačevoj smionosti i slobodi.³⁷ Ispuštanje pojedinih riječi, zamjena jedne riječi drugom (*sačekati s dočekati, saznanja spoznajom*), nedosljedno provedena pravopisna prilagodba (ispuštanje zareza zna kadšto stubokom izmijeniti značenje ili zbuniti) itd.³⁸ Primjera je podosta. Mi se ovdje ne kanimo njima posebno baviti. Namjera nam je bila samo upozoriti na uočeni problem zbog kojega ćemo u radnji očitovati stanovit oprez prema primjerima iz ove zbirke. Nadamo se da je rečeno dostatno da bi se uvidjela opravdanost takva stava.³⁹

37 Za cjelovitije osvjetljenje ovog problema usporedili smo časopisnu i verziju iz knjige ovih Kozarčaninovih pripovijesti i fragmenata: »Nad jezerima« (1935a), »U krugu« (1937c), »Balada o informatoru« (1940b), »Eva je otišla« (1940a) i »Slutim strah i srdžbu« (1941). Tako uspoređeni tekstovi obuhvaćaju oko 40% teksta iz knjige.

38 Sva su Kozarčaninova djela interpunkcijski priređena prema načelima »gramatičke interpunkcije« koju propisuje tada važeći *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika* D. Boranića. Ova je zbirka, međutim, objavljena u vrijeme provedenih načela »logičke interpunkcije« prema *Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika* (P2M, Zagreb – Novi Sad, 1960). Odatle takvo priređivačevo nastojanje.

39 [Dodajmo da je u Kozarčaninovim prvotiscima negirana kopula *htjeti* uvijek pisana nesastavljeno (*ne ću, ne ćeš, ne će...*), što je u izdanju MNS također promijenjeno u sastavljeno pisanje. U ovoj su knjizi svi navodi iz MNS preneseni doslovno. S time valja računati i ne treba u njima tražiti posve autentičnoga Kozarčanina.]

II. Jezik, stil i izraz Kozarčaninove pripovjedne proze u očima književne kritike

Čitanje kritičkih prikaza Kozarčaninovih pripovjednih djela pokazuje da je književna kritika, pozorno prateći pojavu svakog njegova djela, zarana izricala svoje primjedbe i sudove o njihovu jeziku i stilu, poistovjećujući počesto stil s izrazom, a jezik s pismenošću u najdoslovnijem značenju. Kako u književnim kritikama, istina rijetko, ima i takvih sudova i zaključaka do kojih ćemo i mi doći, potrebno je da se s njima temeljito upoznamo.

Najčešća su, iako odreda usputna, zapažanja o Kozarčaninovu jeziku na razini pismenosti: »Kozarčaninov je jezik potpuno ispravan, bujan i ritmičan. Rijetko je u nas naći knjigu pisanu tako dobrim i korektnim jezikom, kao što je ova knjiga pripovijedaka« (Bogner 1935). Ovaj sud J. Bognera, značajnog hrvatskoga književnog kritika između dvaju ratova, stoji i vremenski i problemski na početku sličnih suđenja i rasuđivanja: vremenski, jer je izrečen u povodu Kozarčaninove prve zbirke pripovijesti; problemski, jer će se slični sudovi unaprijed ponavljati. Svima će biti zajedničko: da su izrečeni usputno, gotovo na samom kraju kritike ili prikaza i da su većinom ili neoprimjereni ili s primjerima nasumce izabranim, često čak i nebitnim. »Jezik je vanredno čist i sočan, a interpunkcija provedena dosljedno (što je rijetkost kod naših književnika)« (Jakševac 1937), naglašava jedan od kritičara, a drugi ističe i piščev »dobar pravopis (što je danas zaista rijetkost)« upozoravajući na »neke male griječke:⁴⁰ *gostiona, otšteta, pripovjest, testera, sprat, izdurati*, umjesto: *gostionica, odšteta, pripovijest, pila, kat, istrajati*« (Peroš 1935–1936). Logičnim se čini zaključak: »Tako je Kozarčanin postao jedan od najpismenijih naših ljudi« (Jakovljević 1941).

Neznatno su konkretnije ovakve tvrdnje: »U zamahu svoga rada, Kozarčanin nije uvijek dovoljno logičan kod izgrađivanja rečenice, jer je ona na mnogim mjestima složena na brzinu, rđavo povezana i ponekad neukusno glomazna« (Balentović 1938: 577). Ili: »Od kratke rečenice, gotovo kao da pred sobom imamo primjer školske zadaće, kakvu nalazimo u pripovijetkama knjige *Mati čeka*, do gustog, prepunog asocijacija sloga pojedinih odlomaka iz romana *Sam čovjek* velike su izražajne razlike« (Špoljar 1975: 15). Iako je zadnji navod već dijelom ušao u područje izraza, kojim ćemo se domalo opširnije pozabaviti, navest ćemo najsustavniji sud o Kozarčaninovu jeziku koji je do sada izrekla književna kritika. Njegov se autor egzaktnom proučavanju piščeva jezika primakao na neznatnu razdaljinu. Zato ćemo ga navesti nešto opširnije: »Jedan je filolog napao Kozarčanina radi jezika. Taj je napadaj potpuno neopravdan. Rđav jezik nije Kozarčaninova ranjava strana. Naprotiv, među mlađim piscima ne nalazimo čovjeka koji bi tako savjesno pazio na gramatiku i sintaksu. Nekim je pogreškama i opet kriva repetitivnost. Podliježući tuđim utjecajima Kozarčanin ne nalazi nikakve

40 [Sic! Rukom je u obama strojopisnim primjercima kojima smo se služili korigirano: *griješke* → *griječke*.]

nezgrapnosti u ovakvom orientalizmu: “– a šuma će za vama da šumi. Da šumi dugo.” Ili on će čovjeka pleonastički i tautologijski nazvati “ponosnim i gordim”. Uteći će mu katkada i ovakav germanizam: “Čulo ih se, kako kucaju na vratima...” Ili: “prisluški-
vati komu ili čemu” (*zuhören*)« (Grgec 1935). Takvih je sudova o jeziku u obilju članaka i rasprava nažalost premalo. Kao što ćemo vidjeti i u daljnjim razmatranjima, jezik se (pogotovo u vezi sa stilom) često spominje, a ovaj kratki osvrt pokazuje kako problem književnim kritičarima nije ni terminološki jasan. Izostanak cjelovitijih i sustavnijih (argumentiranijih) opažanja ne treba onda čuditi.

Kritika je dosta spominjala i osebujan Kozarčaninov izraz. Ali posebno objašnjenje što se pod tim razumijeva nismo našli ni u jednog autora. Jednostavno, jedan je kolokvijalno čest naziv uzet kao termin bez uporabnog određenja, kao da je »samo po sebi« jasno o čemu je riječ. Prema suvremenim rječnicima književnoteorijskog i jezikoslovnog nazivlja *izraz* je »čin ili način izražavanja ili sporazumijevanja s drugima (...) način izražavanja, ili kvaliteta, vrijednost, jedrina stila« (Simeon 1969: s. v. *izraz*; slično i Wilpert 1969: s. v. *Ausdruck*). Zato je pregled stajališta kritike o izrazu nužno i pristup analizi stajališta o stilu.

Budući da je izraz u odnosu na jezik korak dalje prema apstrakciji, sudovi su kritike neodređeniji i maglovitiji. Kao ovaj: »Izraz mu je jasan i višeznačan, a misao duboka i odmjerena« (Davidović 1971: 212). Ili, nešto konkretnije: »Doduše, izraz je katkada pomalo pretežak, rečenica ponekad odviše metaforično dana, ali pretežno je ipak postignuta ona prijeko potrebna neposrednost i jasnoća, bez kojih takva proza uopće i ne može da djeluje« (Bogner 1935: 378). Mnogo više ne doznajemo ni iz tvrdnje da je u Kozarčanina »mjestimice gotovo lirski način izražavanja koji naročito u opisima prirode i pojava u pripovijeci “Šumi šuma” daje toliko života da ih čitalac zorno i živo pred sobom gleda«, uz napomenu da to »diže knjizi njezinu umjetničku vrijednost« (Guštak 1935).

Sudovi o stilu unekoliko su određeni. Iako i tu nalazimo i ovakve tvrdnje: da ima »dotjeran i živahan stil, koji ima u sebi nešto matoševsko« (Prpić 1940), kako »treba još istaći vrlo lijep jezik i stil« (Guštak 1935), te »vrlo dobar stil« (Peroš 1935–1936) ili stil koji je do »krajnosti stvaran, ponekad upravo trivijalan« (Jesenovec 1937) i sl. Nisu rijetke ni generalizacije o jeziku i stilu. Vidjet će se iz primjerâ da ni njima konkretnost nije odlikom. Ostaju najčešće na razini lijepo uobličene fraze s ponekim primjerom kao u ovom slučaju: »Stilski doterano, on priča lako, tečno i interesantno, uglavnom pravilnim i čistim jezikom, ma da mu se kadšto potkrade po koja nepotrebna strana ili neobična reč (u *Tuđoj ženi* bilo je toga znatno više) i neugodna poredba, čega bi trebalo da se kloni« (Zec 1938). Ni ocjena koja slijedi svojom metaforikom (»snažan jezik«, »sjajan stilista«) ne izdvaja se iz tona općih mjesta u kritičkim prosudbama jezika i stila: »Kozarčanin barata snažnim jezikom, koga je usisao na rođenom ognjištu. A isto je tako i sjajan stilista, pa se njegovi sastavci čitaju bez umora« (Tomasović 1935).

Dio se književne kritike Kozarčaninovima stilom bavio opširnije. Uočena je, naime, osebujnost njegova stila i njena sukladnost tematici djela. Ta je sukladnost, po mišljenju nekih, tolika da našeg pisca odaje već i nekoliko redaka bez potpisa i šireg konteksta: »Onaj ko pročita makar koje njegovo djelo lako će moći uvijek prepoznati i manje njegove fragmente, jer oni redovito nose ista obilježja i odlikuju se istim

literarnim vrlinama kao autorova krupnija djela« (Anonim 1939). Pohvala je Kozarčaninovu stilu i inače bilo dosta: »Odlikujući se osebnjuošću stila i samo Kozarčaninu svojstvenim lirizmom, u kome ima neobično mnogo topline, izvrsnih figura i rijetke svježine, on je jedan od rijetkih naših književnika koga odaje već samo pisanje i baš po originalnosti stila on se dobro odvajava od ostalih suvremenih hrvatskih pisaca« (Mežnarić 1938). Slične misli sadrži i ovaj sud: »Teško intonirani, sumračnošću zasićeni stil upotpunjava se sa sličnom intonacijom radnje. Teški dojmovi, sumračni lirizam i sumor života; to su glavni Kozarčaninovi efekti, u kojima je on upravo virtuoz riječi, koje su u stanju da nam dočaraju najcrnije ali i tople slike« (Majtin 1937–1938). Pored komplimentata na relaciji sadržaj-izraz (stil i jezik), bilo je pokušaja da se karakteristike Kozarčaninova stila tumače kao vjeran odraz same piščeve osobnosti. Otprilike u skladu s jednim od aksioma Spitzerova »stilističkog čitanja« sažetog u aforizmu *Ničeg nema u stilu čega nije bilo u piščevoj duši*. (»Prepoznati jednog pisca preko njegova stila, znači prepoznati istodobno jednu svijest koja se potvrđuje u svom ustrajnom uzmicanju i energiju jednog govora koja prelazi interval« (Starobinski 1972: 84).)

Najeksplicitnije izraženo je takvo stajalište ovim riječima: »Poznata Buffonova krilatica o stilu može se naročito primijeniti na Kozarčanina. Vanredan i u našoj književnosti jedinstven stil, kojim on piše, odaje ga i bez imena« (Jakševac 1937). Da je Kozarčaninov stil njegov *atlas cerebral* – ta je misao implicite prisutna i u drugih koji su o njemu pisali. Pogotovo u onih koji su to činili poslije nesretne Kozarčaninove smrti koja im je davala povoda da u nekim stilskim, jezičnim i kompozicijskim crtama njegove pripovjedne proze vide i njegov podsvjestan osjećaj skore smrti! Evo za ilustraciju samo jednog primjera: »Danas se može tvrditi, da je njegova plodnost i izgaranje u groznici stvaranja bila neka podsvjesna slutnja kratkoće bitisanja. Kao svi ljudi, koji mladi umiru, i on se žurio da što više dâ. Odatle potječe neizjednačenost njegovih djela, nerazmjer dobrog i lošeg« (Simić 1953: 465).

Kritika je nerijetko upozoravala i na neke nedostatke jezika i stila Kozarčaninove pripovjedne proze. »Osnovna njegova pogreška mogla bi se definirati u jednoj rečenici: bio je previše prozaik u poeziji i previše lirik u prozi« (Škritek 1959: 54). Dok N. Simić tvrdi da je »proza Kozarčaninova razlivena, nabacana, okrenuta unutra« i da zbog toga »djeluje više kao gustiš, nego uređen i skladan vrt« (1953: 465–466), dotle drugi kritičar tvrdi: »Fraza, gola reč, prozaičnost svaki čas remeti poetski doživljaj« (Georgijević 1940: 456). A baš su se kritičari najčešće osvrtni na njegovo pretjerano atribuiranje (»pa se tako događa da uz jedan pojam ima i po pet riječi« (Mežnarić 1938: 211)) i pretjerano antropomorfiziranje (»On preko svake mjere oživljuje i utjelovljuje mrtve stvari« (Kovačić 1940)) kao dva česta načina prevladavanja »suhoparnosti« stila!

Književna je kritika prilično jedinstvena u uočavanju i ocjeni jedne očite Kozarčaninove slabosti: gotovo nikakvu jezičnom individualiziranju likova u njegovim romanima. O romanu *Tuđa žena*: »Možda je autor previše u svojim osobama koje govore katkada frapantno jednako« (Jakovljević 1937). I još: »Šteta je što Kozarčanin nema smisla za diferencijaciju dijaloga, t. j. da svako lice govori svojim rječnikom i stilom. Ovako se događa, da na pr. konobarica Fanika govori isto kao i tuđa žena, a ova opet kao Adam, a Adam je autor (...) Jer baš u tome i jest umjetnost, svakome dati svoj govor

iz života, inače književnost gubi istinitost interpretacije« (Jakševac 1937). Isto i o *Samu čovjeku*: »A svi ti likovi koji se nalaze oko dječaka Valentina izuzetno su plastični i djeluju vrlo autentično i živo unatoč tome što njihov govor nije odviše individualiziran« (Špoljar 1975: 22). Budući da se ovom problematikom namjeravamo nešto podrobnije pozabaviti na drugom mjestu,⁴¹ ovdje samo toliko.

Zabilježimo, makar i jednom rečenicom, isto tako usputne pokušaje književnih kritičara da Kozarčaninu nađu uzore u jeziku i stilu. Najčešće je spominjan Krleža. Barac: »Presudan utjecaj Krležina stila nije nikad sasvim prebolio« (1941: 98); Lasta: »Pod dojmom Krleže nosi i otiske Krležina stila« (1966: 27); Korać: »Očito je da je Kozarčanin slijedio Krležin stil, njegovu dugu i bogatu rečenicu, i u tome je imao dosta uspjeha« (1972: 501). Spominjani su i Kosor i Vlasisavljević od hrvatskih i J. Giono i W. Reymont od stranih (Jakševac 1937), pa (istina, duhovna) srodnost s Hamsunom i Kellermannom (-ile 1938). Jednako su spominjani i H. Humo, Th. Mann i M. Proust. Sve bez primjera i temeljitih obrazloženja, više usputno i nasumce. Iznimka su, dijelom, Barčevo, Lastino i Koraćevo mišljenje o utjecaju Krležinu.

Prije negoli zaključimo ova razmatranja o stavovima književne kritike o Kozarčaninovu jeziku, stilu i izrazu, zadržat ćemo se nešto opširnije na najcjelovitijem i najopsežnijem radu o Kozarčaninovu djelu do sada objavljenom. Riječ je o monografiji autorice Elfriede Bachmann *Ivo Kozarčanin – Leben und Werk* (1974).⁴² U toj je knjizi, naime, peto poglavlje naslovljeno »Spezifische Stilzüge der Sprache Kozarčanins« (1974: 136–156).⁴³

Odmah na početku poglavlja autorica upozoruje: Es wird hier nicht beabsichtigt, eine erschöpfende Analyse der Sprache Kozarčanins zu geben, sondern es sollen die besonderen Merkmale aufgezeigt werden, die seinen subjektiven Stil geprägt haben und die ihn so von seinen Zeitgenossen abheben, daß Barac von Kozarčanins dichterischem Werden als von einem "put do sebe" sprechen konnte« (1974: 136).⁴⁴ Potom slijedi četverodioba jezičnih i stilskih značajki Kozarčaninova djela: 1. Wortschatz, 2. Das Epitheton, 3. Bildhaftigkeit (a. Visuelle Elemente, b. Vergleich, c. Metapher, d. Personifikation) i 4. Worthäufung.⁴⁵ Budući da treći odjeljak poglavlja ulazi u sastav književnoteorijskih razmatranja (mada problematiku postavlja i zaključke zasniva isključivo na jezičnim podacima),⁴⁶ prikazat ćemo ukratko preostala tri.

41 [V. ovdje poglavlje VI.4 »Zameci jezične karakterizacije likova«.]

42 [Njem. *Ivo Kozarčanin – Život i djelo*.]

43 [Njem. »Osobite stilske odlike Kozarčaninova jezika«.]

44 [Njem. »Ovdje nije namjera dati iscrpnu analizu Kozarčaninova jezika, nego će se istaknuti one posebne odlike koje su obilježavale njegov subjektivni stil i koje ga toliko izdvajaju od njegovih suvremenika da je Barac o Kozarčaninovu književničkom razvoju mogao govoriti kao o stanovitu "putu do sebe"«.]

45 [Njem. 1. Rječnik, 2. Epitet, 3. Slikovitost (a. Vizualni elementi, b. Poredba, c. Metafora, d. Personifikacija), 4. Gomilanje riječi.]

46 Tako za personifikaciju autorica napominje: »Sie ist bei Kozarčanin das am häufigsten verwendete Stilmittel und als bildhafte Figur der wesentliche Faktor, der die Bildhaftigkeit seiner Sprache mitbewirkt« [njem. »U Kozarčanina ona je najčešće rabljeno stilsko sredstvo i kao slikovita figura ključan činilac koji pridonosi slikovitosti njegova jezika«] (Bachmann 1974: 150); opširnije o toj problematici Tomislav Ladan

Rječnik. Ovaj odjeljak predstavlja ustvari, da se poslužim autoričnim riječima, »eine exemplarische Zählung der Worte nach Wortarten« (1974: 137),⁴⁷ što je imalo za posljedak podatak da je u Kozarčaninovu pjesničkom i pripovjednom opusu »ergibt an Substantiven plus Adjektiven einen prozentualen Anteil von etwa siebzig, an Verben und Adverbien einen Anteil von etwa zwanzig bis fünfundzwanzig, der Rest verteilt sich auf Pronomen und Präpositionen« (1974: 137).⁴⁸ Operiranje ovim postocima trebalo bi, po njenu mišljenju, ukoliko je dobro shvaćamo, otkriti tajnu Kozarčaninova lirizma. Ilustracija su tome tri poduža niza najčešćih pridjeva, priloga i imenica.

Epitet. Autorica je mišljenja da u Kozarčaninovu djelu »als besonderes Stilmittel (...) darf das Epitheton gelten« (1974: 139)⁴⁹ i zato mu posvećuje posebnu pozornost. Namjera joj je da s pomoću epiteta *crni* i *bijeli* (»die für die Volksdichtung typisch sind« (1974: 139))⁵⁰ dešifrira piščev *duhovni etimon*. Nakon duga nabranja epiteta i njihovih najčešćih veza slijedi zaključak: »Von den insgesamt über 750 gezählten Epitheta sind ferner über die Hälfte nur einmal vorkommende düstere und traurige Stimmungsepitheta« (1974: 141).⁵¹

Gomilanje riječi. Konstatirajući prvo da Kozarčanin »greift gern zu dem barocken Stilmittel der Worthäufung« (1974: 153),⁵² naglašava potom da je to stilski postupak bliz Krležinu. Nakon podjele gomilanja riječi na gomilanje adjektiva, objekata i rečenica slijedi i po nekoliko primjera za svaku vrstu gomilanja. Zaključak je: »Mit der Häufung verstärkt er seine Aussage, läßt sie eindringlicher erscheinen und verleiht ihr eine emotionale Färbung. Durch die Häufung und Aufzählung gelingt ihm die breite und erschöpfende Erfassung eines ganzen Bereichs« (1974: 155).⁵³

Zaključimo:

1. Književna je kritika kontinuirano obraćala pozornost na jezik, stil i izraz Kozarčaninove pripovjedne proze. U manjini su kritike koje tu problematiku uopće ne dotiču.
2. Njeni su sudovi najčešće izrečeni usput, gnomski sažeti, gotovo u pravilu neoprimereni i s rijetkim upuštanjima u detaljnija raščlanjivanja.

(»Preobrazbe znakova«, 1970, posebno str. 344–359). [Na mjestu na koje Samardžija upućuje T. Ladan ne piše o personifikaciji, nego o metafori, dalje ima nešto o slikovitosti.]

47 [Njem. »oprimereno prebrojavanje riječi prema vrstama«.]

48 [Njem. »postotni udio imenica plus pridjeva oko sedamdeset, glagola i priloga dvadeset do dvadeset pet, ostatak je raspoređen na zamjenice i prijedloge«.]

49 [Njem. »epitet se može smatrati posebnim stilskim sredstvom«.]

50 [Njem. »koji su tipični za narodnu pjesmu«.]

51 [Njem. »Od ukupno više od 750 prebrojenih epiteta više od polovice njih jesu epiteti mračna i tužna ugođaja«.]

52 [Njem. »rado poseže za baroknim stilskim sredstvom gomilanja riječi«.]

53 [Njem. »Gomilanjem on pojačava svoj iskaz, čini ga upečatljivijim i daje mu emocionalnu boju. Gomilanjem i nabranjem uspijeva mu širok i iscrpan obuhvat cijeloga jednog područja«.]

3. Većina se kritičara slaže u jednom: da Ivo Kozarčanin ima osebujan, individualan jezik i stil koji su toliko karakteristični da bi po njima bilo moguće identificirati i nepotpisana i iz konteksta opusa izdvojena pojedina piščeva djela.

4. Većina kritičara Kozarčaninov jezik i stil ocjenjuje pozitivno. Glavni prigovori upućivani su piscu zbog previše liriziranja, poneke stilske nezgrapnosti i slaba jezičnog individualiziranja likova.

5. Kritika je dio svojih razmatranja jezika i stila posvetila i traženju eventualnih Kozarčaninovih uzora.

6. Najopširniji pokušaj raščlambe Kozarčaninova jezika i stila predstavlja peto, netom prikazano poglavlje u knjizi E. Bachmann. Njena je analiza znatno više stilistički interpretativna i statistički suhoparna negoli lingvistički analitična i lingvostilistički deskriptivna.

7. Usprkos svemu, o problematici Kozarčaninova jezika i stila nema do sada nikakva sustavna jezikoslovnog rada. U tom su pravcu stajališta književne kritike samo (iako često nepouzdan) putokaz.

III. Književni kritičar Ivo Kozarčanin o jeziku i stilu djelâ i pisaca o kojima je kritički sudio

Predstavljajući pisca rekli smo, između ostalog, da spada i u najproduktivnije i zapažene književne kritičare hrvatskog književnog međuraća. A čitajući njegove kritičke i polemičke radove zamijetili smo da je dosta često, slično kao što su to drugi činili o njemu i njegovu djelu, pozornost svraćao na jezik i stil i djelâ i pisaca o kojima je pisao. Bit će stoga i zanimljivo i korisno sažeto izložiti ta njegova stajališta. Raščlambom njegova jezika i stila kasnije ćemo moći vidjeti što je od onoga zbog čega je prigovarao i sam u svojim djelima izbjegavao, a od onoga što je hvalio unosio u svoja djela. Njegova je, uostalom, misao: »Pisac recenzije, pišući o tuđoj knjizi, traži u njoj elemente bliske sebi i svom gledanju na zadaću književnosti, evokacije, koje njega lično zanose, i zato možda nikada nije sasvim objektivan« (Kozarčanin 1937d).

I u Kozarčaninovim kritikama relativno su najčešće usputne, uopćene primjedbe o jeziku i stilu. Kad hvali, govori o »svježem narodnom jeziku, punom patetike« (1933), o »tajanstvenoj glazbi riječi i rečenica, koje harmoniraju s motivima koje obrađuju« (1938c), ili o »temperamentnom stilu, punom sočnog bogatog kolorita i iskrenog zanosâ« (1940e: 251).

Pišući o Narcisu Jenku (alias Eugenu Martiću) konstatira da njegove pripovijesti »imaju dosta pozitivnih kvaliteta jer im je jezik čist i lijep, a kompozicija zaokružena i svježâ«. I malo dalje: »Stil je retoričan, staromodan, s romantičnim opisima pejzaža koji u svojoj elementarnoj silovitosti traži drukčije proživljavanje« (1935c: 441). Za Cesarca pak veli da piše »suhim i tvrdim stilom znanstvene rasprave, koji umara« (1939c) kao i da »njegov narativni stil ima nešto od glomaznosti i hrapavosti ruskih klasika satire« (1934b). Nije rijedak slučaj da Kozarčanin u djelima zapaža »vrlo lijep jezik« (1929–1930), »neobično jezgrovit i živ stil« (1938e) ili »novinski stil, gotovo feljtonski« (1931c).

Ma koliko se ovi sudovi činili fragmentarnim bez svoga konteksta, ni s njim ne bi bili mnogo cjelovitiji. Jer je Kozarčanin-kritičar uistinu samo usput iznio i poneku opasku o jeziku i stilu pisca ili djela, uobičajeno uopćenu, na razini prvotnog i neprovjerenog dojma kritičara-čitatelja.

Ponegdje su ti sudovi sustavniji i opširniji, ali ni tada, osim u rijetkim slučajevima, nije prevelik odmak od stežućeg oklopa fraze književne kritike. To najbolje ilustriraju riječi iz njegova suda o rječniku proze L. Perkovića. Kozarčanin doslovno veli: »Treba naročito istaknuti ljepotu Perkovićeve rječnika, koji je bogat i bujan i nigdje se ne ponavlja. U njemu se, kao iskre i kao osamljene zvijezde, javljaju priproste, lijepe narodne riječi, inače nepoznate književnosti. Ljepota pojedine rečenice i pojedine slike još dugo iza čitatelja fosforescira u nama i grije nas toplim kucanjem bila« (1935–1936). Sličan je i sud o prozi Stj. Mihalića: »Pisac "Rakovca u Vinovrhu" piše relativno mnogo i dobro, ima svoj specifičan stil i rječnik, rečenice su mu poetične, i kratke i odmjerene, opisi plastični i bogati, ali ne kićeni i barokni« (1940e).

U svojim kritikama znao je uočiti pokoju lošu osobinu ili nezgrapnost. Tako primjećuje da Dončevići junaci »svi govore istim književnim riječima iz ruske proze uoči revolucije, pa u sredini govora iznenada reknu koju svoju riječ, neskladnu i nezgrapnu, bez organske veze s ostalim sadržajem, kao glumci koji su pomiješali uloge« (1938d). Navest ćemo ovdje i jedan odlomak Kozarčaninove kritike jedne zbirke pjesama: »Devčićeve rime su većinom nove i lijepe, ali, u želji da bude originalan, on se služi slabim i sasvim slabim rimama praveći, njima za volju, posve krive oblike (na pr.: *svijeće – boleće, luče – goruće, suma – parfuma, gozba – glazba, rđu – ržu* i dr.). On donosi čitav kapital novih riječi koje su lijepe i lirske, ali i čitav niz kovanica, koje smetaju, naročito kad se neprestano ponavljaju, kako je često slučaj« (1934c). A. Cetineu prigovara kratko: »Očito je, da je Cetinea zanijela rima i prirodna bujnost riječi koje su u stvari blijede i suhe« (1935b).

U ovim razmatranjima izdvojiti ćemo Kozarčaninove sudove o jeziku i stilu trojice hrvatskih književnika. Iz navoda će biti jasno da je prema stvaralaštvu trojice (N. Simiću, H. Kikiću i M. Krleži) gajio stanovite naklonosti temeljene na nekim misaonim podudarnostima i njemu bliskim stvaralačkim postupcima.

O N. Simiću: »Novina, koju je Novak Simić unio u našu književnost, ne ograničuje se samo na formalnu stranu njegove poezije, iako je u tom smislu Simić dao objektivno mnogo. Neiskorišćeni i prebogati bosanski jezični izvori, koji pružaju darovitu piscu veliku mogućnost otkrivanja novih riječi i rečeničnih oblika (...) to su Simićeve osnovne umjetničke komponente, koje daju naročitu boju i smisao njegovom književnom djelu. Rečenica mu je živa i dinamična, dok nosi u sebi misao ili toplu sliku prema određenoj svrsi« (1939d).

Slijedi nekoliko nama relevantnih stavaka iz prikaza Kikićeve »Provincije u pozadini«: 1. »Kikićev način pisanja je tipični ekspresionistički. Učestalo gomilanje riječi, slika, boja i događaja daje dojam valjanja velikih voda, koje prijeđoše brane i obale i nesmetano prodiru u neoivičenu ravnice.« 2. »Jezik se Kikićev bliža groteski, on je sklizak poput jegulje na koju nalikuje, kad u rečeničnim periodima kroz njega probija zakukuljena misao, kao tajanstvena vizija. Ne postoji takav jezik i takva frazeologija u našoj književnosti. Obilje novih riječi, među kojima ima i nepotrebnih, bodro talasa svijest uspavanu već stereotipnim izrazima, koji se svaki dan čitaju, Kikić je primaran, jednak, surov i strahovito istinit.« 3. Napominjući da Kikićev stil »svuda a specijalno u "K. u. k. govedima" obiluje raskošnim koloritom, sav u treperenju i nijansiranju različitih boja i plein-aira«, Kozarčanin kritički konstatira činjenicu da ni taj stil »nije uvijek nov, u njemu ima starinskih rečenica obrata i oblika, mnogo je kombinacija, koje su već monotone i dosadne« (1935c).

Zajedničko obojici, Kikiću i Simiću, sažeto glasi: 1. obojica su pripadala međuratnom pokretu lijeve literature u Hrvatskoj (Lasić 1971) i 2. obojica su jezično i stilski pod jakim utjecajem Krležina stvaralaštva.⁵⁴

54 Ova se tvrdnja odnosi na Simićevu prvu stvaralačku fazu, između dvaju ratova. O Krležinu utjecaju na Simića do tada se govorilo samo usput. Krležin utjecaj na Kikića temeljito je određen [sic!] u raspravi I. Smailovića (1971: 614–624).

Evo i nekoliko Kozarčaninovih misli o jeziku i stilu romana *Na rubu pameti*: »Krlježin je analitički i kritički talenat dobro poznat i jedinstven u našoj književnosti. Njegov bridak, prirodan stil i bujan rječnik, koji nitko ne može imitirati, a da ne ispadne smiješan, omogućuju mu, da ponirući u tajne ljudskih života i njihovih međusobnih odnosa iznese materijal, koji obrađuje, u cjelini i bez ikakvih ograda, s iskrenošću i primarnošću, koja fascinira.« U nastavku Kozarčanin ističe: »Naročito je poglavlje Krlježin jezik i stil. Ta plahovita bujica riječi, rečenica i virtuosnih rečeničnih sklopova, koji impresioniraju kao pjesma, specijalna muzika, kojom je prožeta Krlježina frazeologija, širina i obuhvatnost opisa, invencija i erudicija, bogata i raznolika, sve to daje njegovu djelu naročit ton i kolorit. Za razliku od najvećeg broja beletrista (ne samo naših) Krlježine su rečenice pune misli i to misli novih i njegovih. Njegovi su tekstovi puni problema i novih misaonih kombinacija, koje se neprestano dijalektički sukobljuju, što je osobita odlika Krlježe kao pisca« (1938b). Ističemo još jednu Kozarčaninovu misao iz ovog prikaza, jednog od najboljih što ih je napisao: »Fragment kajkavskog govora Valentina Žganca, koji je (...) ušao u roman *Na rubu pameti* iz *Balada Petrice Kerempuha*, najbolji je dokaz, koliko pojedina poglavlja mogu biti međusobno raznovrsna, pa i dispartatna, a ipak ne strše iz cjeline« (1938b).

Istaknuli smo ovu misao jer nas približuje Kozarčaninovim pogledima na ulogu dijalekta u književnom djelu. Pišući o pjesmama P. Ljubića pisao je: »U njegovim je pjesmama (u odnosu na pjesme M. Franičevića – op. M. S.) naglašenija socijalna nota, ali njihova je glavna vrijednost u toplom dijalektu« (1940c). Slično sudi i o pjesmama F. Galovića: »Čudan zakon određuje udes Galovićeve književnog stvaranja: napisao je mnogo štokavskih i malo kajkavskih pjesama, ali te druge vrijede kao sve štokavske zajedno. Danas je sasvim sigurno, da je Galović najbolji hrvatski kajkavski pjesnik (...) Ono duboko, produhovljeno, što karakterizira njegove tako jednostavne i tako iskrene stihove u muzikalnoj i zvučnoj podravskoj kajkavštini, nadmašuje sve naše oficijelne kajkavske lirike« (1940d).

Najduže na tom se problemu zadržao u povodu izlaska *Balada Petrice Kerempuha*: »Indirektno, glorificirajući kajkavštinu (u "Planetarijumu") Krlježa tangira i Domjanića zbog njegovih sladunjavih, bolećivih kajkavskih štimunga, koji su pisani knjiškom, neživom i iskonstruiranom kajkavštinom i organski ne odgovaraju duhu kajkavštine, koja je jezik Gupca, Gregorića i Pasanca, jezik buntovnih protestanata i siromaha, a ne jezik bogatih šljivara, sentimentalnih spahijskih djevojaka i usidjelica, koje žale za minulom mladošću. To su sigurno do sada najtoplije pisani stihovi o jednom jeziku, koji je službeno proglašen dijalektom i herezom, i kome svi na svaki način hoće da zatru trag, a on ipak živi, buja i ne umire, nego se obnavlja i pročišćuje, da zablista iznova u svojoj punoj snazi i ljepoti« (1936).

Završavajući ovaj pregled Kozarčaninovih misli o jeziku i stilu djelâ i pisaca o kojima je pisao, ponovimo: a. da je često u svojim kritikama i prikazima književnih djela, makar s nekoliko riječi, spominjao jezik, stil, izraz, rečenicu i rječnik; b. da je pritom ostajao na razini uopćene konstatacije kritičara-čitatelja; c. da je podrobnije nastojao ući u bit jezičnosti problematike u sebi bliskih pisaca i d. da mu nije promakao ni problem dijalektalne književnosti ni uloge dijalekta u književnom djelu.

Koliko su upravo izneseni Kozarčaninovi sudovi bitni za razumijevanje njegova djela, trenutno nije moguće odgovoriti. To će biti moguće tek poslije raščlambe u naslovu rada naznačene problematike.

IV. Elementi fonostilistike u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi

Opisujući stilske osobine jezike kojeg pisca ili njegova djela stilističari, ako već ne polaže od vrijednosti ostvarenih na razini glasova, u svojim djelima i razmatranjima znatan prostor ustupaju fonostilističkim pitanjima.⁵⁵ Pri tom je riječ o prihvaćanju suvremenih jezikoslovnih spoznaja. Suvremeno nas jezikoslovlje, naime, uči da fonem »vrijedi kao najmanja jezična jedinica koja može odlučiti o značenju« (Heupel 1975: s. v. *Phonem*). Daljnja raščlamba pokazala bi da fonem nije, istina, »najmanja jezična jedinica, jer se može raščlaniti na simultane dijelove koje zovemo *glasovna obilježja*« (Muljačić 1972: 5). Mogli bismo u razlaganju ići i dalje i reći da je fonem, kao jedinica dobivena drugom artikulacijom jezika (Katičić 1967: 19), zapravo također »dvodimenzionalna jedinica, svojevrsan jezični znak koji bismo mogli nazvati mikroznak, sastavljen od izraza i sadržaja« (Muljačić 1972: 5). No takva razmatranja nisu nam ovdje bitna. Namjera nam je druga: pokazati kako i pojedini glas/fonem kao »suma fonološki relevantnih glasotvornih jedinica« (Heupel 1975: s. v. *Phonem*) može prilikom ostvarenja u različitim fonološkim okolinama stvarati stanovite emocionalne ugođaje. Valja odmah naglasiti: takva »značenja« glasova ovisе isključivo o kontekstu u kome se pojavljuju i jeziku kojemu pripadaju. Pa je zato moguće da bude istinito, a ne bude proturječno ni paradoksalno da isti glas u različitim okolinama stvara različite vrijednosti, ima različita »značenja«.⁵⁶

Književnici kao umjetnici riječi zarana su uočili važnost i vrijednost takve jezične mogućnosti i obilno su se njome služili. Danas postoji lijep broj takvih primjera i iz svjetske i iz jugoslavenskih književnosti.⁵⁷ Više ih je, naravno, u poeziji, ali nisu rijetki ni u prozi, bar što se tiče proze Ive Kozarčanina. Pokazat ćemo to na primjerima.

55 Ovoj problematici znatnu pozornost poklanja većina pisaca općih ili (lingvističkih) stilistika pojedinih jezika. Ovdje upozorujemo samo na neke: Seidler (1963, treći dio s naslovom »Sprache als Lautung«, str. 203–255), Mistrík (1970, poglavlje »Zvukove postriedky«, str. 329–349), Lešić (1971: 236–255), Sowinski (1973, poglavlje »Stilmittel der Lautung und Rhythmus«, str. 321–325).

56 Evo, za primjer, dvaju različitih efekata upotrebe glasa *r*. Interpretirajući Matošev sonet »Jesenje več« I. Frangeš konstatira da je pjesnik svoje »nemoćno promatranje (svijeta) ispunio protestom, bolnim otporom koji je izražen gomilanjem tamnih, zvučnih, oporih *r*, bez obzira na to, jesu li oni vokali ili konsonanti« (1974: 107–108). R. Katičić u svom »uvodu u interpretaciju« jedne Horacijeve pjesme piše: »Suprotnost *fons/haedus* izražena je i zvukovno. Na početku pjesme prevladavaju konsonanti *l* i *d*. Ali pomalo se pojavljuje *r*, postaje sve češće, dok na kraju posve ne prevlada. Bilo bi, naravno, iluzorno htjeti dokazivati, da konsonanti *l* i *d* imaju posebne veze s vodom i izvorima, a konsonant *r* s jarićima. Ti su glasovi dobili svoje značenje tek u sklopu ove pjesme, gdje se javljaju na određenim mjestima i u riječima određena značenja« (1960: 96).

57 Nekoliko ilustrativnih primjera donosi A. Antoš (1972: 34–48). Istoj problematici posvećuju pozornost i J. Silić i D. Rosandić (1976: 75–78).

1. Samoglasnici⁵⁸

(1) Brda su se sastala nad mojom glavom, iako je sunce među njima našlo uzak, plav put, kojim je ravnodušno brodilo. (...) Nikada se još u životu nisam osjetio tako slab u usporedbi s planinom i vodom. No zaboravim brzo na sve, kad čamac ispliva na skelu, gdje ga zakvačih. Tu nebo bijaše široko, slobodno i visoko, puno ushita i vedrine. (MNS, 152)

Završni dio rečenice (»puno ushita i vedrine«) gotovo da je ekspresivno zališan. Taj osjećaj ushita i vedrine koji u jednom trenutku obuzima junaka pripovijesti već je izrečen trima pridjevima, točnije: njihovim glasovnim sklopom. U te tri riječi (*široko, slobodno i visoko*) ima ukupno deset samoglasnika. Od toga se samoglasnik *o* pojavljuje čak sedam, a samoglasnik *i* tri puta (jedna pojava otpada na veznik). Takva povećana učestalost samoglasnika *o* (s vokalom *i*),⁵⁹ u ovom kontekstu, stvara onaj ugođaj o kojemu govori završni dio rečenice: osjećaj oslobađanja od tjeskobe koju je koji tren ranije osjećao junak »u usporedbi s planinom i vodom«. Shematski prikazan taj završetak izgleda ovako (crticom su označeni suglasnici):

-i-o-o, --o-o--o i -i-o-o

U prilog naglašenoj ekspresivnosti ovog primjera ide i činjenica da ni u jednoj od ovih triju riječi nema »nezgodnih« suglasničkih skupina; tek su dva neposredna suglasnička susjedstva, ali je drugi suglasnik u obama sonant (*sl-* i *-dn-*).

Ovome je nalik primjer s povećanom učestalošću samoglasnika *e*. Završna je rečenica odlomka koji slijedi zapravo zasićena riječima u kojima dominira ovaj vokal:

(2) Cijele dane padao je pod prozorima snijeg, smrzavala se mlada stabla, stakla na uličnim fenjerima, limeni pladnjevi pred brijačnicama, crni generali i pjesnici na spomenicima, djeca i ptice. Zvonile su zelene, ledene zvijezde, kao zrna u đerdanu. (SČ, 173)

Ta piščeva *zvonjava zvijezda* ovdje je izvanredno dočarana povećanom učestalošću samoglasnika *e* baš u riječima kojima je to rečeno. Zajedničko obama primjerima, ovom i prethodnom, jest da su na kraju odlomka. Slično je zamijetio i jedan književni kritičar pišući da su prva od dviju stilskih konstanti Kozarčaninove pripovjedne proze »lirski intonirani dijelovi proze – u pravilu završni dijelovi neke tematsko-motivske cjeline (...) koji itekako znaju potencirati raspoloženje i doreći asocijativni kontekst« (Brešić 1976).

Evo još jednog od mnogih primjera. Od prethodnih se razlikuje po tome što ne prevladava jedan samoglasnik nad ostalima, nego je ostvarena opreka samoglasnici/suglasnici:

58 Ako nije posebno naglašeno, sva isticanja u piščevu tekstu moja su – op. M. S.

59 Prema brojanju T. Maretića (1963: 22) vokal *o* je po pojavnosti u hrvatsko-srpskom vokalskom sustavu tek na četvrtom mjestu. Iza njega jedino je *u* s osjetnim u postocima izraženim nedostatkom (*o* – 9,60%, *u* – 4,29%).

(3) I strančev je glas natopljen gorčinom. Jesenski vjetar šumi u suhoj kukuruzovini. Jesen je svuda, u lišću, u travi, u noći. **I jesen je u njegovim očima, zaboravljena, tamna, davna, samotna jesen bez kraja i bez početka.** (TP, 95)

Statistički proučen ovaj primjer pokazao bi, naravno, da je samoglasnika ovaliki postotak, suglasnika onoliki, kojih je u međusobnom omjeru više itd. Pritom bi promaklo nešto što se takvim podacima ne može pokazati ni implicate: ovakvim izborom riječi u kojima je očito ravnovjesje između samoglasnika i suglasnika, njihovim ravnomjernim smjenjivanjem pisac je ostvario ritam koji dočarava monotonost jesenske atmosfere što svojom težinom liježe na sve stvarajući tako privid svoje posvemašnjosti i beskrajnosti. Ovaj je primjer, istodobno, dobra osnova tvrdnji da analiza književnog djela mora voditi brigu i o njegovoj zvučnoj strani, makar da književna djela pripadaju kategoriji pisanog, ne govorenog.

2. Suglasnici

Navest ćemo prvo dva primjera s povećanom učestalošću samoglasnika s:

(1) Bilo mi je milo samome, a sa svojom sam se sobom već saživio, pa me baš ništa nije nukalo da je zamijenim kojom prostranijom i udobnijom niže, koje [*sic!*] su mi pripravno nudili. (MNS, 130)

(2) Uvijek sam sâm sa sobom govorio poučnim tonom i uvijek bih se morao nasmijati, kad bih toga postao svjestan. (MNS, 161)⁶⁰

Fonetička proučavanja hrvatskih glasova pokazuju da je s glas s najvećom frekvencijskom vrijednosti. Izražena u Herzima njegov je optimala između 6400 i 12800. Prema toj svojoj osobini spada on u grupu »maksimalno harmoničnih zvukova«. »Spektralna analiza glasova ove kategorije pokazuje da su glasovi građeni od gotovo isključivo harmoničnog zvuka, a uz minimalnu prisutnost neharmoničnog zvuka ili šuma. Tu osobinu smatramo za percepciju bitnom osobinom (...) jer je harmoničan zvuk nosilac intonacije, ritma i akcenta, a upravo se u tim glasovima ostvaruju ti prozodički elementi« (Škarić 1963–64: 48, 50–51). K tomu je s, prema spomenutoj Maretićevoj statistici, najučestaliji suglasnik hrvatskoga jezika (odmah iza vokala i i poluvokala j) (Maretić 1963: 22).⁶¹ Sve ovo, naravno, pisac nije morao znati. Dovoljno je bilo i to da je osjetio kako mu baš učestala upotreba ovog suglasnika omogućuje da bez opširnih opisivanja dočara i istakne samoću svog junaka.

Teško da je slučajno i ovo: uočili smo da se glagol *šutjeti* redovito pojavljuje u kontekstu u kojemu je povećana učestalost glasa š. Ilustrirat ćemo to trima primjerima:

60 [Rečeno je već da su navodi iz MNS preneseni doslovno; u primjeru (2) u izvornoga bismo Kozarčanina očekivali pisanje *svijestan*.]

61 [Kad kaže »odmah iza vokala i i poluvokala j«, Samardžija misli na *e i a o*; ovamo ne bi išao vokal *u*, koji prema Maretićevoj statistici čestotnosti dolazi iza *j s n* (1899: 12, 1931: 14, 1963: 22).]

(3) To je bio prvi dan da su u šumu došli ljudi. Zato se šuma uplašila šuteći cijeli dan usplahirena i nesposobna za svaki otpor. (MČ, 20)

(4) Kasnije smo šutjeli i šutke išli dalje. (MČ, 79)

(5) Djevojka plače gluho i tjeskobno u sebi. Sad je već zrela i jaka, nevjerojatno jaka i tako čudno umorna u isto vrijeme, kao da je cijelu noć stajala na istom mjestu (...), a onda je došlo jutro poslije mnogo crnih noći i oslobodilo je njezina u ukletog čekanja. Šuti i sluša kišu. (TP, 103)

Već rekosmo da nam nije namjera tvrditi kako svaki glas ima i neko svoje »posebno značenje«. Jasna je neodrživost npr. Platonova uvjerenja da glas *r* izriče kretnju, a glas *l* nešto glatko i klizavo (Babić 1958–1959: 35) usprkos izričitom odobravanju i sklonosti takvu mišljenju nekih kasnijih proučavatelja jezika (Porzig 1971: 152–161). Jednako kao i »obojenost vokala« simbolističkih pjesnika. Ali je ipak stanovita glasovna simbolika neosporna: mogućnost da se ponavljanjem nekog glasa ili grupe glasova može asociirati neki zvuk ili osjećaj. To asociiranje ne podliježe racionalnosti fonetske ili fonološke analize glasova. Ovakva analiza npr. glasa *š* u hrvatskom pokazuje da je to bezvučni prednjonepčani suglasnik. Analiza istoga glasa prema verbotonalnom sistemu pokazuje pak da se *š* nalazi u grupi s glasovima *e*, *č*, *t*, *l*, *n* i da mu se frekvencijska vrijednost kreće između 1300–3200 Hz (Škarić 1963–64: 48). A ništa o tome da oprijmjereno pojavljivanje glagola *šutjeti* s riječima u kojima taj fonem »dominira« zapravo pojačava efekt šutnje, tišine koja uokviruje atmosferu odlomaka iz kojih su navedeni primjeri. To je šutnja na koju bi se moglo protegnuti što je jednom rečeno za pauzu kao vrednotu govorenog jezika i stilotvorni potupak. Parafraziram: kadšto šutnja, jedna neizgovorena riječ znači više negoli nekoliko izgovorenih rečenica!

I imenica *lišće* pojavljuje se u sličnim kontekstima:

(6) Kroz lišće je odšuštao gušter. (MNS, 176–177)

(7) Buja proljeće, cvate mladost. Šumi šuma i lišćem krošnje kiti. (MNS, 208)

Komentar bi se mogao sažeti u ovoj jednadžbi: *isti glas + različite fonološke okoline = različiti efekti*.

3. Rime u prozi!

Zavirimo li u koji god priručnik ili rječnik književnoteorijskih naziva, naći ćemo otprilike isto tumačenje pojma *rima* (ili *srok*). Na pr.: »*Srok* (rima, slik) glasovno podudaranje na kraju stihova ili, rjeđe, u stihu« (Čubelić 1967: s. v. *srok*). »*Srok* (rima ili slik) glasovno je podudaranje na kraju stihova ili, ponekad, članaka u stihu« (Petrè – Škreb (ur.) 1969: 305). »*Slik*. Poklapanje glasova na kraju dva ili više stihova. Bitno svojstvo pesme« (Jovanović 1972: s. v. *slik*). »*Rima*. Rimom se naziva sazvučje (podudaranje glasova na kraju stiha), počev od prvog (s kraja) naglašenog samoglasnika« (Tomaševski 1972: 156).

Pregršti navedenih definicija zajedničko je dvoje: 1. da je rima glasovno podudaranje i 2. da je to podudaranje u pravilu u stihovima. Dakle je bitno svojstvo pjesme. Isprepletenost poezije i proze urodila je u Kozarčanina i mjestimičnim njihovim neutraliziranjem. Vidljivo je to upravo na primjerima glasovnih podudaranja u pripovjednoj prozi. Utoliko više što je to česta pojava, pa imamo osnovu za tvrdnju kako je riječ o stilskoj *konstanti* jezika Kozarčaninove pripovjedne proze. Ta podudaranja nisu u svim primjerima ista. Radi veće preglednosti podijelit ćemo ih tri grupe i tako razmotriti.

A. U prvu grupu uvrstili smo primjere koji se doimaju kao »slučajne« glasovne podudarnosti. Glasovno se podudaraju riječi koje pripadaju istim vrstama: glagol i glagol (*segne – potegne, štucuo – mucao*), imenica i imenica (*kose – rose*) ili pridjev i pridjev (*spretni – pametni*). Tek je jedan primjer glasovnog podudaranja riječi pripadajućih različitim vrstama: pridjeva i imenice (*bijelo – tijelo*):

(1) On **segne** u džep i **potegne** nož. (»Mizantrop«, 57)

(2) **Kose** su mi zamršene, mrke i blistave od **rose**. (MČ, 40)

(3) Haman je **štucuo** i **mucao**, (SČ, 236)

(4) To je bilo tako, da oni nisu nikada zaista radili, ali su bili **spretni** i **pametni**, bili su štedljivi i poduzetni, pa su se brzo obogatili i istisnuli nas iz našeg vlastitog doma. (MNS, 61)

(5) Pred njim je ostavljalo život jedno klonulo i bolešću (doktor kaže rak) izgrizeno ljudsko tijelo (...) Toplo, **bijelo** žensko **tijelo**, koje je on toliko puta milovao i ljubio. (TP, 42)

B. Nasuprot pretkazivosti mjestâ riječi koje se glasovno podudaraju iz prethodnih primjera, nije malo ni glasovnih podudaranja zadnjih dviju riječi u rečenici:

(6) Vi želite nešto veselo i vedro, a sve, što znam, tamno je i tmurno kao ova planina oko nas, u kojoj vjekovahu samo **vuci** i **hajduci**. (»Susret«, 183–183)

(7) žena je radila u dućanu s Anom, pljuvala krv i postajala iz dana u dan sve bljeđa, tanja, **viša** i **tiša**. (TP, 70)

C. U ovu, treću grupu svrstali smo primjere za koje bismo s najviše prava mogli tvrditi da predstavljaju rimu u prozi. Nestajanje granice između poezije i proze u njima je najočitije.

(8) Pod tresetištem rasli su vlažni šeširi gljiva, crni panciri kornjača, školjke ranog **svijetla**, trublje i svirale **vjetra**. (TŽ, 211)

(9) Kiša je isprala tragove sinočnjeg sna, padala je cijeli dan na sive kuće, stare **kapute** i prosjacima na ruke **žute**, (SČ, 128)

(10) Samo da što dulje potraje **san** i što brže prođe **dan**. (SČ, 240)

(11) Zatvaram oči, otvaram i opet **zatvaram**, alkoholom sebe **varam**, dok s Hamanom sjedim, pijem, pjevam i **razgovaram**. (SČ, 240)

(12) Samo neka dođe odmah, čim se **smrač**i, jer će kasnije mjesec **izać**i. (MNS, 112)

(13) Ja je [ne] vidim, ja je **ćutim**. Moglo bi se [prije] reći, da je **slutim**. (MNS, 157)⁶²

(14) on je tresao sijedom bradom i mirio pse, koji uznemireno skakahu po tarabama, više **sluteći**, nego **ćuteći** njihovu nemilu prisutnost. (TP, 111)

Pokušamo li koji god od ovih primjera preobličiti u stihove, vidjet ćemo kako pred nama nastaju ritmičke cjeline koje bi mogle s pravom stajati u pjesmi:

(13') Ja je [ne] vidim, ja je **ćutim**.

Moglo bi se [prije] reći, da je **slutim**.

Ili:

(12') Samo neka dođe odmah, čim se **smrači**

jer će kasnije mjesec **izaći**.

I dalje:

(10') Samo da što dulje potraje **san**

i što brže prođe **dan**.

Pa tek ovaj primjer:

(11') Zatvaram oči, otvaram i opet **zatvaram**,

alkoholom sebe **varam**,

dok s Hamanom sjedim, pijem, pjevam i **razgovaram**.

Usporedimo ovih nekoliko preobličenih rečenica iz pripovjedne proze s nekoliko nasumce odabranih Kozarčaninovih stihova:

(15) Ljudi su te trovali, moj mali, dragi prijatelju.
Strašna je njihova lakomost i zle su njihove oči,
kad se primiču tebi. Pada kiša, a ti samo plačeš. (»Tužno djetinjstvo«, MO, 31)

(16) Dani prolažahu u snijegu, na suncu, pod breskvama.
Listale su šljive. Tiho proljeće i tiha, plaha večer.
Bos sam sjedio u travi, a vjetar sjeđaše uz mene.
Tada su valovi bili umorni, sneveselih se. (»Devet dana«, MO, 37)

Jedan se zaključak nameće: ova retorička poezija neobično dugih stihova i izlomljena ritma davala je solidnu podlogu književnom kritičaru kojemu se činilo »kao da Ivo Kozarčanin previše "slika", a premalo *sluša* svoje stihove. U njega je osjećaj za ritam slabo razvijen. *A paradoksalna je činjenica, da mu je proza često ritmičkija od stihova*« (Hergešić 1935: 2, istakao M. S.). U točnost ovog suda, nakon svega rečenog, nije moguće sumnjati. Usprkos analizama Kozarčaninova djela koje pokazuju jednu osebniju pojavu u korpusu hrvatske književnosti: s jedne strane inkorporiranje elemenata

62 [U primjeru (13) i dalje u (13') Samardžija je iz navoda ispustio dvije riječi – *ne* i *prije*.]

proznosti u poeziju, a s druge transponiranje nekih ritmičkih značajki poezije u pripovjednu prozu (Stamać 1973: 293–296). Neosporno je, istina, da je Kozarčaninovo djelo, svim književnoteorijskim razdiobama usprkos, cjelina dijelovi koje se prema osnovnim zakonitostima dijalektike međusobno prožimaju i uzajamno upotpunjuju. Ali ni ta činjenica ne obara navedeni sud o tome je li Kozarčaninova proza ritmičnija od poezije.

Usput: Poslije rečenog teško da je moguće prihvatiti i sud da »Kozarčaninove pjesme nose zametak današnjeg hrvatskog pjesništva« jer imaju »jednostavan stih, bogatiji ritam, obične (tadijanovićevske) atribucije, veću impresivnost« (Brešić 1976). U toj je poeziji (uz nekoliko obaveznih iznimaka) sve upravo suprotno: malo jednostavnih stihova, siromašniji ritam i gotovo nikakva impresivnost. Spomenute karakteristike s više bi se osnove mogle pripisati upravo pripovjednoj prozi.

4. Razlikovni fonem

Definiciju fonema i objašnjenja nekih njegovih osnovnih značajki dali smo na početku poglavlja. Navedenom je ovdje potrebno dodati ovo: Fonem može biti realiziran u tzv. *jakoj* i *slaboj poziciji*. Pri tome su jake pozicije one u kojima postoje svi uvjeti da fonem ostvari svoju osnovnu (distinktivnu, značenjskorazlikovnu) funkciju (Minović 1971: 74). Npr. stavljani u opreku glagoli *biti* i *piti* razlikuju se samo po fonemskoj opoziciji *b/p* koja sprečava eventualnu »homonimičnost navedenih konstrukcija« (Silić – Rosandić 1976: 16). Fonem po kojemu se dva oponirana morfema razlikuju naziva se *razlikovnim* (*distinktivnim*).

U Kozarčaninovj pripovjednoj prozi dosta je česta pojava da se u neposrednom susjedstvu nađu upravo riječi s minimumom fonološke opozicije – jednim fonemom:

- (1) Nikoga više nije bilo da zatrubi u rog nad dolinom, kojom prolažahu plaćeničke kohorte s ilirskim i keltskim robljem, krvavih mačeva i ruku do ramena, po tvrdim, **ravnim**, **ratnim** cestama, (TŽ, 49)
- (2) **Samotan**, **sramotan** grob na kraju groblja bez križa, bez **cvijeća** i bez **svijeća**. (TŽ, 132)
- (3) Debele, polunage žene (...) otpjevavši hrapavim, šupljim glasovima nekoliko **tužnih**, **ružnih** pjesama, išle s tanjurima od stola do stola (SČ, 236)
- (4) U dućanu je bio mrak, iz peći se blago širila toplina, s mirisom suhих bukovich cjepanica, koje liže **modar**, **mudar** plamen, a Ana je polagala sebi račun o životu. (TP, 73)

Odrediti stvarni doseg ovakva postupka i, pogotovo, njegovu vrijednost vrlo je teško usprkos prisutnu mišljenju da bi jedna od obaveza stilističara bila pokušati rekonstruirati i piščeve intencije i stvaralački postupak. Ali je neosporno da je ovaj postupak nastao negdje na granici igre riječima. Ta se igra od obične porabe riječi, prema sudu G. Gerbera, razlikuje po tome što tada »skelet riječi dolazi do izražaja, do bujanja (...) a značenje se smisla gubi; ili ga nema, ili nije važan, ili nam se čini slučajnim rezultatom asocijacija glasovnog skeleta – ili je pak taj glasovni skelet upravo ironički uperen

protiv smisla« (nav. prema Škreb 1949: 125). Riječi su tu povezivane upravo po sličnosti svog zvukovnog ustroja. Značenjska je strana gotovo sasvim zanemarena. (To posvjedočuju upravo navedeni primjeri, osim donekle opozicije *bez cvijeća/bez svijeća*, koja u vezi s imenicom *grob*, na koju se odnosi, ima i svoje empirijom poduprto opravdanje i svoj smisao.) Takvo povezivanje (mahom pridjeva u funkciji atributa) doimlje se kadšto i smisaono nespretnim.

Kad su pridjevi-atributi međusobno odvojeni zarezom, a odnose se na istu imenicu, prema pravopisnim odredbama to bi trebalo da znači da nisu u smisaono ovisnu nego naporednu (relativno neovisnu) odnosu (P2M: §§ 104a, 104b). Zarez između njih ortografski je znak takva odnosa. U navedenim primjerima, međutim, dovedeni su u vezu pridjevi koji bi se uopće jedva mogli zajedno odnositi na istu imenicu. Teško bi bilo prihvatiti ono što nam njihovo susjedstvo svojim značenjem sugerira. Nominativna sintagma *samotan, sramotan grob* iz primjera (2) (promotrena u kontekstu) djeluje i nezgrapno. Moglo bi se čak tvrditi da bismo, na temelju ili životnih iskustava ili školskih znanja, pri spomenu rata prije pomislili na nešto razoreno i uništeno negoli na nešto ravno, pa bila to i cesta (primjer (1))!

Stanovitu modifikaciju ovoga postupka predstavljaju primjeri u kojima su supostavljene riječi slična zvukovnog sklopa kao i u prethodnim primjerima. Nerijetko je razlika među njima također u jednom fonemu, ali nešto drugačije. Npr.: *sive/krive, gadno/hladno*. Ali ima i većih glasovnih razlika (*mir – nemar, nesnom – pjesmom*). Bitno je za ovu grupu primjera da su riječi povezane ne samo po sličnosti glasovnog sklopa nego i prema značenju. Empirijski je moguća veza njihovih sadržaja:

(5) Ljudi se poganski radovahu Božiću spremajući se, da ga proslave što obilnijim jelom i pićem, prostrtom žutom slamom po podu, budnom vatrom na ognjištu, medenom rakijom, **nesnom** i **pjesmom**. (TP, 117)⁶³

(6) Rano se spušta **mrk**, tjeskoban **mrak**. (TP, 200)

(7) Marko ide, šuti i kisne, a za njim pada **siva** i **kriva** njegova sjena, (MNS, 124)

(8) Vratio mi se moj dragi **mir** i **nemar**, (MNS, 201)

Koliko god da se ovim primjerima i postupku može prigovoriti iz semantičkog kuta, ne može mu se poreći pozitivan utjecaj na ritam pripovijedanja. A u pravilu proširuje se i asocijativni sklop prema načelu: što je iskaz nedorečeniji, to je asocijativni sklop širi.

Upravo provedena raščlamba pokazuje da je Kozarčanin uočio važnost uloge glasova u stvaranju književnog (pripovjednog) djela. Stvarajući različite distribucione obrasce postigao je i različite rezultate (što, nadamo se, dokazuje i ova naša mala tipologija fonostilističkih postupaka u njegovoj pripovjednoj prozi). Što se pak vrijednosti tih rezultata tiče, tu je podosta promjenljive sreće. Dok je neosporan (ritmički) uspjeh

63 [U primjeru (5) Samardžija je naveo *Ljudi su se paganski radovali Božiću...* U izvorniku je zapravo *poganski* i imperfekt. Također je omaškom ispuštio atribut *žutom* uz imenicu *slama*.]

rima u prozi ili ekspresivnost izraza postignuta odgovarajućom distribucijom pojedinih glasova i njihovih grupa, to je nešto manje sigurno za igru riječima temeljenu na razlikovnom fonemu. Ako relativno velika brojnost takvih primjera daje osnovu za zaključak da je to jedna od bitnih značajki jezika i stila u Kozarčaninovoј pripovjednoj prozi.

V. Nabranjanje i ponavljanje – dvije dominantne stilske osobine

Pozorno čitanje primjedbi književne kritike o stilu i jeziku Kozarčaninovih pripovjednih djela otkriva da su kritici najčešće, i to kao manu, spominjali Kozarčaninovu sklonost prema nabranjanju i gomilanju riječi iste vrste. Tako npr. I. Balentović piše: »Jer obično nije opravdano da netko opisuje na 10 stranica njihanje drveta, ili prozorsko okno; i nije korisno ni umjesno *trošiti mnogo riječi a kazati malo*« (1938: 577, isticanje autorovo – M. S.). Sličnim je problemom očito bio zaokupljen i S. Korać kad je ustvrdio: »Kozarčanin je onaj pisac kome riječi nisu sredstvo pomoću koga se stvara slika života, one su za njega cilj i njihova je vrijednost u doslovnom značenju koje nose, on misli da je verbalnom analizom postignuto sve što treba postići u predstavljanju lika« (1972: 496).

Uvažavajući i polazišta i konstatacije književne kritike mi ćemo se u ovom poglavlju temeljitije pozabaviti upravo ponavljanjem i nabranjanjem kao dominantnim crtama Kozarčaninova proznog stila. Mišljenja smo da je nevažno da je *impuls primus* ovom raščlanjivanju dala književna kritika. Na kraju ćemo moći reći i to jesu li njeni zaključci bili točni.

Od dvaju mogućih načina: prikaza ponavljanja i nabranjanja prema tipovima i (unutar tipova) po vrstama riječi ili prikaza prema vrstama riječi i (unutar pojedine vrste) po tipovima (prvo nabranjanje i gomilanje, potom ponavljanje) mi smo se odlučili za ovaj drugi. Nabranjanje i ponavljanje razmotrit ćemo, dakle, po vrstama riječi. Ovako:

1. Imenice

A.

(1) **Zemlja, ljudi, kruh, voda, ljeto, krv i snaga** divljine, koja prši iz zemlje, to je bilo ono, od čega se Adam stresao, (TŽ, 53)

(2) Opet sjene djetinjstva, koje se kidaju u modro pramenje, i u sjenama mrtva **mladost, zima, kiša, zebnja i strah**. (TP, 103)

(3) Kiša se izlijeva na kišobrane, s kišobrana curi po čarapama, a večera je u menzi zbilja najgora, koja se može zamisliti. **Koraci, glasovi, automobili i cipele**, koje se nižu. (TP, 134)

Ovih nekoliko primjera lijepo pokazuju da je u Kozarčanina nabranjanje imenica (ovdje su to subjekti) često. Djeluju ti nizovi kao popisi, nabranjanja svih značajki onoga o čemu pisac govori. Oni kao da su izraz piščeve težnje da u što sažetijem obliku što cjelovitije obuhvati objekt svog opisivanja spominjanjem što većeg broja njegovih

značajki. Pogotovo se po izražajnosti ističe primjer (3). Bezglagolskom je rečenicom dat opis večernje ulične atmosfere, isprepletenost stvari, ljudi i zvukova.

Složeniji oblik nabranja imamo u rečenici:

(4) Za mnom ide **grieh, starost i bijeda, smrt** na ulici, u bolnici ili u ubožnici, prazan, jalov, otrovan **život**, od kojega nitko nije imao nikakve koristi. (TŽ, 132)

Nabranje je prekinuto nakon trećeg subjekta (*bijeda*), jer je četvrti (*smrt*) praćen trima mjesnim određenjima, a peti (*život*) trima atributima. Rečenica je tako razgranatija i ritmički bogatija, usprkos nabranju.

Pisac stvara i rečenice s više imenica u funkciji dijela imenskog predikata:

(5) On je bio rođeni **pustolov, sanjar, romantik i slikar**, iako nije nikada držao kist u ruci. (SČ, 100)

Imenice-objekti također su česte:

(6) Poznao sam sve njezine **haljine, cipele, čarape i šešire**, među stotinama drugih sam je odmah prepoznao. (SČ, 126)

(7) Svu sam je već poznao: njezine gole, vitke noge kao u djevojčice, crnu **kosu, čelo, obrve, oči i usta** s jakim očnjacima. (MNS, 163)

(8) Volio sam **vjetar, oluju, kišu**, mutnu, nabujalu **Savu** i mrko **nebo**. (SČ, 106–107)

(9) Došao sam kući s diplomom u džepu kaputa, koji nije moj, a u gradu sam ostavio **mladost, zdravlje, pluća i krv**, koju je grad lakomo posrkao. (TP, 93)

(10) Trgovački putnici slagali su po klupama i po bačvama blokove s računima: **dugovanja, potraživanja, dobitke, gubitke, dubioze**. (SČ, 251)

S ovim primjerima slučaj je, u odnosu na prethodne, obrnut: velik broj objekata služi što potpunijem određenju subjekta i njegove radnje. A nije prerano donijeti i jedan zaključak: Kozarčanin ne nabranja imenice nasumce. U tom nabranju ima stanovitog reda. Konkretno: u navedenim primjerima zajedno spominjani primjeri po nečem su povezani. U primjeru (6) sve se imenice odnose na garderobu, u (7) na dijelove glave, u (8) na vrijeme, u (9) na zdravstveno stanje. U (10) to su mahom pojmovi iz trgovačkog poslovanja. U pitanju su objekti »istog semantičkog razreda«. Osnovna im je uloga detaljizacija radnje iskazane predikatom. Slično kao u primjerima u kojima su imenice u kojem od kosih padeža (osim akuzativa):⁶⁴

(11) Poslije mnogo **koraka, fenjera, kuća, sjena, raskršća i ulica** iznenada se sjeti, što zapravo traži, pa se opet vrati istim putem natrag, (TP, 79)

(12) Što meni ostane, molim, kad platim **stan, kruh, mlijeko i meso**? (TŽ, 137)

(13) Proljeće je bilo puno **vjetrova, oluja, poplava, oborina i epidemija**, koje su harale među voćem i govedima. (SČ, 202)

64 [U primjeru (12) jesu akuzativi.]

(14) Zatvorena u svojoj sobi i potrpana jastucima, poslije besnenih noći u **vinu, bludu, grijehu, pjesmi, krik**u i **radosti**, ona je možda i plakala proklinjući svoju zlu krv (SČ, 67)

Što tek da se kaže za ovaj primjer:

(15) **Prijatelju, brate, gospodine, zaštitniče, dobrotvore, senatore, ministre**, oprost mi! (SČ, 188)

Vokativâ, najrjeđih padeža u suvremenome hrvatskom, ovdje je čak sedam. Prati ih imperativ-optativ. Riječ je o želji, upravo (ironično intoniranoj) molbi za oprostjenjem. Niz imenica od rodbinskih do onih koje označavaju društvenu funkciju i položaj zapravo pokazuju prijetvornost onog koji govori. Više mu je na umu želja da se dodvori negoli oprostaj. Upozoravamo: funkcionalnost je nabiranja imenica različita. Istim stilskim sredstvom postići različite efekte – to kao da je bila namjera Kozarčaninova.

Usput evo i jednog primjera nabiranja imenica koje posvjedočuje da Kozarčaninu nije bila strana ni najaktualnija tematika:

(16) u Španiji gore **životinje, ljudi i djeca**, gore **gradovi, sela, zemlja, voda, planina, vjetar i nebo**; (SČ, 170)

Aluzije na (tada) suvremena zbivanja u Španjolskoj. Španjolski građanski rat (1936–1939) nekako je tek počeo plamsati kad je izlazio ovaj Kozarčaninov roman iz kojeg je primjer. Reakcija je to na njegovoj generaciji poznata zbivanja.

B. Ponaavljanja imenica dvovrnska su: 1. ponavlja se jedna imenica u nekoliko uzastopnih rečenica i 2. ponavlja se ista rečenična struktura. (Ako je npr. u prvoj rečenici na prvom mjestu subjekt, isto mjesto zauzimat će subjekt i u idućim rečenicama.) Prvo bismo ponaavljanje mogli zvati i *eksplicitnim*, a drugo *implicitnim*.

Slijede primjeri za prvo:

(17) Po lišću puže mjesečina, a za njom idu **sjene: sjene** stabalja [*sic!*], **sjene** granja, kojim maše vjetar, **sjene** nevidljivih ljudi i predmeta, koji ih gledaju bez riječi, **sjene** zvijezda, njihove vlastite **sjene** teže od njih. **Sjene** šume, žure se, smiju se, plaču i bugare kao ljudi. (TP, 95)

(18) **Mjenice** su nosili mjesto iskaznica i knjiga, **mjenice** su oblačili, na **mjenicama** su spavali, **mjenicama** se pokrivali, **mjenicama** su brisali usta mjesto ubrusima, u **mjenicama** su nosili zamotan kruh za doručak (SČ, 164)

(19) Što se vas tiče **Martin**? Vi ste gospodin, pa možete pljunuti **Martinu** u lice, možete ga izbaciti kroz vrata napolje. No nas **Martin** uhodi. Nama svaki mjesec snizuju nadnice. **Martin** zna, da mi pijemo. **Martin** to znanje ne treba zbog sebe. (TŽ, 127)

Složimo li se da je ponaavljanje kao stilski postupak u svojoj osnovi *isticanje*, onda je to u ovim primjerima isticanje izrečene riječi, njena značenja, neovisno o konkretnoj sintaktičkoj funkciji. Čak štoviše, ta se funkcija (iz primjera je moguće razaznati) mijenja u okviru odsječka. Zato smo to ponaavljanje i nazvali *eksplicitnim*. U drugom slučaju ne ističe se određena riječ, nego njena sintaktička funkcija. To je moguće razvidjeti i iz primjera:

(20) **Trgovina** je opustjela, **preduzimači** su odlazili od njega neobavljena posla, **hotel** je zvrjao prazninom. (SČ, 81)

(21) **Soba** se zanjiše, **vrata** popucaše, **zidovi** prsnuše, a **stolice, ruke i psovke** jurnuše uzduhom. (»Mizantrop«, 57)

(22) **Jutro** ga zapljusne svjetlošću, ali on se nije probudio. **Vode** utihnuše i protegoše se na suncu. **Muhe** su oživjele u sobi, uspravane noćnom hladnoćom. **Snopovi** sunčana zlata obasjaše sobu (»U mraku«, 809)

2. Pridjevi

Pridjevi su, u tom se slažu svi pisci hrvatskosrpskih gramatika, nesamostalne riječi koje stoje uz imenicu da bi odredili ili istakli ono što imenice znače. Tu svoju funkciju pridjevi vrše na dva načina: 1. stojeći neposredno uz imenicu (u atributskoj službi) i 2. upotrebljeni kao dio imenskog predikata (u predikativnoj službi). Postoji istina i treća služba pridjeva, tzv. supstantivizirani pridjevi koji su postali prave imenice (npr. *stari, mladi*). Problem ove službe ovdje nećemo doticati jer je za nju neznatan broj potvrda, k tomu i premalo različitih.

2.1. Atributska služba

Pridjev u službi atributa, u odnosu na imenicu koju određuje, može biti u antepoziciji (ispred imenice) i u postpoziciji (iza imenice). Ovim ćemo redoslijedom i izložiti problematiku nabiranja i gomilanja atributâ.

Antepozicija. U Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi veza jednog pridjeva i jedne imenice najčešća je. Budući da je to i inače u jeziku uobičajena pojava, o njoj s gledišta stilskih posebnosti Kozarčaninove pripovjedne proze nećemo ovdje posebno raspravljati. Isto vrijedi i za vezu dvaju pridjeva-atributa i imenice. Dostajat će tek po jedan primjer za svaku.

(1) Tko bi znao, zašto su zidovi **starih gradova** s **praznim prozorima** na **okruglim kulama** gledali turobno prema Sutli i **srebrnim križevima crkvenih zvonika** na bregovima. (TP, 9)

(2) U glavi su kunjale **opore, žalosne misli**. (MNS, 94)

Prema uzajamnom odnosu zadnjih dvaju u nizu nabiranja triju ili više pridjeva podijelili smo ih u tri grupe: A. pridjevi u naporednu (neovisnu) odnosu, B. pridjevi u zavisnu odnosu i C. pridjevi povezani veznikom *i*. Prve dvije grupe razlikuje i pravopis kad u pravilima o pisanju zareza veli da je (ne)postojanje zareza između dvaju pridjeva pred imenicom ortografski znak za dešifriranje tog odnosa (P2M: §§ 104a, 104b). Pridjevi u zavisnu položaju nisu odijeljeni zarezom. Iako je značenjska razlika između zavisnih i naporedno postavljenih pridjeva neznatna, ona ipak postoji. Istina, nije tu riječ

o razlici zanemarivanje koje bi moglo dovesti do većih nesporazumaka. Više je riječ o ekspresivnim nijansama.

A. Pridjevi u naporednom odnosu. Tri pridjeva:

(3) U ovoj **praznoj, sivoj, memljivoj krčmi** predgrađa raširio sam srce na stolu, kao **velik, zelen bršljanov list**, u koji je utisnut cijeli jedan **nujan, uzaludan, otrovan život**. (SČ, 8)

(4) Rano se ugasio **siv, nujan zimski dan**. (TP, 74)⁶⁵

Četiri pridjeva:

(5) U štucrom jutarnjem osvjetljenju njegove **nervozne, mršave, gipke, gramzive ruke** nalikovahu elastičnim kracima polipa. (TŽ, 100)

(6) Mene gone cijelu noć i cijeli dan, za mnom žure **mali, prignuti, brzi, oštromni ljudi**, koji njuše trag, kao lovački psi. (SČ, 8)

(7) **Tanka, nježna, srebrna mjesečeva potkova** plivala je u njezinim očima. (MNS, 116)

Pet pridjeva:

(8) Sav trg i sve ulice bile su pune **golemih, teških, zrelih, crvenih, rasječenih lubenica**, (SČ, 37)

(9) U prozore je žeglo **strašno, vrelo, žitko, otrovno srpanjsko sunce**. (SČ, 87)

Nešto više komentara posvetit ćemo primjerima ovog tipa:

(10) A sad je i on imao **hlače, nove, sive, čitave hlače** s crnim, pravilnim prugama! (MČ, 38)

(11) Tada sam tek primijetio da nosi **prsten** na ruci, **tanak, zlatan, žalostan prsten**, koji mi pokvari svu radost. (MNS, 153)

Imenica na koju se pridjevi odnose pojavljuje se prvo sama, a potom je ponovljena, ali s predmetnutim (u oba primjera trima) atributima. To je zapravo neutralizacija opće prihvaćene podjele na ante- i postpoziciju. Pridjevi su ovdje i u jednom i u drugom položaju prema *istoj* imenici. U postpoziciji prema imenici kad se ona prvi put pojavljuje, u antepoziciji kad se ona pojavljuje drugi put. Tako imenica nije ni prvi put bez atributa. Nije potrebno posebno isticati efektnost ovog sintaktostilema.

B. Pridjevi u zavisnu odnosu. Tri pridjeva:

(12) Puši se zemlja rano preorana i puše se **uznojena, sjajna konjska leđa**. («Provincija živi», 130)

(13) **Studene, vjetrovite predproletne noći**, kad se topio snijeg, znale su ih zateći u jutarnjem parku, (TP, 30)

⁶⁵ [Primjer (4) zapravo se ne razlikuje od primjera (12), (13) i (20).]

Četiri pridjeva:

(14) A kad smo je (majku) pokopali padala je **duga, tužna, bolesna jesenska kiša**. (»Priča u predvečerje«, 68–69)

(15) **Svježa, sipka, izmorena jesenska zemlja**, kao žena porodilja, diše trudno i blaženo poslije sparnog ljeta, (TŽ, 58)

(16) Njegova **ogromna, žilava, čupava majmunska ruka** bubnjala je tvrdo po stolu. (SČ, 87)

Pet pridjeva:

(17) Neprestano pada suho lišće, nekoliko kapi kiše, **vlažan, tmast, siv, mlak večernji zrak**; (TP, 95)

(18) na popločene ulice i kućne krovove lijevala je **plaha, obilna, hučna, rana ljetna kiša**, klokoćući potmulo u žljebovima i bubnjajući po prozorima, (TŽ, 26)

Sedam pridjeva:⁶⁶

(19) Veliki oglas na zidu zove vjeran, ponizan narod, da glasa za jedinu **pravu, poštenu, naprednu, narodnu, rodoljubnu, svemoćnu vladinu listu**, (TP, 28)

Zaslужuju da budu posebno istaknuti primjeri u kojima su tri pridjeva-atributa, a bez zareza:

(20) Daždila je **hladna, krupna pretproljetna kiša** već nekoliko dana bez odaha i tužno zavijali ozebli psi. (MNS, 16–17)

(21) Mučila ga je **skrovita snažna požudna želja** za ženom, koja je stezala snagom procijepa u mladome deblu. (MNS, 105)

Teško je reći što je ovdje posrijedi. Oba su primjera iz iste zbirke prema pouzdanosti koje smo već u početku izrazili oprez. Možda mu je mjesto upravo ovdje kad je u pitanju samo jedan zarez. A možda je u pitanju i piščevo nešto složenije opisivanje kiše i želje pri kojem je ovako podjednako sudjelovanju svih triju atributa bilo najpogodniji način da izrazi tu složenost pojmova o kojima je riječ. Dvojba ostaje.

C. Pridjevi povezani veznikom i. Tri pridjeva:

(22) **Tamna, tužna i pusta večer**, puna čame, polegla je izranjena po krošnjama trešanja, (MNS, 108)

(23) To je **najbolji, najkraći i najefikasniji put** za tebe i za nju. (TŽ, 185)

Četiri pridjeva:

(24) Znala je za (...) obješena ljudska trupla, koja se iscerena njišu na grbavim šumskim granama u **sparne, bakrene, zlatne i blage sumrake**. (TŽ, 52)

⁶⁶ [U primjeru (19) zapravo ih je osam, Samardžija nije ubrojio prvi – *jedinu*.]

(25) vrijeme je teklo svojim usklađenim tokom, zbivali se **obični, svakidašnji, nezanimljivi provincijski događaji**, (SČ, 86)⁶⁷

(26) Bio je pretplaćen na nekoliko **političkih, kulturnih, zadružnih i gospodarskih tjednika** i na jedan dnevnik. (SČ, 211)

Pet pridjeva:

(27) Već prve dane imao sam pune uši **prerazličitih, istinitih i neistinitih, ozbiljnih i neozbiljnih vijesti** o njihovoj slobodi i razuzdanosti, (SČ, 212)

Šest pridjeva:

(28) Mali, nečisti, ružni, nujni gradić s (...) pretijesnim ciganskim mahalama, koje su uvijek bile pune **bose, gladne, krastave, ušljive, velike i male djece** u šarenim prnjama (SČ, 21)

Jedanaest pridjeva (!):

(29) Pamtila je bezbrojne vojske, koje su izginule na njoj, milijune **malih, velikih, mršavih, debelih, mladih starih, plavokosih, riđih, crnih, žutih i bijelih ljudi**, koji su se utapljali u nabujalim halapljivim vodama, koje ih gutahu. (TŽ, 51–52)⁶⁸

U nekoliko navrata pisac se poslužio još jednom mogućnošću u predmetanju većeg broja pridjeva: pridjeve je složio u parove s veznikom, a parove je međusobno razdvojio zarezima:

(30) Mladi begovi, s punim automobilima **starih i mladih, lijepih i ružnih, debelih i mršavih žena**, (SČ, 56)

(31) Mnogo **lijepih i ružnih, mladih i starih, zdravih i bolesnih žena** (TP, 40)

Vjerojatno je slučajnost da se nizovi atributa u oba primjera odnose na žene. Uspoređivanje njihovo pokazuje još neke podudarnosti. Pridjevi u par spojeni veznikom, a od ostalih odvojeni zarezom, antonimi su.⁶⁹ I dva su para u obama primjerima ista (*starih i mladih, lijepih i ružnih*). Razlikuju se tek po mjestu pojavljivanja: prvi par iz primjera (30) drugi je u (31), drugi par iz (30) prvi je par u primjeru (31). I obrnuto. S tim da je jednom različit i redosljed članova para (*starih i mladih* u (30), *mladih i starih* u primjeru (31)). Navedeni se primjeri potpuno razlikuju tek po svome trećem paru (u (30) *debelih i mršavih*, u (31) *zdravih i bolesnih*). Ovako uočene podudarnosti primjera iz različitih piščevih djela mogle bi biti podlogom za proučavanje analognih mjesta unutar pripovjednog proznog opusa (a ne samo između poezije i proze, kao što na drugom

67 [Primjer (25) ne bi išao ovamo, Samardžija je omaškom između dvaju zadnjih pridjeva umetnuo veznik, *nezanimljivi i provincijski*, kojega u Kozarčaninovu izvorniku nema (SČ, 86).]

68 [U primjeru (29) u Kozarčaninovu izvorniku (TŽ) između *mladih i starih* vjerojatno omaškom nema zarez.]

69 [Usp. također poviše primjer (27).]

mjestu u ovom radu i činimo).⁷⁰ Treba reći i ovo: ovakvo antonimsko nabranje pridjeva-atributa uzrokovano je piščevom težnjom da masu dočara kao skup pojedinaca s različitim, upravo sasvim suprotnim značajkama. U tom svom nastojanju ima i uspjeha.

Postpozicija. U poredbi s razgranatošću i bogatstvom primjera s pridjevima u antepoziciji, pridjeva je u postpoziciji osjetno manje. A i tipska je raznolikost manja. Uglavnom su to primjeri koje bismo prema ustanovljenoj klasifikaciji mogli svrstati u treću grupu: zadnja dva pridjeva većinom su povezana veznikom *i*. Tek je nekoliko primjera koji se izdvajaju iz ove opće odredbe. Na njih ovdje posebno upozorujemo.

Najčešće su dva pridjeva u postpoziciji:

(32) glasovi su im lutali preko glogovih živica pod **nebo, plavo i duboko**. (MNS, 117)

(33) Vjetar poče razgoniti oblake, sve više se oslobađalo **nebo, prostrano i modro**. (TŽ, 192)

Tri pridjeva:

(34) Na ženama je šuštalala **svila, zelena, žuta i ljubičasta**; (MNS, 70)

(35) Ona bi htjela ući, jer napolju žuri preko grada hladan vjetar i željeznice stravično bježe kroz **mrak, gust, nepomičan i zao**. (SČ, 7)

Četiri pridjeva:

(36) Žile su mi pod očima bile natečene i modre, a putovima je noću dolazilo **proljeće, toplo, drago, modro i bosonogo**. (TP, 186)

(37) Znao ih je zateći zajedno prvi mlačni, svileni sumrak, **ženu** sasvim **golu, tihu, sretnu i dobru**, kako se smije sama sebi u tami, (TŽ, 174)

Osam pridjeva:

(38) Za planinom je živjela **Bosna, ogromna, nepoznata, neistražena, tamna, legendarna, levantinska, gladna i nujna**, (SČ, 234)

Uz ove distribucione obrasce sastali smo i neke njihove modifikacije. To u stano-vitoj mjeri pokazuje već i primjer (37), u kojem iza imenice dolazi prvo prilog, a potom tek postpozitivni atributi. Ali ima i drugih načina:

(39) Bila je **sparina. Zagušljiva i troma**. (MNS, 181)

Atributi su jednostavno »preneseni« u drugu rečenicu. Točka iza imenice na koju se oni odnose iznenađuje. Upravo: zbunjuje koliko ističe te dvije značajke sparine. Samo jedan naoko sitan potez i sve odjednom poprima sasvim drugi ritam. Napregnutost ek-spresivne spirale.⁷¹

70 [V. ovdje poglavlje IV.3 »Rime u prozi!« te osobito poglavlje VI.2 »Paralelna mjesta u poeziji i prozi«.]

71 [U primjeru (39) navod smo ostavili kako je u Samardžijinu strojopisu jer na njemu se temelji analiza. Ne znamo odakle je preuzet ni je li riječ o omašci. U citiranu Kozarčaninovu izdanju (MNS, 181) rečenica je napisana sa zarezom: *Bila je sparina, zagušljiva i troma*.]

Primjeru (37) donekle analogan ovaj:

(40) To je bio **čovjek sredovječan, nizak, okrugao, crven i nevjerojatno smiješan** (ne toliko ružan, koliko smiješan), (SČ, 68)

Zabilježili smo i jedan primjer koji umjesto sastavnog veznika *i* ima disjunktivni veznik *ili*:

(41) Od nje je rijetko tko mogao čuti koju **riječ, dobru ili zlu**. (SČ, 67)

Moguć je i neovisan odnos pridjeva *i* u postpoziciji:

(42) I ču se iznenada **šapat tih, prigušen, tajanstven**: (MNS, 111)

2.2. Predikativna služba

Primjera je za ovu službu manje negoli bi se to moglo očekivati. K tomu svi su istog tipa: zadnja su dva *uvijek* povezana veznikom *i*. Zato ćemo samo navesti po jedan primjer.

Za dva pridjeva:

(43) Snijeg je **dubok i šutljiv**, a oblaci **plodni i teški**. (TP, 161)

Tri pridjeva:

(44) Una je **glatka, istanjena i tiha**. («U mraku», 801)

Četiri pridjeva:

(45) Postala je **gipka, mladolika, vedra i porugljiva**. (TŽ, 174)

Pet pridjeva:

(46) Zavidjeli su mi, što sam bio visok i jak, a oni su bili **mali, ružni, grbavi, kratkovidni i kržljavi**, (SČ, 12)

Šest pridjeva (jedino u ovom primjeru zadnja dva pridjeva nisu sastavljena veznikom *i*):

(47) Glasovi su bili različni: Bilo ih je **starih, mladih, ženskih, muških, krupnih, sitnih**. («Mizantrop», 57)

Ovaj kratki pregled gomilanja pridjeva u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi dokazuje uistinu njegovu čestu pojavu u različitim oblicima. Ovdje su, naravno, dani primjeri koji mogu poslužiti kao obrasci. Tipovi nabiranja i gomilanja kako smo ih ovdje klasificirali i prikazali nisu ni približno sve mogućnosti distribucije pridjeva u Kozarčanina. Znatno su češći («pomiješani») slučajevi: da se u jednoj rečenici pojavljuju pridjevi *i* u antepoziciji *i* u postpoziciji, kao atributi *i* kao dio imenskog predikata, da uz jednu imenicu stoje dva, uz drugu četiri, uz treću tri pridjeva itd. To je, dvojbi nema mjesta, umnogome doprinijelo stvaranju dojma o Kozarčaninovoj prozi kao gustišu kroz koji je potrebno probijati put do cilja. Stazâ uređena perivoja u njoj je malo. Ovdje možemo, zaključno, izreći tvrdnju koja nam se često nametala u proučavanju Kozar-

čaninova jezika i stila u pripovjednoj prozi: njegovo jezično stvaralaštvo nije težnja za razbijanjem naslijeđenog i stvaranjem *posve* novog. Njegovo je stvaralaštvo protkano neprestano prisutnim nastojanjem da se mogućnosti postojećeg iskoriste u najvećoj mogućoj mjeri. Ne diskvalificira ga ni podatak da je pri tom znao i pretjerati.

2.3. Ponavljanje

I na kraju riječ-dvije o ponavljanju pridjeva. Ono je rijetko i istooblično. Zaokruženosti problematike distribucije pridjeva radi donosimo tek nekoliko primjera:

(48) Imam samo **krvavu** košulju, koju čuvam za uspomenu, **krvavu** košulju i **krvavi** nož, koji su drugi digli u mojoj ruci. (SČ, 8)

(49) **Debele** usnice, **debeo**, hrapav govovski jezik, koji ih liže, **debelo** žablje tijelo na **debelim**, lijenim bokovima, što plove kroz sumračan salon kao lađe. (TP, 73)

3. Zamjenice

Gomilanja i nabranja zamjenica gotovo da i nema. Dvije zamjenice jedna uz drugu najviše je što smo pronašli:

(1) Sati su tako znali proći u grčevitom plaču i suzama, **njezinima i mojim**, (SČ, 27)

Od ponavljanja najčešće je ponavljanje lične zamjenice *ja*. To je i razumljivo znamo li podatak da je većina Kozarčaninovih pripovjednih djela pisana u prvom licu (*Ich-Form*):

(2) Nije dosta, da ti voliš slušati, što **ja** govorim, nego moraš i priznati, da **ja** govorim istinu. **Ja** nisam mogao doći, kad si me ti zvala. **Ja** nikoga nemam, tko bi mi pomogao; (...) **Ja** stojim sam u životu i bojim se svoje samoće i praznine, koja šumi u meni i oko mene. **Ja** sam proveo svoju mladost i svoje najljepše godine u školskim klupama, (TP, 93)

(3) Molim da me krivo ne shvatiš, **ja** nisam volio zvučne riječi *samo* zbog njihove zvučnosti, **ja** sam, to te uvjeravam, vrlo dobro i vrlo precizno znao njihovo značenje i postupao točno prema njemu. (...) **Ja** nisam bio sposoban za dobročinstva u pravom smislu riječi, **ja** nisam bio knez i nisam nikada vidio kneza, **ja** mrzim feudalce (možda zato, što sam **ja** plebejac), **ja** sam mali čovjek, (SČ, 11)

(4) Molim te, govori, **ja** nemam vremena, **ja** hoću spavati, **ja** moram sutra u ured. **Ja** imam ženu, koja me čeka kod kuće. (...) **Ja** nisam radoznao. (...) **Ja** više ne mogu i ne ću te čekati. (SČ, 243)

I bez šireg konteksta moguće je razaznati da su svi (ovi, a i ostali) primjeri iz upravnog govora. Kadšto zamjenica (gramatički) i nije potrebna. Pisac ju uzima kao *intenzifikator*, kao pouzdan konstitutivni element svog dijaloga.

Ponavljanja drugih zamjenica nisu samo u dijalogu. Ima ih i u piščevim opisima:

(5) **Nešto** su sestrijski svi nalazili u njoj, **nešto** što ih je odbijalo i privlačilo u isti mah. **Nešto** što ih je sjećalo na njihove majke i sestre, (...) **Nešto** od čega su se crvenili. (TP, 67)

(6) **Ona** jedva čeka da se tebe riješi. **Ona** tebe ne voli i ne treba. Ti si njoj samo na teret, a **ona** ne spada među žene koje vole nositi teret i koje se vole mučiti. **Ona** voli kad se drugi muče i trpe za nju, ali **ona** se neće mučiti ni za koga. **Ona** misli samo na sebe i voli samo sebe. **Ona** tebe mrzi. (MNS, 9)

Bilježimo i jedan primjer invertiranog ponavljanja:

(7) Bijeli klinički hodnici s popločanim podovima poznavahu već svaki **njezin korak, glas njezin** i miris, koji pršaše od nje. (TP, 146)

Kao i drugdje, rijetki su ovakvi primjeri. Možemo jedino zažaliti da Kozarčanin nije češće rabio ovakva sredstva koja pomalo iznevjeruju čitateljevo očekivanje tražeći na tren veću pozornost, a nudeći veću izražajnost.

Distribucija zamjenica u Kozarčaninovo prozi daje temelje za proučavanje često spominjane usamljenosti njegovih junaka:

(8) **Nitko** me ne voli, **nitko** me ne razumije, **nitko** nema srca za mene. (SČ, 52)

(9) Ja sam čovjek **sam**: **sam** sebe ljubim i **sam** sebi sudim. (SČ, 264)

(10) Zato sam bio uvijek **sam**, kao što su sami svi oni, koji su žalosni. **Sam** sam išao obalom rijeke, koja se na mjestima sjesenila i snuždila. **Sam** sam palio vatru, na kojoj sam pekao krumpire, s mukom pronađene u ploštinama oranica. **Sam** sam se večerima vraćao kući i gledao uporno pred sebe (MČ, 67)

A evo i triju primjera nevjerovatno podudarnih. Iz triju su različitih djela i triju faza Kozarčaninova stvaralaštva. Još nam se jednom nameće pitanje podudarnosti između Kozarčaninovih djela:

(11) **Nikoga** mi nemamo, sine, ni oca, ni ljudi, ni Boga, **nikoga**. (MNS, 33)

(12) **Nikoga** ja nemam, sine moj, ni tebe, ni njega, ni prijatelja, ni ljudi, ni Boga, **nikoga**. (SČ, 26)

(13) Očajavao sam bespomoćan i sam, a **nikoga** nije bilo, da mi pomogne, ni Boga, ni ljudi, ni tebe, **nikoga**. (TP, 92)

Koji su razlozi ovom ponavljanju (gotovo) sasvim istih rečenica u različitim dijelovima teško je dohvatiti. Možda ih je pisac ponavljao nesvjesno, a možda i namjerno. Ukoliko je to činio namjerno, mogućom se čini pretpostavka da mu se ta misao o nepostojanju *nekoga bliskog* činila najpogodnijom da bi izrazio tu nemoć i usamljenost svojih junaka.

4. Prilozi

A. Nabranjanja priloga rijetka su. A nema ni mnogo priloga zajedno. Najčešće se pojavljuju tri [primjeri (1–3)] ili četiri [primjeri (4–6)]. Nerijetko su to prilozi nastali od srednjega roda pridjeva:

(1) Htio sam da poživim nekoliko mjeseci **jednostavno, priprosto i bezbrižno**, (TŽ, 72)

(2) Otac me počne tući **teško, lagano i promišljeno**, kao da moli molitvu. (MNS, 87)

(3) Kiša je padala **šutljivo, neumorno i gusto**. (SČ, 123)

Bit će da nije slučajno da pretežu upravo ovakvi prilozi nad pravim prilozima. Uz to što su ti prilozi načina i inače česti, moguće je da su piscu bili bliži baš zbog te svoje sličnosti s pridjevima (koji su u njega, vidjeli smo, navlastito česti).

(4) Jecao je **glasno, tanko, visoko i tužno**, (SČ, 190)

(5) Podavala se **bezumno, pohotno, strasno i gorko**. (SČ, 172)

(6) **Tiho, jednolično, bolno, prazno** kišila je kiša. (MNS, 121)

Svega je jedan primjer u kojem je šest priloga zajedno:

(7) Plakao je sve **jače, pijano, neprirodno, ružno, prljavo i starački**, (SČ, 190)

B. Nisu česta ni ponavljanja priloga. Pogotovo nisu onako varirana kao u pridjeva.

(8) Je li ti **sada** dosta, **sad** više nemam prstena, **sad** više nisam njegova, **sad** više nisam ničija, **sad** sam slobodna? (MNS, 180)

(9) Treba pokopati svoje djetinjstvo, kao jučerašnji dan, te živjeti za **danas**, od **danas** i sa **danas**. (SČ, 28)

Izdvojimo i jedan primjer u kojem je ponavljanje izvedeno nešto drugačije. Pisac prvo četiri puta ponavlja prilog *mnogo*. Ostvaruje tako stupnjevitost u opisivanju i naglašavanju onoga što iza svakog *mnogo* dolazi. I baš u trenutku kad pretpostavimo da se približavamo klimaksu tog stupnjevanja dolazi iznenađenje: prilogu *mnogo* pisac suprotstavlja njegov dvaput ponovljen antonim:

(10) Davala je dojam zdrave, mlade djevojke, koja **mnogo** hoda po svježem zraku, **mnogo** spava, **mnogo** se kupa, **mnogo** jede voća i pije mlijeka, a **malo** govori i **malo** plače. (SČ, 249)

5. Glagoli

A. Nabranjanje i ponavljanje nisu u Kozarčanina [zastupljena] samo u imenica, pridjeva, zamjenica i priloga. Zastupljena su ona i u glagola. I to u nekim oblicima do sada nezabilježenim, kao što ćemo domalo vidjeti. Pisac zna počesto napraviti cijelu nisku kojeg glagolskog vremena. Najviše je primjera za perfekt:

(1) Svi **su** me samo **iskorištavali, vrijedali i ponižavali**, (SČ, 13)

- (2) Svi su se **zarumenjeli, oznojili, uskihali i umorili**. (TŽ, 74)
- (3) Svuda su **trčala, skakala, vikala, [plakala,] smijala se i žamorila** djeca, (MNS, 29)
- (4) **Govorio je, pjevao, smijao se, jeo, pio i spavao**, kao i svi drugi ljudi, (TŽ, 142)
- (5) u istoj školi, gdje su me svi **zapostavljali, vrijeđali, omalovažavali, prezirali, psovali, ponižavali, mrzili i pokazivali**, da me mrze; (TP, 93)
- (6) Trulo i lažno bilo je sve, što su ljudi **govorili, pisali, molili, računali, gradili, rušili, kopali, davali ili obećavali**. (SČ, 164)

Počeli smo ova razmatranja navođenjem primjera za perfekt jer je to vrijeme koje se u Kozarčanina pojavljuje najčešće nagomilano. Zanimljivo je spomenuti da nismo pronašli ni jedan primjer nabiranja kojega još vremena za iskazivanje prošlosti (pluskvamperfekta, imperfekta ili aorista). A nema ni kondicionala prošlog. Ovo je utoliko zanimljivije jer su ta glagolska vremena (pogotovo aorist) općenito dosta prisutna u jeziku Kozarčaninove pripovjedne proze. Prisutna su toliko da bi se i ovamo mogla protegnuti poznata konstatacija o aoristu i imperfektu u pjesnikâ. (»Oduzmite našim ilircima aorist, kao da ste im odrezali krila. Slično se može reći za naše epike s obzirom na imperfekt« (Jonke 1965: 415–416).) A ipak ih nema u nabiranjima.

Gotovo jednako koliko na perfekta nailazimo i na nagomilane prezente:

- (7) Sve ja to **vidim, pantim, šutim i mislim**. (MNS, 9)
- (8) novi živi organizam, koji nema nikakove veze s onim jučerašnjim, koji **živi, raste, pati, gladije i gine**. (SČ, 28)

Ostalih je glagolskih oblika osjetno manje. Tek je poneki primjer za infinitiv i imperativ:

- (9) Čekaše nas težak i mučan posao, jer smo morali sve iznova **vidjeti, istražiti, upoznati i proosjetiti**. (MNS, 163)
- (10) Veterinar je volio **jesti, piti, kartati se i sjediti** u veselom društvu, (TŽ, 158)
- (11) **Viči, grizi i kolji** kad ti otimaju tvoje. (MNS, 11)
- (12) Tko vjeruje svakome, onoga i svatko može prevariti. **Gledaj, kušaj i ravnaj se** prema tome. (MNS, 161)

I po jedan primjer za gomilanje kondicionala i glagolskog priloga sadašnjeg:

- (13) Da se njoj što desi, ja **bih trovao, klao, ubijao i palio**, ne znam, što sve ne bih uradio. (TŽ, 111)
- (14) valovi su jezivo kloktali **prevrćući se, grgotajući, bućeći i daveći** lakomnim rukama polipa sve što im je bilo na putu. (MNS, 96)

Često je i gomilanje glagolskih oblika u kojem je svaki glagol »praćen« objektom ili nekom drugom imenskom odredbom:

- (15) **Čupala je** obrve, **crvenila** usta i **lakirala** nokte. (SČ, 48)

(16) **Sjedjet ću** s tobom uvečer kraj vatre, **čitat ću** tvoja pisma, **mislit ću** na tebe i **radovat ću** se, ako tebi bude dobro. (TP, 22)

(17) **Dunuo je** vjetar, kiša **je stala**, magla **se razišla**. (SČ, 173)

(18) **Nosiš** me na rukama, **gledaš** me sebično i zavidno, **kupuješ** mi zlatninu i svilu, **skrivaš** me od sunca i od svijeta, (SČ, 53)

B. U ponavljanju najčešće je ponavljanje istog predikata uz isti subjekt:

(19) Puno spavajte i puno **jedite**. **Jedite** domaći kruh, mlijeko, meso, voće i povrće, **jedite** sve i **jedite** što više. Uopće **jedite** i mirujte. (TP, 114)

Nisu rijetki ni primjeri ponavljanja istog predikata uz različite subjekte:

(20) Opet **je** mlijeko **poskupilo**, i kruh **je poskupio**, i meso **je poskupilo**. (SČ, 169)

(21) Zatim **šuti** on, **šutim** ja, **šuti** razred. (SČ, 80)

Prema zaključku da »što se koja riječ govorniku čini znatnija, to odlučnije teži prema početku rečenice« (Jonke 1965: 166)⁷² imamo u Kozarčanina ponavljanje istog predikata na početku nekoliko uzastopnih rečenica:

(22) **Čuje se**, kako na vrhu stupa viče podvorniku, da upali svjetlo po razredima. **Čuje se**, kako na ulici režu drva. **Čuje se**, prigušen i mek, metalni šum tramvajskih kotača (MČ, 52)

(23) **Zaboravio je** šetnje na šetalištu i knjige u ormanu. **Zaboravio je** prozor, koji se u sumrak otvara. **Zaboravio je** priče o baki i jeseni (»Prozor koji se otvara u sumrak«, 110)

Bilježimo i primjere invertirana ponavljanja:

(24) **Neću ništa, ništa neću**, rekla sam ti već da baš ništa neću. (MNS, 179)

(25) Svima vama ja trebam samo zato, da vas hranim, oblačim i umivam, da vam **cipele čistim** i **perem košulje**. (SČ, 26)

Na kraju ove raščlambe potrebno je reći još ponešto. Analizirane su osobine bile uočene i prije nas. Na njih se upozoravalo kao na stanovite nedostatke. Ostavljamo sada po strani činjenicu da u nekim primjerima uistinu ima mjesta dvojbi je li baš sve napisano plod piščevih nastojanja za što potpunijim opisima, njegova nastojanja da svijet svojih djela jezično što uvjerljivije prikaže ili je kadšto riječ i o nekim (sasvim mogućim) omaškama i previdima.

Uspostavljanjem ove tipologije distribucionih obrazaca nabiranja i ponavljanja htjeli smo pokazati kako te dvije bitne značajke Kozarčaninova proznog stila nikako nisu šablone. One su zapravo zajednički nazivi za cijele nizove postupaka, a nezanemarljive razlike među njima postoje i ondje gdje prije nisu bile uočene. Stog nije moguće ne vidjeti da su spomenute značajke *stilske konstante* na kojima pisac često gradi svoje opise. One mu omogućuju da kompleksnost značajki opisivanoga sažme. Tako se i događa

⁷² [Riječ je o obilježju koje je u svojim *Sintaktičkim istraživanjima* 1888. utvrdio B. Delbrück.]

jedan paradoks: tamo gdje je najopširniji pisac je htio biti najkraći. Stilski kompleks nabiranja i ponavljanja sadrži u sebi niz različitih piščevih nastojanja. Što ona ponekad nisu uspješna, razloge treba tražiti u činjenici da su piščeve želje i potrebe bile još šire od spektra tipova nabiranja i ponavljanja. Opisi i komentari koje smo donijeli uz neke primjere išli su za tim da upozore na uspješnija piščeva ostvarenja. Vrijednosnu skalu, sukladno načelnom stavu iz »Pristupa«, nismo ni pokušali uspostaviti. Vrijednosti sud ovdje nije izrečen. Rečeno su tek neki elementi za nj.

Dodatak: Stilogenost antinomski složenih glagola⁷³

Progovorit ćemo ovdje i o jednoj osobini Kozarčaninova jezika i stila vezanoj s jedne strane uz glagole, a s druge uz tvorbu riječi. Osobina je to koju, različito variranu, dosta često sastajemo u njegovoj pripovjednoj prozi. Riječ je o supostavljanju složenih glagola nastalih od istog prostog glagola kojima različiti prefiksi antinomski usmjeravaju radnje. Time postiže zgusnut opis događaja koji se u prošlosti ponavljao i trajao. Pri tom je, najčešće, upotrijebljen perfekt imperfektivnih glagola:

(1) Uvečer je kovač, već malo pijan, sjedio kraj hladnog ognjišta i gledao pred sebe u čupavi, živi mrak, po korovu i travi padala je krupna, žuta od prašine, siromaštva i suza rosa, vlakovi su svu noć **dovozili** i **odvozili** žive, mrtve, ranjene, pijane, vesele, ogorčene i očajne, (TŽ, 61)

(2) On se nepovjerljivo **primiče** i **odmiče**, osjećajući se nesigurno u njenom zagrljaju. (»U mraku«, 807)

(3a) Grbile su se, krivile, **stezale**, **rastezale** i drhtale strepeći pred nevidljivim neprijateljem, (TŽ, 91)

(3b) Hladan vjetar počeo je parati crnu utrobu noći, koja se **stezala** i **rastezala**. (MNS, 117)

(4) Voda se **sklapala** nad nama i **rasklapala**. (MNS, 58)

Primjeri (1) i (2) tvorbeno su identični: u svih je tih glagola prefiks predmetnut glagolu:

do-	pri-
-voziti	-micati
od-	od-

73 [U ovome »Dodatku« V. poglavlju Samardžija je u strojopisu pet puta zapisao *antinomski*, *antinom*, *antinomija* (proturječje), ne *antonim*, *antonimni*, *antonimija* (suprotnost). Tako i na udarnome mjestu – u naslovu (isto u »Sadržaju«). Moguće je jednostavno riječ o previdu, ali ni na jednome od tih pet mjesta ni pisac redaktor ni mentori čitači nisu na strojopisu ništa označili pa smo ostavili kako je u izvorniku.]

I prefiksi su *u ovim primjerima*, do određene mjere, istog značenja. Označavaju naime 1. ili »da je radnja dovedena do kraja« (*do-*) ili »da je radnja izvršena u maloj mjeri« (*pri-*) (Pavešić – Vince 1971: 405) (razlikuju se, dakle, samo po stupnju izvršenosti radnje) i 2. »označavaju vršenje, odnosno izvršenje radnje odvajanja i udaljavanja od izvesnog predmeta ili pojma uopšte« (prefiks *od-*) (Stevanović 1970: 440).

Opet, primjeri (3) i (4) su isti. Prosti glagoli od kojih su nastali, prema tumačenju u Broz-Ivekovićevu rječniku, ne dolaze u jeziku sami: 1. »*sklapati, sklapam*, v. impf. zusammenfügen, consero. Rj. s-klapati. v. pf. sklopiti«. A pod *sklopiti* vele: »Rj. s-klopiti, vidi saklopiti. Kao prost glagol ne dolazi« (IB: s. v. *sklapati* i *sklopiti*). 2. »*stezati, stežem*, v. impf. Rj. s-tezati. Kao prost glagol ne nalazi se. Isp. tegnuti« (IB: s. v. *stezati*). Prefiksi su istih značenja: s- u oba primjera donosi glagolima »značenje sjedinjavanja, okupljanja više jedinki na jedno mesto« (Stevanović 1970: 446), *raz-* (*ras-*, poslije jednačenja po zvučnosti) pak obavještava »da se radnja razilazi na različite strane, u različitim pravcima« (Težak – Babić 1973: 187).

(Trebalo je reći na početku razmatranja ove problematike: Sve ovo o čemu i kako mi ovdje govorimo pisac nije morao znati. Po svoj prilici nije ni znao. Uostalom, kako se pisac uistinu odnosi prema jeziku kao materijalu u kojemu oblikuje svoju umjetninu i koliko pritom poznaje gramatiku, nas ovdje ne zanima. Bitno je uočiti i raščlaniti rezultate njegova rada i imenovati ih. Pokušati odrediti što je njima postigao. Više od ovakva rada i nije moguće očekivati.)

Pozornost privlači i ovaj primjer:

(5a) Vrata se **otvarahu** i **zatvarahu**, da propuste nove stare žene. (TP, 169)

I nekoliko redaka dalje, na samom kraju pripovijesti:

(5b) Vrata se **otvarahu** i **zatvarahu**, da propuste molitve, za koje je nebo bilo zatvoreno, a crkva pretijesna. (TP, 169)

Tvorbeno je problem jasan:

o(d)-

-tvoriti

za-

Što je rečeno o prefiksu *o-* pri objašnjavanju prvih dvaju primjera, vrijedi i ovdje. Zapravo, to je prefiks *od-* kojemu je *d* u neposrednom susjedstvu sa svojim bezvučnim parnjakom prvo prešlo u *t*, a potom se izgubilo. Recimo i to da *za-* ovdje označava obuhvaćanje nečega s jedne strane (Stevanović 1970: 435). Značenje mu je, uostalom, moguće dešifrirati i u odnosu prema glagolu s kojim je u paru. Ovaj primjer zaslužuje posebnu pozornost iz dvaju razloga: 1. jer se ponavlja dva puta u samo nekoliko redaka razmaka i 2. jer se pojavljuje na kraju pripovijesti. Oba razloga upućuju na zaključak da je pisac osjetio vrijednost ovog stilskog sredstva znajući ga i upotrijebiti na pravom mjestu. I dok bi se možda za neke od navedenih primjera i moglo reći da su igra riječima (upravo: igra glagolima), za ovaj primjer teško da se to može s opravdanjem reći. Isto vrijedi za primjer koji slijedi:

(6) **Došao** sam u mraku i **otišao** u mraku. Nitko me nije vidio kad sam **došao**, nitko me nije vidio kad sam **otišao**. (»Susret«, 184–185)

Ovdje je antinomičnost složenih glagola većma istaknuta. Upotrijebljen je po jedanput *ponovljen* perfekt dvaju *perfektivnih* glagola (u osnovi im je glagol *ići*) u dvjema simetrički strukturiranim i nezavisno složenim rečenicama od kojih je druga asindet-ska. Čak su i po dvije nezavisne rečenice sastavljene od istih riječi. Razlikuju se međusobno samo po glagolu-predikatu.

Bilježimo i jednu varijantu radnje iz primjera (5a–b):

(7) **Otvorio je** vrata i istjerao ga u dvorište, **zatvorio** ih opet za njim i **zakrenuo** ključ u bravi, (TŽ, 23)

Tu je sadržaj radnji antinomskih složenih glagola vremenski i akciono potpunjen interpoliranom radnjom trećeg glagola, također složenog (*istjerati*). Tu radnju sazdanu od niza brzih, sukcesivnih pokreta uokviruje i zaključuje okretanje ključa u bravi iskazano glagolom *zakrenuti*. Energičnost i odrješitost pokreta u ovoj rečenici u stanovitom je kontrastu s atmosferom koju pisac odmah potom opisuje. Nastavak opisa doima se iznenađujuće: pojavljuje se nagao i neočekivan prijelaz s opisa radnje na opis događaja. Žurbu iz navedene rečenice zamjenjuje opis tišine i diskretnih zvukova u rečenicama koje slijede:

Napolju je bilo tiho, samo od časa do časa ojačao bi čiji samotni glas i opet odmah utihnuo. Zatim je negdje zamišljeno igrala gitara (pratio ju je jedan visok, taman, pun glas tužno i hrapavo), pa je i ona prestala. Vjetar je strugao po prozoru, njišući raširene, prozirne zavjese. (TŽ, 23)

Mada većina hrvatskih i srpskih pisaca gramatika ne raspravlja glagolske imenice među glagolima,⁷⁴ ne možemo ne spomenuti ovdje i jedan takav, čini se vrlo izražajan primjer:

(8) Na širokoj, bijeloj cesti išla su samo jedna kola, koja se odavahu škripanjem kotača i jednolikim **udisanjem** i **izdisanjem** goveda sapetih u jarmu. (MNS, 60)

Previdimo li ovdje očito pogrešnu upotrebu prijedloga *na* s lokativom (umjesto *po* ili instrumentala bez prijedloga),⁷⁵ reći nam je da je pisac ovom antinomijom postigao da u opisanoj situaciji gotovo čujemo jednolično dihanje [*sic!*] upregnutih goveda!

Suprotnost glagolskih radnji u svim pobrojanim primjerima shematski bi se mogla prikazati ovako:

74 To čine samo Brabec, Hraste i Živković (1968: 126).

75 Oba prijedloga, i *na* i *po*, u lokativnoj sintagmi imaju isto glavno značenje: označuju mjesto u pravom ili prenesenom značenju. Razlika u značenju između njih ipak postoji. Stevanović ju ovako opisuje: »Vezom lokativa s predlogom *na* određuje se *mesto na gornjoj površini*, na otvorenom prostoru, kakvom većem prostranstvu na izlazu (odnosno ulazu), početku ili kraju nečega, na spoljnoj strani ili na nekoj visini« (1974: 488). »Veza lokativa i predloga *po* zajedno s glagolom kojemu služi kao determinativ *označava da se nešto pomera na gornjoj površini* i po površini uopšte« (1974: 507). Isticanja u navodima moja su – M. S.

A \longleftrightarrow B

Sada ćemo navesti jedan složeniji primjer (jedini te vrste pronađen u Kozarčani-
novoj pripovjednoj prozi):

(9) **Zatvaram** oči, **otvaram** i opet **zatvaram**, (SČ, 240)

Tu bi shema odnosa glagolskih radnji izgledala ovako:

A \longleftrightarrow B \longleftrightarrow A' (A, A' = *zatvaram*; B = *otvaram*)

Radnja se ovdje odvija vremenski uzastopno. Dok se odvija radnja jednog glagola, nije moguće odvijanje radnje drugoga. U raščlanjivanim primjerima nije moguće istodobno odvijanje radnji suprotstavljenih glagola: prvo se odvija radnja jednog glagola, potom radnja drugoga, ali u suprotnom pravcu. Nije, dakle, u pitanju potpuno uzajamno isključivanje ($p \wedge q$),⁷⁶ nego samo vremenski kasnije odvijanje radnje drugoga glagola u suprotnom pravcu. (Uz jedan uvjet: da se odvijanje obiju radnji određuje u odnosu na isti objekt. U protivnom je, naravno, istodobnost moguća!) To je lako uočljivo iz primjera (9), u kojemu se radnja prvoga glagola (*zatvaram*) ponavlja poslije radnje njegova antonima (*otvaram*) pojačana sad prilogom *opet*. Ostvareno je za ritam radnje vrlo bitno mjesto. No, moguće je i ovo: da je do ovakva ponavljanja došlo i iz drugih (ritmičkih) razloga kako je vidljivo iz primjera (4) za rimu u prozi u poglavlju iz fonostilistike.⁷⁷ U tom bi slučaju ovaj primjer bio tek puka igra riječima.

Idući će primjer pokazati kako uzastopna upotreba triju glagola s istom osnovom može i bez suvišnih opisivanja (s ostalim glagolima u rečenici) stvoriti impresivnu i vizualno lako predočivu sliku. Ovdje je to slika užurbanosti i neke čudne pometnje koja je nekoć zahvatila rodnu kuću glavnog junaka:

(10) U kući se uvijek nešto spremalo, požurivalo, vikalo, [**govorilo** glasno, tražilo, kupovalo, prodavalo,] **dogovaralo**, **ogovaralo**, **prigovaralo**, plakalo i psovalo. (SČ, 212)⁷⁸

Osnovni glagol *govoriti* prefiksacijom je od perfektivnoga postao imperfektivan i iterativan:⁷⁹

do-
o- -govarati
pri-

76 [Vjerojatno je trebalo $p \vee q$, s logičkim simbolom *ili* (\vee), ne i (\wedge).]

77 [Riječ je o ovome primjeru: *To je bilo tako, da oni nisu nikada zaista radili, ali su bili spretni i pametni, bili su štedljivi i poduzetni, pa su se brzo obogatili i istisnuli nas iz našeg vlastitog doma.* (MNS, 61)]

78 [Dodali smo niz glagola koje je Samardžija omaškom ispustio, među njima i osnovni (*govoriti*).]

79 [Tvrdnja ne stoji: glagol *govoriti* jest imperfektivan, prefiksacijom postaje perfektivan (npr. *dogovoriti*), a imperfektivan i iterativan postaje prijevojem $o \rightarrow \bar{a}$ i smjenom sufiksa $-i- \rightarrow -a-$ (npr. *dogovoriti* \rightarrow *dogovarati*).]

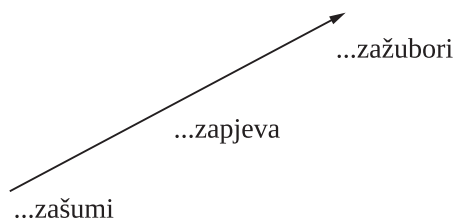
Predmetnuti prefiksi različito usmjeruju radnje preplićući ih u stanovitoj mjeri, stvarajući tako u tom općem metežu iskazanom nizom glagolskih pridjeva radnih (u stvari: nizom povratih glagola u 3. licu jednine u kojemu se ispušta enklitika *je* (Težak – Babić 1973: 125)) stanovit vrtlog glasova i pričanja.⁸⁰ A ponavljanje različitih prefiksacijom složenih glagola s istom osnovom osigurava tom ogovaranju, prigovaranju i dogovaranju dominantno mjesto u tom porodično-obiteljskom kaosu u koji je, ne svojom krivnjom, upao glavni junak romana Valentin.

Gradaciji kao stilskoj figuri i načelu kompozicije teorija književnosti poklanja dosta pažnje. Ima teoretičara koji gradaciju smatraju »jednim od osnovnih načela pjesničke kompozicije« (Škreb 1969: 279). Ovisno od toga da li nizanje riječi u gradnji gradacije ide od slabijeg prema jačemu ili obrnuto, razlikujemo *klimaks* i *antiklimaks*. Prvi je pravilno nizanje riječi odnosno predodžbi od najslabije do najjače, drugi od najjače do najslabije (Solar 1976: 74). Ovdje će dostajati po jedan primjer za svaki od tipova ostvaren nizom glagola složenih istim prefiksom, ali od različitih prostih glagola. Tako ostvarena gradacija u oba slučaja (pogotovo u prvom) afirmira snažnu prisutnost zvukova u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi i građena je, isto kao i u poeziji, na ekspresivnoj vrijednosti izraza (koja je ovdje, možda, za nijansu neeksplicitnija). Ono što ovdje posebno ističemo jest da su to *primjeri za pjesničku figuru iz pripovjedne proze*.

A. Primjer za klimaks. Svaki novi glagol stupanj je više u razvoju radnje. Glagoli su složeni prefiksom *za-* u značenju početka vršenja radnje (Stevanović 1970: 436, pod (e)):

(11) I u čovjeku **zašumi**, **zapjeva**, **zažubori** radost, bujna, pijana, blistava radost, koja omamljuje i opaja. (TŽ, 152)

Shematski, to bi se moglo prikazati ovako:

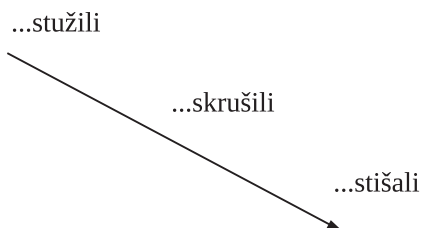
B. Primjer za antiklimaks. Svaki novi (složeni) glagol stupanj je niže u razvoju radnje. Glagoli su složeni prefiksom *s-* i imaju ablativno značenje (značenje izvršenja radnje odozgo naniže) (Stevanović 1970: 446):⁸¹

80 Ovdje je potrebno upozoriti na semantičku polarizaciju koja se pojavljuje u varijantama istog prefiksa. Ovdje je to slučaj s prefiksima *od-* i *o-*. Nije, naime, isto *odgovarati* i *ogovarati*. Ipak, o tome dosadašnje hrvatske i srpske gramatike uglavnom šute. Tamo gdje se o značenju glagola složenih prefiksima i govori, govori se kao da su, u konkretnom slučaju, u pitanju istoznačnice. Razliku povlači npr. Stevanović (1970: 439–440).

81 [Stevanović značenje »vršenja radnje kretanja odozgo naniže« zove *ablativnim* (1970: 446), oprimjerujući ga glagolima *zbaciti*, *sjuriti*, *skinuti*, *sjahati*, *slet(j)eti*, *strčati*, *svući*.]

(12) Umorili su se od te fantastične, neljudske lakomosti, **stužili**, **skrušili** i **stišali**, da se za nekoliko minuta, koliko im je bilo potrebno, da se odmire i odahnu, trgnu iz drijemeža i prionu opet uz jelo s još većom snagom i gorljivošću. (TŽ, 75)

I shematski:

U ova razmatranja uklapaju se i primjeri koje ćemo domalo navesti. U njima su, lako je uočljivo, zajedno po dva složena glagola s istim prefiksom. I mada su u pitanju ukupno čak četiri glagola s različitim osnovama, a istim prefiksom, primjeri nikako nisu isti:

(13) Šutiš i usnice ti dršču, kao da bi htio **progovoriti** ili **proplakati**, ali se onda odmah opet zavlačiš u sebe i šutiš. (SČ, 264)

(14) Čovjek se napije, **propjeva** i **probdije** noć, pa bar zna, zašto živi. (TŽ, 104)

Razlikuju se po dvjema osobinama. Prva, glagoli iz primjera (13) međusobno se isključuju, dok je taj odnos u primjeru (14) kopulativan. Ovu je razliku, uz osnovno gramatičko značenje, moguće lako uočiti. Ona, uostalom, i nije u središtu nego tek na margini našeg zanimanja ovdje. Druga je razlika nešto tananija i izravno zasijeca u problematiku o kojoj govorimo u ovom odjeljku. Glagoli iz para (13) složeni prefiksom *pro-* imaju isto osnovno značenje, značenje izvršenja početnog trenutka radnje. To znači da označavaju »početak one radnje što se kazuje prostim glagolom« (Stevanović 1970: 444, pod (d)). U primjeru (14) nije isti slučaj. Glagol *propjevati* istog je osnovnog značenja kao i prethodna dva. Ali njegov par (*probdjeti*) nije. On spada u onu grupu složenih glagola koji označuju da je radnja »potrajala cijelo označeno vrijeme« (Pavešić – Vince 1971: 405). Budući da glagol *bdjeti* ne sadrži u sebi vremensko ograničenje radnje (kao što je to slučaj s npr. glagolom *noćiti*), potrebna je uza nj kao odrednica radnje imenica *noć*. Iako ovi primjeri pripadaju tek početnim oblicima ponavljanja i nisu antonimski kao većina prikazanih (i znatno više onih koje ovdje nismo navodili), pokazuju oni različitost uporabnih vidova jednog konstitutivnog elementa stila Kozarčaninove pripovjedne proze.

Na kraju, navest ćemo i jedan primjer koji bi se po broju složenih glagola mogao razmatrati i u poglavlju o gomilanju. Prokomentirat ćemo ga u zaključku razmatranja:

(15) Brzo smo se **upoznali**, **izgrlili**, **izljubili**, **sprijateljili** i **raspripovijedali**. (SČ, 204)

Primjeri ovdje navedeni samo su izbor između niza sličnih. Njih smo izabrali i na njima se zadržali jer su, po našem mišljenju, najilustrativniji po ovaj tip Kozarčaninova

jezičnog stvaralaštva. Pretežu osjetno primjeri sa složenim glagolima-antonimima. To je donekle razumljivo već i zbog toga što su antonimi općenito »važno stilističko sredstvo za izražavanje kontrasta ili antiteze u pjesničkomu ili govorničkomu djelu« (Simeon 1969: s. v. *antonim*). Iako svi glagolski parovi ovdje imenovani antonimskima ispunjavaju osnovni uvjet da bi bili antonimi (svojom se »značenjskom stranom nalaze na suprotnim polovima« (*Srpskohrvatski jezik* 1972: s. v. *antonim*)), ipak oni nisu pravi antonimi jer, uz rečeno, nisu i različita korijena, nego spadaju u tzv. »najprimitivnije antonime« (među koje gramatičari, između ostalih, svrstavaju cijelu kategoriju antonima načinjenih pomoću prefiksa ili sufiksa (Simeon 1969: s. v. *antonim*)).

No i pored ove gramatičko-semantičke imprecizije izloženo je, nadamo se, dovoljno za tvrdnju da je Kozarčanin-prozaik dobro »osjetio« stanovitu osebnost ovog načina povezivanja složenih glagola i njegovu vrijednost iskoristio u stvaranju ritmički vrlo istaknutih mjesta. A nije se zadovoljio pukim ponavljanjem istog obrasca, nego je stvorio niz njegovih varijanata. Put koji je pri tom prešao čini luk s podosta prijelaza. Na njegovu drugom kraju su primjeri (poput primjera (15)) koji pokazuju približavanje njegovu najmilijem stilskom postupku – gomilanju.

VI. Neke nedovoljno razrađene osobine stila Kozarčaninove pripovjedne proze

U Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi uočili smo nekoliko stilskih postupaka koji nisu posebno izgrađeni, usprkos češćoj pojavnosti nekih od njih. Ono što je u pripovjednoj prozi ostvareno više je solidna podloga daljnjem razvoju negoli čvrsto izgrađen i potpuno funkcionalno valoriziran stilski postupak. U četiri odjeljka ovog poglavlja mi ćemo se zadržati nešto opširnije na četirima takvim osobinama: 1. interpoliranju narodnih poslovice u piščev tekst, 2. paralelnim mjestima u poeziji i prozi, 3. elementima grafo-stilistike i 4. zamecima jezične karakterizacije likova. Budući da sve te osobine nisu ni približno jednako prisutne i razrađene, može se učiniti metodološki pogrešnim u istom poglavlju govoriti npr. o interpoliranju narodnih poslovice u piščev tekst, pojavi dosta često i jednoj od karakterističnijih za Kozarčaninovo jezično stvaralaštvo, i o jezičnoj karakterizaciji likova, uistinu samo rudimentarnoj. Mišljenja smo da bi bez obzira na to teško koja od ovdje razmatranih osobina stila Kozarčaninove pripovjedne proze zaslužila da bude raspravljena u posebnom poglavlju. Nešto zbog malo primjera za pojedinu od njih, a nešto i zbog neznatne »tipske« raznolikosti primjera. U to ćemo se na idućim stranicama bez teškoća uvjeriti.

1. Narodne poslovice interpolirane u piščev tekst

Nasljedovanja stila i leksika usmene narodne predaje različitog opsega i intenziteta zamijećena su do sada u nekoliko hrvatskih pripovjedača.⁸² To posvjedočuje da je odnos usmene narodne književnosti i pisane pripovjedne proze vrlo prisan, a utjecaj prve na drugu trajan. Nerijetko je bogata i neiscrpna baština usmene narodne književnosti hrvatskim književnicima različitih razdoblja pružala mnogo toga inspirativnog, motivski, tematski i izražajno.⁸³ U pripovjednoj prozi Ive Kozarčanina zamijetili smo jedan osebujan vid utjecaja usmene narodne književnosti. Riječ je o interpoliranju narodnih poslovice, adaptiranih i neadaptiranih, u piščev tekst. Takvih je primjera, istina, svega desetak i svi su, osim jednog, iz romana *Sam čovjek*, po općem sudu književne kritike najzrelijeg Kozarčaninova pripovjednog ostvarenja.

82 K. Pranjić (1971: 187–190), I. Smailović (1971: *passim*). Nešto slično, mada ne i izrijeckom, nalazi se i u djelu A. Kovačića. Isp. o tom knjigu V. Anića (1971: 92).

83 Iscrpnije o odnosu usmene i pisane hrvatske književnosti u raspravama J. Kekeza (1973, 1975).

1.1. Neadaptirane narodne poslovice

Takva su u svemu četiri primjera s pet poslovice. Gotovo svi primjeri su s kraja odlomka poglavlja u kojemu se glavni lik romana (Valentin) sjeća davne i neslavne propasti svoje obitelji, nekad najbogatije i najuglednije u jednom malom bosanskom gradiću »kraj kojega teče teška, plodna i sivo-plava Sava« (SČ, 234–235). Naglu smrt njegova oca sumještani su tumačili njegovom (očevom) lakomošću i neutaživom žeđu za novcem:

(1) Preuzeli su na sebe ulogu javnog mišljenja, koje je osudilo oca, nametnuli se gradiću za tutore, jedan nenavideći drugome, no svi složni u tome, da treba za vremena što više oteti za oca, jer će im se teško kada u životu pružiti takova prilika.

– **Ako je tko lud, ne budi mu drug.** (SČ, 83)

Poslovica na kraju odlomka dolazi kao pomalo ironičan i djetinje naivan zaključak pisca-junaka (roman je pisan u prvom licu!) o očevim dojučerašnjim susjedima, braći, prijateljima i rođacima kojima je »tuđa smrt značila njihov praznik, a tuđa nesreća njihovu sreću« (SČ, 83). Dorječno uklopljena narodna poslovica (Čubelić 1975: 215, br. 4637) stvara dojam ljudskim iskustvom provjerena suda primjerena i ovakvom pojedinačnom neljudskom postupku.

Očita zloradost *čaršije* koja se propasti vodeće obitelji »uzradovala, zalajala, zaštekala« (SČ, 82) izbija iz završetka odlomka koji je tematski nastavak prethodnog:

(2) Obučari su krpili stare cipele i raspravljali o uzrocima naše propasti. Žene su pile crnu kavu i veselile se mraku i zaboravu, koji padaše na nas i na naše ime:

– **Vrč ide na vodu, dok se ne razbije.**

– **Tko visoko leti, nisko pada.** (SČ, 84)

Uspješno uklopljene *narodne poslovice* u funkciji upravnog govora *anonimnog govornika* – *naroda* rijetko je uspješan postupak transpozicije elemenata usmene u pisanu književnost. Dvije poslovice navedene jedna iza druge i ritmički dočaravaju kako je *čaršija* »zaštekala i zalajala« (Karadžić 1849: 148, br. 2234).⁸⁴ Iskustveno, obje kazuju i poučavaju o istom: naglost uspjeha praćena je naglošću poraza. Trajnost uspjeha samo je privid.

Isti postupak primijenio je pisac i koju stranicu prije zaključujući tako još jedno bitno poglavlje iz povijesti njegove obitelji. Maćuhu mu, naime, u jednom trenutku na ulici napada seljak Jakov bijesan što mu njen suprug (a junakov otac) nije dao neophodnu novčanu pomoć. Trenutak kasnije ubija ga otac glavnog junaka zbog okaljane časti svoje supruge, uvrijeđen i razljućen. Sjećajući se tog događaja iz svog djetinjstva junak mu pripisuje značenje prvog koraka prema konačnoj propasti obitelji o kojoj govori prethodni primjer. Evo opisa momenta tog događaja:

⁸⁴ [Samardžijino lociranje poslovice nije točno. U izdanju *Srpskih poslovice* Karadžić (1836/1849) poslovice uopće nisu obrojčene, poslovica *Ko visoko leti, nisko pada* nalazi se na str. 136, poslovice *Vrč ide na vodu dok se ne razbije* ne nalazimo. Poslovice su obrojčene u izdanju Karadžić (1836/1900), poslovica *Ko visoko leti, nisko pada* nalazi se na str. 166 (br. 2577), poslovice *Vrč ide na vodu dok se ne razbije* ne nalazimo, a poslovica br. 2234 na str. 144 glasi *Kad mi gusle ne mogu da gude, ne mili mi se što sam slijep*].

(3) Nastala je uzbuna na ulici, ljudi su pritrčali sa svih strana, da ih rastave. Djeca su zaigrala na jednoj nozi vrišteći od radosti. Pred kućama se pojavile stare, ružne, lajave žene iz komšiluka i zagraktale:

- **Kako si tko prostre, onako će i spavati.**
- Što je zaslužila, to je i dobila.
- Koprivama je treba istrljati među nogama.
- **Tko s vragom tikve sadi, vrag će ga i odnijeti.**
- **Vrč ide na vodu, dok se ne razbije.** (SČ, 71)

I opet nizu poslovice prethodi jedan od glagola kojim označavamo glasanje životinja (onomatopejski glagoli) pripisan anonimnim ženama »dugih jezika«. U primjeru (2) bili su to glagoli *zalajati* i *zaštektati*, ovdje je to glagol *zagraktati*. Niz rečenica koje slijede iza piščevih opisa u stvari su upravni govor gomile u kojoj se ne zna tko je što rekao (poredba s graktanjem vrana sama se nameće); anonimnosti govornika odgovara mudrost narodnih poslovice kao posljedica uopćavanja ljudskog iskustva primijenjenog i ovjerenog ovdje, na pojedinačnom primjeru.

Nije poslovice nego frazeologizam usmene narodne predaje primjer što ga sad navodimo:

(4) Nama je svima dobro, dok seljak ništa ne zna, i bit će nam dobro samo dotle, dok on zbilja ne bude ništa znao. To stoji i toga se trebamo držati, jer ćemo inače **odnijeti gaće na štapu**. (SČ, 220)

Odnijeti gaće na štapu vizualno je slikovit i sadržajno duhovit narodni frazeologizam sa značenjem »nepovratno izgubiti, prokockati sve što se ima«. Ovdje je njegova upotreba većma stilotvorna i stilogena jer ga izgovara »gospodin« govoreći o mogućim i po »gospodu« lošim posljedicama osvješćivanja seoskog življa. Vrijedilo je spomenuti ga.

1.2. Adaptirane narodne poslovice

(5) Zašto vi uvijek tako kratko odgovarate, kao da se srdite? Iz vas treba izvlačiti svaku riječ. Čisto se čovjek umori, dok govori s vama. Možda se vi bojite žene, ili ste tako škrti, te **čuvate riječi za sebe (crne riječi za bijele dane)?** (SČ, 123)

(6) Stidio sam se siromaštva i bijede, u kojoj sam živio. Tražio sam, **da čovjek čovjeku bude brat, a ne krvnik i vuk**, (SČ, 225)

U rečenici *čuvate riječi za sebe (crne riječi za bijele dane)* prepoznajemo »na prvi pogled« poslovice *Čuvaj bijele novce za crne dane* (Karadžić 1849: 310, br. 6179, Čubelić 1975: 225, br. 4952).⁸⁵ Pisac je transformirao narodnu poslovice sukladno potrebama novog konteksta u koji ju je uklopio (novci iz poslovice ovdje su riječi). Izmijenio je i mjesta atributima: u poslovice su *bijeli novci* i *crni dani*, a u Kozarčanina *crne*

85 [Ni tu Samardžijino lociranje poslovice nije točno. Poslovice *Čuvaj bijele novce za crne dane* u izdanju Karadžić (1836/1849) nalazi se na str. 349, u izdanju Karadžić (1836/1900) na str. 441 (br. 7104). Poslovice iz zbirke Čubelić (1975) locirane su dobro.]

riječi i bijeli dani. U drugom primjeru prisjećamo se latinske izreke *Homo homini lupus* koju pripisuju engleskom filozofu Th. Hobbesu jer ona izražava jednu od dviju glavnih značajki primarnog ljudskog stanja (Klaić 1968). Ali je ona dobro poznata i u našem narodu. Ovi primjeri prilagodbi narodnih poslovice, kao i ostali primjeri o kojima ovdje govorimo, pokazuju da je nasljedovanje poslovične narodne baštine konstitutivan element Kozarčaninova pripovjednog stila. Pored toga, pisac stoji u aktivnom odnosu spram tog nasljeđa. U to će nas uvjeriti i sljedeća dva primjera. Ali su i doslovno preuzete narodne poslovice kao i ove koje pokazuju piščevu težnju da im dâ svoj pečat, sastavni i neodvojivi dio Kozarčaninova djela.⁸⁶

Negdje na prijelazu između adaptiranih i neadaptiranih poslovice trebalo bi locirati ove primjere:

(7) Lud sam, lud, to je ono najgore. Lud. **Ako je tko lud, ne budi mu drug.** Ali ja nemam druga. Ni druga ni drage. Ja nikoga nemam. (MNS, 199–200)

(8) Ne kažu uzalud stari ljudi, da **jabuka ne pada daleko od stabla**. Ne mogu ja biti bolji od svoga oca, to bi bilo neprirodno, a priroda voli pravilnost i red. (SČ, 99)

Ove bismo primjere mogli nazvati neadaptiranim narodnim poslovicama s komentarom. U oba primjera nakon doslovno preuzete poslovice slijedi piščev komentar u kojemu dokazuje neprimjenljivost i neadekvatnost sadržaja poslovice u konkretnom, njegovom primjeru. Primjeri su u stanovitijoj opreci s onim što je rečeno za primjere (2) i (3). Relativizira se vrijednost općevažećeg pravila.

1.3. Gnome sastavljene »na narodnu«

U treću grupu uvrštavamo nekoliko piščevih gnoma sastavljenih po uzoru na narodne poslovice:

(9) – Sve je u božjoj ruci. Bog dao, Bog uzeo. Pametan čovjek mogao je odmah zaključiti, da to ne će sretno svršiti. **Što je god previše, ne valja. Bolje je malo, ali sigurno.** Ne da bih se radovala, sestro, njihovoj nesreći, ne dao Bog, nego mi je drago, što vidim, da još ima pravde na svijetu. (SČ, 84)

(10) – Ništa nije izgubljeno, – rekao sam tada sam sebi poluglasno. – Sve će doći na red. **Sve u svoje vrijeme.** Kako je dobro ovo vino! (SČ, 251)

I na kraju jedan primjer kojeg je, ispravnog shvaćanja radi, potrebno navesti s nešto širim kontekstom:

(11) – Valentine! – zvao me je on porugljivo. – Ti ćeš nam danas govoriti o Perzijskim ratovima. (...)

– O Perzijskim ratovima. – Ponovio sam, pocrvenio, zamucuo, počeo nešto govoriti o prošlosti Perzije, što sam slučajno zapamtio iz njegova predavanja i iz listanja po knjizi,

⁸⁶ To je isti slučaj, samo u manjem opsegu, kao i s preuzimanjem podataka i cijelih stavaka iz povijesnih kronika koje je zabilježeno npr. u *Travničkoj kronici* I. Andrića. Isp. o tome Lešić (1971: 5–6).

prešao naglo na grčke državice i lokalne sukobe među njima, sve bez ikakove logične veze, opet se vratio u Malu Aziju, ne rekavši ni o Grčkoj ni o Perziji ništa, pocrvenio još jače i najzad tužno zašutio, kako je to uvijek bivalo u takvim slučajevima.

– Samo se nemoj žuriti. – Profesor velikodušno pokušava da mi pomogne. – **Bez reda nema rada, a bez rada reda.** Počni još jedamput ispočetka. (SČ, 76)

Iz navedenih primjera zapravo i nije lako zaključiti jesu li u pitanju narodne poslovice ili se to samo pisac stilu narodne poslovice primakao na neznatnu razdaljinu. Potcrtane gnome mogu nam se učiniti poznatima, može nam se učiniti da smo ih već ranije negdje čuli. To je, zacijelo, zbog toga što one u sebi objedinjuju stanovit dio čovječjeg iskustva uopćenog i podignutog na razinu općevažećeg zakona, upravo maksime ljudskog djelanja. Pa je teško razlučiti je li riječ o novoj ili već ranije ovjerenoj postavi. Jezik, uostalom, podsjetimo se »sadrži konačan (i to nevelik) broj točno odredivih uzajamno povezanih jedinica, kojih kombinacije teže k beskonačnome« (László 1959: 139). Zato je i moguće da nam se i sasvim nove kombinacije učine »poznatima«.

Mislimo da ima osnove tvrdnji da Kozarčaninu, piscu u kojega je gomilanje riječi dominantan stilski postupak, nije bila strana ni težnja za gnomski sažetim, sentencijskim izražavanjem. Navedeni primjeri to najbolje pokazuju.

2. Paralelna mjesta u poeziji i pripovjednoj prozi

Književna kritika do sada je u nekoliko navrata upozoravala na jednu pojavu u Kozarčaninovu stvaralaštvu: na pomiješanost poezije i pripovjedne proze (isp. Škritek 1959: 54, Bošković 1966: 253, Špoljar 1975: 8–9). Gotovo potpuno iste rečenice nalazimo u oba ova dijela njegova stvaralaštva:

(1a) **U krilo žene zarijem čupavu satirsku glavu.**/ Privučem na svoje jagodice dragost njena dlana./ Čini mi se: tihe su noćas žudnje kroz rosnu travu. (»U krilu žene«, MO, 10)

(1b) **S glavom u njezinom krilu (velikom, čupavom, satirskom glavom,** koju je Buga tukla šakama, ja sam osjećao, kako joj je tijelo mlado, toplo i vitko, i kako peku njezina trpka usta. (SČ, 173)

(2a) Tužna i mračna večer. **Teško je biti žena.**/ Vjetar je slomio sinoć zelenu granu kle-na. (»Uspavanka«, MO, 11)

(2b) **Najgore je biti žena.** Rodi li žensko dijete, zadavit će ga, dok još nije progledalo i zaplakalo prvi put. **Prokleta je žena** i prokleta je sve, čega se ona dotakne. (TP, 103)

(3a) **O gorko je i bolno život kao milostinju za sobom vući.** (»Kuća u planini«, MO, 13)⁸⁷

87 [U jednome od dvaju strojopisa kojima smo se služili Samardžija je rukom dodao *kako: O kako gorko je...*]

(3b) Bridi u grudima žalost, grize, bode i boli, mašta grozničavo radi i muči svijest ružnim prividenjima. **Gorko je, bolno i krvavo vući za sobom život kao milostinju.** (TP, 103)

(4a) Zatvori oči, slučaj, šuti i plači, jer **žena što leži/ gola kraj tebe u krevetu, nije tvoja i prodat će te/ za svilenu košulju.** («Pohod mrtvih», MO, 55)

(4b) Život je proklet i zao, a **žena, koju voliš i koja leži gola na krevetu kraj tebe, nije tvoja žena i prodat će te za svilenu haljinu** [*sic!*] ili za đerdan od lažnih bisera. (SČ, 8)

Iz primjera je vidljivo do koje granice sežu te podudarnosti. Riječ je nerijetko o jednakim čitavim rečenicama. Iako ima i manjih podudarnosti (nekoliko pripovijesti i pjesama imaju iste naslove, npr. »Šuma šumi«, »Mrlje na suncu«, u pjesmi »Jezeru« i pripovijesti »Mlada voda« varirao je nekoliko istih motiva i dr.), dominira oprimjereni tip. Kritičari su ga različito ocjenjivali. Škriteku je to osnovna Kozarčaninova pogreška («previše je prozaik u poeziji i previše lirik u prozi» (1959: 54)). Gotovo isto misli i Zvonko Bošković (1966: 253). Korijen ove pojave K. Špoljar pak tumači ovako: »Taj velik dio podudarnosti, pa čak i ponavljanja, nesumnjivo je proistekao iz neobično intenzivnog Kozarčaninova bavljenja književnošću i iz njegove vrlo opsežne spisateljske produkcije.« Dodajući: »Može se pretpostaviti da je prozaik Kozarčanin služio pjesniku, nasuprot, njegova lirski komponenta ponekad nije dopustila da mu se proza u potpunosti organizira i oslobodi pretjerane i suviše poetizacije« (1975: 9). Špoljarovo mišljenje dijeli i V. Brešić uz napomenu da nije siguran »kolika je zapravo literarna vrijednost takva postupka« (1976).

Uočavajući sličan problem u stvaralaštvu A. G. Matoša, I. Frangeš postavlja načelno pitanje: »Ono što je, međutim, teoretski najzanimljivije u ovakvim uspoređivanjima različitih tekstova istog autora, genetički vezanih za istu inspiraciju, zapravo je problem: koliko ima opravdanja i koliko je legitimno "loviti" pjesnika u njegovim vlastitim riječima?« (1963a: 256).

Lingvistički bi se ovaj problem mogao ovako tumačiti. Prihvatimo li da je pisac pri pisanju (stvaranju) djela u istom položaju kao i sudionici govorne komunikacije, tj. da u oblikovanju književnih djela ima mogućnosti birati između izražajnih sredstava u jeziku, onda je svaki od navedenih izbora (svako od djela) *postava*. Realizaciju postave zovemo *tekst*. Stoga bi primjere (1), (2), (3) i (4) bilo moguće tumačiti kao različite tekstove iste postave (Katičić 1971: 143–144, 205, 214). Pa tako nabrojani primjeri i jesu i nisu isto. Jesu, jer je u primjeru (1a) i (1b), (2a) i (2b) itd. riječ o istim postavama. Nisu, jer su u pitanju dva različita ostvarenja pojedine postave.

Do ovakvih je pojava u Kozarčaninovu djelu moglo doći bar iz dvaju razloga. Jedan od njih je onaj o kojem govori Špoljar (1975) kad spominje neobično intenzivno piščevo bavljenje književnošću i njegovu uistinu opsežnu spisateljsku produkciju s obzirom na njegovo kratko bavljenje književnošću. To, implicite, znači da su sva ova ponavljanja plodovi omaški i previda, premalo distance pisca prema djelu – *plod nesvjetsna transponiranja elemenata jednog konteksta u drugi*. Bitno drugačiji stav zauzima Frangeš kad tvrdi da je u ovakvim slučajevima »u pitanju *pretpostavka o jedinstvu inspiracije odnosno senzibiliteta kod određenog autora*« (1963a: 256, isticanje moje – M. S.). U ovom je primjeru teško odgovoriti na pitanje o uzroku ponavljanja. Objе navedene

mogućnosti čine se ovdje podjednako opravdanima. A i jednu i drugu jednako je teško potkrijepiti ikakvim pouzdanijim podatkom. Isto tako i osporavati. Jednako nemamo argumenata kad tvrdimo da je u pitanju jedna relativno dobro razvijena stilska konstanta Kozarčaninova stvaralaštva (jer je i ovakvih primjera podosta), kao i kad negiramo taj stav tvrdeći da je riječ o nesvjesnu ponavljanju.

Problem je i kako pristupiti ovakvim primjerima. Nije dvojbena da se ovdje ne radi o različitim varijantama istog djela kojima se bave priređivači kritičkih izdanja. U pitanju su različita djela. Kada bi bar interpreti književnosti mogli odgovoriti na pitanje »do koje mjere treba pojedina djela vezivati za cjelokupni opus pjesnikova, do koje mjere treba pretpostaviti da se pojedino djelo ne može doživjeti samostalno, bez obzira na to koliko je ono (očito ili skriveno) vezano za druga djela istog pjesnika?« (Frangeš 1963a: 256). Čvor bi tada bilo znatno lakše razmrsiti.

Možda ni ovakav načelan stav nije moguće odbaciti: svako od djela potrebno je analizirati kao posebnu postavu, neovisno o tome je li koji dio te postave preuzet i realiziran u kojoj drugoj. Zagovaramo, dakle, integritet književnog djela, svih njegovih elemenata koji nisu ništa manje njegovi pojave li se u kojem drugom piščevu djelu. Ovakve podudarnosti i ponavljanja imaju tada samo dokumentarnu vrijednosti.

3. Primjeri grafostilistički

Poznato je da su grafemi (slova) najmanje uzastopne jedinice pisma (Katičić 1971a: 134). Sustav grafema nazivamo grafijskim sustavom. Pomoću njegovih elemenata bilježimo glasove, skupine glasova, riječi. Skup propisa o pravilnom načinju pisanja, načinu bilježenja glasova i riječi slovima nazivamo pravopisom (*Srpskohrvatski jezik* 1972: s. v. *grafija*). Ili, pravopis je »općenito prihvaćen i jedinstven sustav pravila o pisanju riječi koji je svojstven stanovitom jeziku« (Simeon 1969: s. v. *pravopis*). Pravopis tako određuje koje će se riječi pisati velikim, a koje malim početnim slovom. Opće se imenice pišu malim slovom. U Kozarčanina, međutim, čitamo:

(1) U mraku izranjeno, otrovano, neizrecivo žalosno Isusovo lice, koje su popljuvali njegovi učenici. Noć, tama, krv i zima, kašlje glad, kolje bijeda i strašna neizvjesnost, protiv koje je svaki otpor uzaludan i nemoćan. Rezignacija i suze, groznica i samostanska tišina, koju kite zlatni prsti sunca čarobnim svjetlosnim cvijećem i vjerom u pobjedu čovjeka. U pobjedu **Čovjeka**. (TŽ, 58)

Personifikacija opće imenice povlači za sobom (pravopisom predviđen, P2M: § 8d) otklon od pravila. Opća imenica ponaša se odjednom kao vlastito ime. Namijenjena joj je ovdje uloga simbola ljudske nade i vjere u istinski spas čovječanstva.⁸⁸

Pravopisom je propisan i način porabe i bilježenje interpunkcije i pravopisnih znakova. Jedan od njih je i nekoliko točaka. Najčešće se pišu umjesto u navodima ispuštena

⁸⁸ O nekim sličnim primjerima u hrvatskoj književnosti isp. Silić – Rosandić (1976: 84–86).

dijela teksta. Ali na završetku jedne Kozarčaninove pripovijesti imamo i ovako oblikovan odlomak:

(2) Dva mrtva... četiri ranjena... glavaru je prerezao grkljan... blagajniku ruku prebio... sveti Bože... Mati Božja... Isuse raspeti... što kugu ne pošalješ na njega... da ga udavi... da pomori njega i sve njegovo... (»Mizantrop«, 57)

Točkice označuju isprekidan govor, uplašen šapat i kletve seljana nakon strašnog pokolja u njihovu selu. Pisac nas nastoji uvjeriti da je uhvatio samo dijelove tog govora gomile. U tome mu pomaže neuobičajeno učestalo pojavljivanje triju točkica. Bez konteksta je, doduše, ovaj odlomak moguće shvatiti i kao dužim stankama isprekidan govor zadihanog ili preplašenog pojedinca.

Osim ovih u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi susrećemo još dva načina grafijskog isticanja nekih dijelova teksta. Jedan je od njih udvajanje grafema za vokal u nekim riječima:

(3) Konobar, molim čašu konjaka sa sodom. Pokazat ću ja vama, tko je Farkaš! **Kono-baar!** Sluga ponizan, gospodine direktore! Klanjam se, gospodine knjigovođo! Ljubim ruke, gospođo Virginijo! Molim, platiti! **Plaatiti!** (SČ, 138)

(4) Nemoćno zavaljen u stolici, ogrlivši senatora oko vrata, Bugin otac je pijano mlatarao glavom pristajući na sve i potmulo grohoćući:

– **Boožidare**, ti si **mooj Boog!** Ja tebe ljubim, **Boožidare!** (SČ, 195)

(5) Dobri moj, zagrlj me! Valent, kako je tu mrak. Pazi da mi haljinu ne podereš. Skini kravatu, smeta mi. Valent, nemoj gristi, boli! Ti si moj mali, moj **maaali!** (SČ, 232)⁸⁹

Istaknuli smo ovdje nama relevantne dijelove. Pomoću njih dočarana su nam različita stanja u kojima se nalaze likovi koji ih izgovaraju (svi su primjeri u upravnom govoru!). U prvom, isprepletenim nizom pozdrava nadolazećima i poziva konobaru pisac uspijeva čitaocu dočarati kaotičnost polupijanog stanja svog junaka. Slično je i s drugim primjerima, dok u primjeru (5) zadnja, ponovljena i udvostručenim vokalom produžena riječ (*maali*) dočarava nježnost koju Buga iskazuje Valentinu (glavni likovi romana). Primjeri kao da su stvarani da potvrde istinitost ovakve tvrdnje: »Onaj, koji se izražava, “izabrat će” u mnoštvu artikuliranih izraza takav, koji se najprikladnije i najizražajnije može uključiti u zvučno-pokretnu cjelinu, kao najdirektniji odraz i izraz predmetne (stvarne) ili misaono-emocionalne stvarnosti« (Guberina 1952b: 63).

Takvu piščevu težnju nalazimo i u primjerima u kojima je bitna riječ ili sintagma istaknuta razmaknutim slovima. Upravo na tim je dijelovima rečenice tzv. rečenični naglasak. Oni upravo dominiraju okolinom. Evo primjera:

(6) – Zašto nas tako mrko gledaš, Valentine? Zar si zaboravio, da smo zajedno bili prvi put u javnoj kući? To je kao neke vrsti krvna veza među nama. Zaista je već vrijeme da nas upoznaš sa svojom ženom. Ili se možda **bojiš**, Valentine? (SČ, 17–18)

89 [U primjeru (5) Kozarčanin u izvorniku ima tri *a* (SČ, 232), što je Samardžija omaškom previdio.]

(7) trpko vino nudi utjehu i zaborav, mazno, dremljivo pletu riječi prozirnju mrežu sna oko ljudskih glava, koje se naginju nad svoj život. Jedan čovjek sanja o sreći i o ljubavi. **O sreći.** (SČ, 196)

(8) Ja ću skočiti u Savu, Valent, ili ću se objesiti u tvom ormaru za knjige. Ja više ne mogu. **Ne mogu.** (SČ, 256)

(9) – To je slika moje matere.

– Koje tvoje matere? Kakve matere? Zar nisam ja tvoja mati?

– Moje **prave** matere. (SČ, 50)

Mislimo da ni izrazita intonacijska, a ni njome izazvana afektivna vrijednost ovih primjera nije sporna. Pisac je razmicanjem istakao one riječi kojima pridaje posebnu važnost u razumijevanju iskaza. Tako je vizualno upozorio na promjenu intonacije ovako napisanih riječi u odnosu na ostale. Posljedica je stvaranje afektivnog momenta u iskazu. Upravo ovakvi primjeri najbolje afirmiraju »vrednote govorenog jezika« u književnoumjetničkom djelu (Guberina 1952b: 39). Šteta je samo da su afektivne vrijednosti ovakvog postupka podobnog za grafostilističku analizu premalo raznolike. Jer, iako je primjera poput navedenih u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi znatno više, isti bismo zaključak izveli da smo ih naveli i veći broj.

4. Zameci jezične karakterizacije likova

Već smo u poglavlju »Jezik, stil i izraz Kozarčaninove pripovjedne proze u očima književne kritike« vidjeli da je većina književnih kritičara bila istog mišljenja u ocjeni Kozarčaninova umijeća da jezikom karakterizira svoje likove (isp. o tome Jakovljević 1937, Jakševac 1937, Mežnarić 1938, Špoljar 1975: 15). Iznimka je sud kritičara I. Mežnarića koji, pišući o romanu *Sam čovjek*, misli da »kao pozitivnu, treba konstatirati činjenicu, da je ovaj roman, što se tiče dijaloga (u poređenju s *Tuđom ženom*) na mnogo većoj visini, tako da se ovdje (izuzevši Valenta i unekoliko Bugu) već svako lice izražava svojim govorom, a to je od velike važnosti za uvjerljivost same radnje« (1938: 211). Tko je u pravu, moći ćemo odgovoriti tek nakon što поближе upoznamo problematiku o kojoj je riječ.

Jezična diferencijacija i individualizacija likova u književnim djelima naziv je za piščevo nastojanje da svaki svoj lik »profilira« u odnosu na ostale, da stvori idiolekt pojedinoga lika jer »ličnost u jednom romanu (...) izrasta iz jezika kojim je opisana, iz niza riječi i rečenica kojim o njoj govori pisac ili kojim ona sama o sebi govori« (Lešić 1971: 7). Ovaj je problem utoliko zanimljiviji što je i Kozarčanin sam, u svojim književnim kritikama, znao drugima spočitavati upravo nedovoljnu jezičnu individualizaciju likova.⁹⁰ A kako je pritom sam postupio?

90 Isp. poglavlje »Književni kritičar Ivo Kozarčanin o jeziku i stilu djela i pisaca o kojima je kritički sudio«.

Može se reći da mu je ovaj postupak zadavao dosta problema. Očito da je osjećao njegovu vrijednost, ali je na djelu bio nemoćan. Od dvaju tipova jezičnog individualiziranja i karakteriziranja likova (piščeva opisa i upravnog govora lika) u Kozarčanina osjetno preteže prvi. Počesto u upravni govor kojeg svog lika, poput dramatika kad piše didaskalije da bi uputio glumce što im je činiti i kako treba da govore, umeće ovakve opisne karakterizacije govora svojih likova:

(1) Bilo mu je teško govoriti, a naporom je otvorao usta i gutao krv, zagrcavajući se, no što je dalje govorio, sve više ga je spopadala govornička groznica, koja se nije mnogo razlikovala od brbljavosti. (TŽ, 99)

(2) On je malo mucao, dok je govorio, pljuvao je slinu i teško izgovarao strane riječi ili imena. (SČ, 211)

(3) Dok su sklapali ugovor, rekao mu je, gledajući ga oštro u oči, s jakim mađarskim naglaskom, koji je odavao njegovo podrijetlo, buneći se u rodu: (TP, 38)

Pored ovog, opisnog, ima u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi (isključivo u romanima) zametaka potpunijeg jezičnog karakteriziranja. Riječ je, uglavnom, o jednoj ili dvjema riječima koje su ipak dovoljne da nekim likovima daju individualan pečat. Tako npr. *pristav* u jednom momentu veli svom sugovorniku:

(4) Gospodin veterinar nije baš ni tako naivan, kako izgleda. On bi i tebi mogao zabiti nož u leđa, ako ne budeš pazio, što radiš. **To izvoli voditi u evidenciji!** (TŽ, 105)

I senator i banovinski sekretar, evropski putnik Bela Stein, nakon konstatacije »da je kiša, kako izgleda, prestala«, veli:

(5) Možda bi bilo dobro iskoristiti tu priliku i poći kući? Bilo bi nesamo [*sic!*] **koncili-jantno**, nego **direktno humano** učiniti mladencima tu **koncesiju**. Ima li tko što protiv toga? (SČ, 200–201)

U prvom primjeru ono »voditi u evidenciji« izravno upućuje na narav pristavo-va posla i na njegovo nesvjesno prenošenje »žargona« svog radnog mjesta u privatne razgovore. A učestale strane riječi u govoru drugog lika potvrđuju da je riječ o čovjeku »evropskih manira« koji se pred dvadeset dana vratio iz Parisa, (...) ljutio se na poznatu francusku negostoljubivost i neučtivost prema strancima, na nered u Louvreu« (SČ, 187).

Posebno je zanimljiv piščev pokušaj da s pomoću jedne pogrešno konstruirane njemačke fraze karakterizira umirovljenog ravnatelja. Naime, u dva monologa tog lika iz romana *Tuđa žena* fraza:

Kommen Sie gestern. (TŽ, 137, 149, 156)⁹¹

ponavlja se tri puta! A pri trećem ponavljanju nalazi se iza rečenice u kojoj je prvi dio na njemačkom. Taj dio ravnateljeva monologa glasi:

91 [Njem. »Dodite jučer.«]

Laß mir das, dragi gospodine. Kommen Sie gestern. (TŽ, 156)⁹²

Prizvuk ironije na ravnateljstvo prizivanje u sjećanje carskog i kraljevskog (austro-ugarskog) doba tom pogrešno sastavljenom njemačkom uzrečicom-poštalicom u njegovu govoru više je nego očit.

Međutim, u potpunosti jezikom individualizirana lika u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi nema. Sve nabrojano samo su zameci takvih nastojanja koja nigdje nisu sasvim dorečena, vidnim piščevim nastojanjima usprkos. Jer ima potvrda na osnovi kojih je moguće zaključiti da je i sam znao ili bar osjetio da ličnost »samo preko tih riječi i rečenica (...) iz djela ulazi u našu svijest i dobiva karakter bića s vlastitom egzistencijom« (Lešić 1971: 7).

92 [Njem. »Dopusti mi, dragi gospodine. Dođite jučer.« U obama navodima Samardžija je frazu *Kommen Sie gestern* završio uskličnikom, kojeg u Kozarčaninovu izvorniku nema (TŽ), ondje je točka.]

VII. Stilotvornost turcizama

A. U raščlambi karakteristika Kozarčaninova leksika prvo ćemo se zadržati na problematici turcizama, kojih u njega nije posebno velik broj; ali ipak svojom za hrvatski jezik većom pojavnošću na sebe svraćaju pozornost. Korijeni toj pojavi u Kozarčaninovu leksiku leže u dvama razlozima: 1. pišćevu zavičaju i 2. njegovoj težnji da radnju svojih djela locira i jezično. Prvo nekoliko riječi o jezičnom zavičaju: Kozarčanin je rođen u Hrvatskoj Dubici,⁹³ gdje je završio nižu pučku školu, ali je u susjednoj Bosanskoj Dubici pohađao trgovačku školu. Između dviju Dubica razmak čini samo rijeka Una (na kojoj je i današnja granica između SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske). Ali se na tom mjestu, nakon znatnih početnih kolebanja,⁹⁴ još u 17. stoljeću ustalila granica između Otomanskoga carstva i Austro-Ugarske, pa je u jezičnom pogledu razlika znatnija.

Dubice pripadaju istom (štokavskom) narječju, ali različitim njegovim dijalektima: Hrvatska je na području najproširenijeg, istočnohercegovačkog,⁹⁵ dok Bosanska pripada zapadnom bosansko-hercegovačkom dijalektu (ikavski šćakavski).⁹⁶ Međutim, ova različita dijalektalna pripadnost nema nikakva značenja za problematiku koju u ovom poglavlju raspravljamo. Njen utjecaj nije ni inače zamijećen u Kozarčaninovu pripovjednom djelu. Različita politička pripadnost u povijesti odrazila se na leksiku bosanskodubičkog govora. Zbog pripadnosti Otomanskom carstvu⁹⁷ govor Bosanske Dubice primio je u svoj leksik znatan broj turcizama.

B. Dolazak Turaka u naše krajeve označuje početak velikih političkih, etničkih i jezičnih pomicanja i mijena.⁹⁸ S Turcima je došao novi državni jezik, kultura i vjera. Otada pa četiri stoljeća unaprijed turski će jezik po pokorenim krajevima znatno utjecati na hrvatski. Događalo se ono što je u sličnim slučajevima gotovo pravilo: poraženi narod preuzimao je iz jezika pobjednikova »jer narod pobjeditelj nema potrebe da uči drugi jezik« (Filipović 1971: 92). Kako se, prema riječima E. Sapira, »najjednostavniji

93 *Enciklopedija Jugoslavije* (EJ) bilježi pogrešno Bosansku Dubicu kao mjesto pišćeva rođenja! [Možda je ondje pogrešan i datum rođenja jer Samardžija u poglavlju I.2 »Pisac, djelo, literatura« navodi 14. IX. 1911, a Kozarčanin je rođen 14. X. 1911.]

94 Prihvatimo li Šišićevu konstataciju da bitkom na Marici (26. rujna 1371) »započinje tursko gospodstvo nad Južnim Slavenima«, mogli bismo zaključiti da je Dubica s obližnjim krajevima relativno kasno potpala pod Turke – 1538. godine. Turci su je, uz jednu kraću epizodu, zadržali do 1695. Isp. o tome Šišić (1962, posebno str. 212, s koje je preuzet i navod, i 219, te karte 9, 10 i 11).

95 D. Brozović (1965: 271, v. i kartu štokavskog narječja između str. 272–273).

96 O ovim govorima zapadnog bosansko-hercegovačkog dijalekta v. opširnu studiju A. Pece (1975). V. i »Dijalektološku kartu srpskohrvatskog područja« P. Ivića u njegovoj knjizi Ivić (1971).

97 »Osnivanje naselja (Bosanske Dubice – op. M. S.) uslovile su političko-historijske prilike, tj. stvaranje granice između Hrvatske i Turske na Uni u početku XVIII. st.« (EJ, knj. 1, A–Bosk, Zagreb, MCMLV).

98 O tome temeljitije u spomenutoj knjizi P. Ivića (1971: 7–83, posebno str. 48–82).

vid utjecaja koji jedan jezik može vršiti na drugi sastoji u posuđivanju riječi« (1961: 174), u konkretnom slučaju to je značilo velik broj tzv. turcizama⁹⁹ u narodnim govorima krajeva kojima su zagospodarili Turci. Iako je protiv turskog utjecaja u jeziku i kulturi ustao vrlo oštro već M. A. Relković,¹⁰⁰ »jedan od prvih naših purista« (Ivšić 1913: 129, bilj. 1), riječi preuzete iz turskog došle su sasvim pod udar purista tek potkraj prošlog stoljeća. Ali se već tada moralo priznati kako postoje bar dvije grupe turcizama: suvišni i oni koji su postali sastavni dio hrvatskoga leksičkog fonda. O tome Maretić: »U vreme turske vlade uzeo je naš narod veliko mnoštvo reči od Turaka, i to ne samo za ono, za što nije imao svojih reči, nego i za ono, što je mogao lepo reći svojim jezikom (na pr. adet, bešika, ćuprija, divaniti, komšija, konak, mehana, odžak, ortak, pendžer, peškir, terzija, zeman i t. d.). Tih nam dakle turskih tuđica ne treba ni malo; ali za neke iz turskoga jezika uzete reči nemamo ili dobrih ili nemamo običnih zamena, pa valja, da ih zadržimo; takove su na pr. čamac, čarapa, ćelav, div, dućan, duvan, jogunast, kalup, top, torba, tumačiti, zanat, zulum i t. d.« (1924: XVII). Ovakvu podjelu prihvaća i noviji savjetodavni priručnik našeg jezika, s ovom dopunom: »Za one prve u ovoj se knjizi predlaže zamjena, a oni se drugi i ne spominju, jer su neodbacivi dio našeg rječnika« (Pavešić (ur.) 1971: 16).

Da se ni prve grupe turcizama ne bismo smjeli lako odreći, objašnjavao je u nekoliko navrata Lj. Jonke pišući da i te riječi mogu kadšto dobro poslužiti u književnom jeziku: »Možemo ih upotrijebiti samo onda kad želimo izraziti neku osobitost, možda lokalni kolorit i sl., i to više u beletrističkim nego u drugim kakvim tekstovima« (1965: 306, isp. i str. 134, 406). Dopušta se stilski motivirana i kontekstualno funkcionalna upotreba turcizama u književnoumjetničkim djelima, onakva kakvu je P. Skok znatno ranije ustvrdio za našu narodnu poeziju (1937–1938).¹⁰¹ (U prilog ovom stavu, a prije analize turcizama u Kozarčanina, spominjemo samo primjer s naslovom Andrićeva romana *Na Drini ćuprija* i njegovom neprevodivošću na koji strani jezik.)¹⁰²

C. Ovdje je potrebno još jedno prethodno objašnjenje. Ma koliko god se to na prvi pogled činilo suvišnim, potrebno je objasniti pojam »turcizam«. Simeonov *Rječnik* veli da je to »riječ ili izraz turskog podrijetla u kojem drugom jeziku« (1969: s. v.

99 Zašto tzv. turcizmi, reći ćemo kasnije.

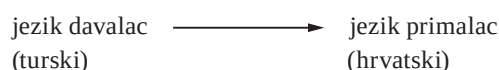
100 Podsjetit ćemo ovdje na njegove stihove iz *Satira* (»Satir iliti divji čovik«, *Djela Matije Antuna Relkovića*, prir. T. Matić, Stari pisci hrvatski, knj. XXIII, Zagreb, 1916, str. 4–5):

Al kad turske sile navališe,/ i gradove lipje razoriše,/ pribivalce svoje rastiraše,/ Slavoniju k sebi zadobiše,/ tad nestade starije junaka,/ sve uprave i svakog nauka./ Znam, junaci da svi izgинуše,/ ali ne znam, kud se kńige diše,/ koje bi vam jezik uzdržale/ i s drugim se ne bi pomišale,/ kako se je turski pomišao,/ [u vaš jezik tako unišao,/] da već skoro polak Slavonije/ »jok valà« im služi misto »nije«,/ a žakama oni veće »vriće«,/ a òcetu svi govore »sirće«,/ još »istersum« namisto »ako će«/ i ostalih mlogo riči veće,/ koje kad bi ktio popisati/ ne bi moglo u 've kńige stati.

101 »Ne smije se, nadalje, ispustiti s vida da su turcizmi postali konstitutivni elementi naše narodne pjesme. Oni joj daju poseban kolorit i poseban stil.« I koji redak niže: »Da je turcizam postao stilističko sredstvo u narodnoj pjesmi, nalazim tome uzrok u veoma značajnoj pojavi, što se ogroman broj turcizama odnosi na osjećajni život (tipovi: *sevдах*, *dert*, i t. d.)« (Skok 1937–1938: 171).

102 O tome opširnije u pogledu K. Pranjica (1970).

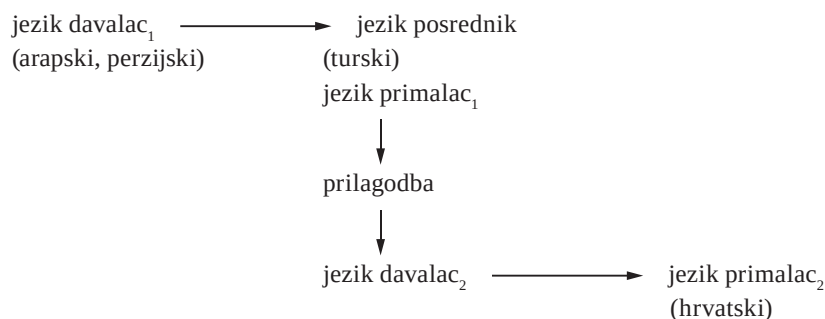
turcizam), dok Stj. Babić pod istom natuknicom objašnjava da je turcizam »riječ ili jezična konstrukcija preuzeta iz turskog jezika ili napravljena prema njemu, a ne slaže se sa sustavom jezika u kojem je napravljena« (1965: s. v. *turcizam*). Nasuprot ovima stoje objašnjenja da su to »riječi preuzete iz turskog ili preko turskog jezika« (Škaljić 1966: 15) i P. Ivića koji govoreći o jezičnim osobinama bosanskohercegovačkih Muslimana zaključuje: »Naravno, kod njih je srazmerno najviši procenat reči preuzetih iz bliskostočnih jezika (tzv. turcizmi, mada mnogi od njih potiču u krajnjoj liniji iz arapskog i persijskog)« (1971: 77). Ovo nas navodi na zaključak da se pod pojmom *turcizam* kriju dvije grupe posuđenica: 1. preuzete turske riječi i 2. riječi iz arapskog, perzijskog ili kojeg trećeg jezika koje smo mi preuzeli preko turskog. Preuzimanje etimološki turskih riječi može se prikazati ovom jednostavnom shemom:

Tako smo posudili ove riječi:

tur.	çalma	hrv.	čalma
	bunar		bunar
	basamak		basamak

Drugi tip turcizama imao je složeniji put. Shematski:

Iz sheme je vidljivo da je turski, igrajući ulogu posrednika, prvo bio jezik primalac da bi nakon fonološke i morfološke prilagodbe posuđene riječi postao jezik davalac. U odnosu na bliskostočne jezike turski je bio jezik primalac, u odnosu na hrvatski davalac. U stvari, uloga mu je posrednička, on je ovdje jezik posrednik u kojemu se zbiva ono što je S. M. Schor nazvao procesom »filtriranja elemenata jednog jezika kroz filter drugog jezika« (nav. prema Filipović 1971: 107).¹⁰³ Pokazat ćemo to na nekoliko primjera:

perz.	behār	tur.	bahar, behar	hrv.	behar
	qaṭīfā		kadife		kadifa

103 [Samardžija je u strojopisu omaškom naveo prezime *Shor*. Inače riječ je o autorici, Sandri M. Schor, stoga gore treba ženski rod *nazvala procesom*... Samardžija to nije mogao znati jer i Filipović (1971) piše u muškome rodu.]

Nakon ovog kratkog, ali neophodnog upoznavanja s piščevim zavičajem, poviješću pojave turcizama u hrvatskome, stajalištima hrvatskih jezikoslovaca prema turcizmima kao jednoj od vrsta tuđica i, na kraju, točnim pojmovnim određenjem (dvostrukog) značenja samog naziva *turcizam*, pokušat ćemo sada raščlaniti problematiku turcizama u Kozarčaninovu pripovjednom opusu i pokazati koliko su turcizmi ovdje stilotvorni.

Ostavimo li po strani one turcizme koji su postali »neodbacivi dio našega književnog jezika«, turcizme u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi mogli bismo podijeliti u dvije grupe.

1. Turcizmi u funkciji lokaliziranja radnje

Takvih je primjera razmjerno najviše. To je i razumljivo imamo li na umu podatak da se najveći broj turcizama pojavljuje u romanu *Sam čovjek*. Naime, veći dio radnje ovog romana događa se »u malom gradiću na granici Bosne, uz koji je dan i noć tekla žuta, mutna Sava« (SČ, 21). Pogotovo je velika učestalost turcizama u uvodu djela kad pisac stvara prostorni okvir radnji uvodeći čitaoca u svijet svojih junaka. Turcizmi se tu čine neizbježnima, iako ih je primjetno mnogo. Tako ih npr. samo na uvodnim dvjema stranicama ovog romana ima čak 17. Isti je slučaj s pripoviješću »Pod trešnjama« (u zbirci *Mrlje na suncu*) u kojoj se u opisu mjesta i radnje na stranici i pol pojavljuje 12 turcizama! Bosnu tako osjećamo ondje gdje nije izrijekom spomenuta. Koliko je uspješna ovakva upotreba, uvjerit će nas i ova dva primjera:

(1) Tromo i lijeno vrijeme se usidrilo u mrtvim **sokacima**, kroz koje samo katkada, po neravnim kockama **kaldrme**, između kojih su rasle koprive i korov, zakloparaju **bule** drvenim **nanulama**. (SČ, 21–22)

(2) Predhistorijska i historijska, butmirska, bobovačka i jajačka Bosna **harema**, **janjičara**, križara i **hajduka** lijegala je teža od olova na moje djetinjstvo: (SČ, 234)

I nekoliko primjera iz pripovijesti:

(3) Kao sjena išla je ispod lipa večernjim **sokacima**, u kojima **ašikovahu bule** kloparajućí drvenim **nanulama** po kamenim kockama **kaldrme**. (»Susret«, 202)

(4) bagrenovi tako silno mirišu, da ja zatvaram oči i sjedam na **basamake** pred crkvom, jer sam pijana. Kad opet progledam, vidim, kako vjetar nosi oblake **behara** niz brijeg. (TP, 187)

(5) No u dolini, među kućama koje je dijelila na dva dijela, jedan, manji, s velikim **baščama** i cvijećem na prozorima prizemnica, a drugi, veći, s drvenim **doksatima** i rešetkama na kvadratima prozora, mirisao svježom prženom kavom i suhim šljivama i nakićen sivo-plavetnim oblinama **minareta**, bila je rijeka đavao, (MNS, 95)

Ovi primjeri potvrđuju piščevu sposobnost da i u tzv. »malu formu« (pripovijest) i u roman podjednako uspješno transponira iste leksičke elemente. Pri tom treba žaliti što pisac nije ovo stilsko sredstvo ovako uspješno upotrijebio i u druge svrhe (za jezično definiranje svojih likova, npr.). »Jednofunkcionalnost« nekih stilskih sredstava

s potencijalno širokim krugom stilističkih vrijednosti i inače je jedan od nedostataka Kozarčaninova jezika i stila.

2. Kontekstualno nemarkirani turcizmi

Stilističku vrijednost stilskih sredstava nije moguće apsolutno odrediti. Svaka nova pojava nekog stilskog sredstva ne povlači za sobom nužno i istu vrijednost. Svako od stilističkih sredstava zapravo je potencijal stilističkih vrijednosti koje se ostvaruju samo u vezi jedne jezične činjenice s drugima. U toj međuovisnosti moguće je odrediti i to je li neko sredstvo stilistički markirano ili je stilistički nemarkirano. Kako je ta veza uvijek nova, pri određivanju stilističke vrijednosti i kategorije (ne)markiranosti u prvi plan stilističke analize dolazi kriterij stilističkog konteksta. Važnost stilističkog konteksta uočio je dobro M. Riffaterre u izgradnji svojih »Kriterija za analizu stila« kad je napisao: »Stilistički kontekst je lingvistička struktura koja je iznenada razbijena nepretkazivim elementom. Tako nastao kontrast predstavlja stilistički stimulus« (1959: 171). Kontrast stvoren pojavom neočekivanog, nepretkazivog elementa u strukturu zapravo je stilistički stimulus. »Stilistička vrijednost ovog kontrasta leži u odnosu koji on uspostavlja između dvaju suprotstavljenih elemenata: *nikakav efekt ne bi bio ostvaren bez njihova povezivanja u jedan slijed*« (1959: 171, istakao M. S.). Iako ne smatramo da je pojava nepretkazivog elementa jedina bitna za stilističku analizu (a i umjesto *suprotstavljeni* radije bismo čitali *supostavljeni elementi*), ovo se Riffaterreovo mišljenje može operativno prihvatiti jer omogućuje neka objašnjenja. Povezanost istih jezičnih činjenica u različite sljedove za sobom povlači i novo njihovo vrednovanje. To znači da je stilistička vrijednost varijabilna kategorija i zahvaljujući tomu isto stilsko sredstvo izaziva različite efekte, čak i u istom djelu (Lešić 1971: 174–177). *Vrijednost nekog stilističkog sredstva moguće je odrediti samo u kontekstu u kom se pojavljuje.*

Zato je moguće da su turcizmi u Kozarčaninovoj pripovjednoj prozi jednom markirani, a drugi put nemarkirani. Markirani su u nizu primjera iz prethodnog odjeljka. U njima imaju i konotativnu vrijednost. Njihova pojava u tim kontekstima, uz pomoć našeg jezičnog iskustva, evocira sasvim određen jezični i kulturni *milieu* prepoznatljiv upravo po njima (turcizmima). Time je pisac u potpunosti ostvario svoj cilj.

U ovoj, drugoj grupi s turcizmima to nije slučaj. Ovdje oni nisu, naime, preuzeti iz »stilističke rezerve« hrvatskoga književnog jezika »s namjerom da« konotiraju. Njihova pojava u kontekstu je ili rezultat svjesna piščeva nepridržavanja norme ili nesvjesna utjecaja (ranije opisanog) piščeva jezičnog zavičaja. Nije moguće pouzdano utvrditi o kojoj je od mogućnosti u konkretnom primjeru riječ. A možda su utjecale i obje. (Kad bi bila samo ona prva, bio bi to lijep demantirajući primjer tumačenja stila kao odstupanja od norme i stilistike kao znanosti o tim odstupanjima sažetih u krilatici *ubi deviatio ibi ars!*¹⁰⁴ Primjeri koje ćemo domalo navesti jasno pokazuju kako odstupanja od norme ne

104 [Lat. *gdje je odklon, tamo je (i) umjetnost.*]

moraju biti i stilistički relevantna. Odstupanje može biti puki piščev lapsus ili greška bez ikakva dubljeg značenja (Frangeš 1971.)

- (1) Počeo je da šeće velikim koracima po sebi iz jednog **čoška** u drugi. (MČ, 34)
- (2) Sve su **bašče** plave od zumbula i prvih jorgovana (MČ, 61)
- (3) Učiteljice su gledale za njim, pogladile su svoje crveno i ljubičasto **bojadisane** nokte i čvršće stegle novine pod pazuhom. (TŽ, 61)
- (4) povezem se taj isti dan nekoliko sati tamo i natrag do kakve druge **palanke**, koja je samo malo veća od ove (TŽ, 86)
- (5) Modre kao **čivit** pupale su žile na očevu vratu. (SČ, 87)
- (6) A onda se opet rastužim i plačem dugo zakopavši glavu među **saksije** na prozoru, (TP, 189)

Umjesto potcrtanih riječi hrvatski puristi i preskriptivisti, sukladno načelu *Ne upotrebljavajmo nepotrebni tuđih riječi* (Jonke 1965: 305–306), napisali bi bez dvoumljenja: *kut* (ili *ugao*, ovisno o kontekstu, jer riječ *čošak* pokriva značenja dviju naših riječi), *vrt* (eventualno *bašta*), *gradić* ili *varošica*, *indigo* (prema lat. *indicus color*), *lonac* (*posuda*) za uzgoj cvijeća (*tegla*).¹⁰⁵

Temeljiti obrazložen ovaj stav glasi: »Razumljivo je da mnogi od nas nose turcizme sa sobom iz narodnog jezika, ali s obzirom na to što čitamo književne tekstove te želimo i sami pisati što pravilnijim književnim jezikom, svakako je i potrebno i korisno da se prije upotrebe svakog turcizma upitamo ne bi li se možda isto moglo reći ljepše našim već usvojenim književnim izrazom. Treba upoznati književni jezik i služiti se njegovim uzusom i normom. U protivnom slučaju, s obzirom na to što pored turskog utjecaja postoji i njemački i talijanski i ruski i engleski, moglo bi se dogoditi da nam jezik bude samo po strukturi slavenski, a po riječima i izrazima tuđinski« (Jonke 1965: 406). Stav je shvatljiv i opravdan. Utoliko više jer dopušta i upotrebu ovakvih zabranjivanih turcizama, samo ako želimo istaknuti »lokalnu boju« ili »govornu crtu«. A baš to s turcizmima u navedenim primjerima nije slučaj. Premda pažljivije ugledanje u Kozarčaninova djela pokazuje kako je on kadšto (upravo *rijetko*) uspio ostvariti i tanane nijanse baš u upotrebi turcizama. Riječ *hamal* npr. upotrebljava kad govori o Bosni. Hrvatski semantički adekvat ove riječi (*nosač*) upotrebljava kad govori o Gradu (Zagrebu). Tako u opisu rodnog mjesta njegova junaka čitamo:

Sjedjeli su na trgu jedan uz drugoga **hamali**, trgovčići, općinski panduri, mali obrtnici, (SČ, 21)

A u opisu jedne junakove zagrebačke večeri:

Satima sam zatim lutao bez cilja kroz toplu mjesečnu noć, večerao i pio u jednom vinskome podrumu, koji je bio pun radnika i **nosača**, (SČ, 128)

105 [Nije navedeno što bi puristi i preskriptivisti napisali umjesto *bojadisane* u primjeru (3).]

Samo što ovakve primjere zamagljuju drugi, znatno češći:

(7) Živi ulica u reskoj poplavi buke i prerazličitih zvukova, koji gase žute **fenjere** i bijele **sijalice** u čudesnom spletu svijetla i mraka, dana i noći. (SČ, 151)

(8) Sjedio sam, pio, pušio, pjevao, slušao Hamana, povraćao i kleo zajedno s njim, zgrazio se nad njim i nad sobom, gadio se sebe i njega, jela i pića pred nama na stolu, tanjura, iz kojih su već stotine i tisuće jele, noževa, vilica i **kašika**, izglodanih od vremena, mnogog struganja po porculanu i mnogih zuba. Svaka je **žlica** imala dušu, koju mi ljudi nismo mogli vidjeti, poniženu, žalosnu dušu, koja je vrištala od nepravde i uvrede. (SČ, 239–240)

Ima više ovakvih primjera paralelne (sinonimske) porabe turcizama i naše riječi bez ikakva stilističkog ili kakvog drugog diferenciranja: *dućan* dolazi zajedno s *trgovinom* i *prodavaonicom*, *avlija* s *dvorištem* i dr.

Treba na kraju reći i to da je Kozarčanin u svom razvoju, što se tiče turcizama, prošao stanovit put zrenja: u prvoj objavljenoj knjizi pripovijesti *Mati čeka* svi su turcizmi (njih 18) upotrebljeni stilski neutralno, nemarkirano, kao dio jezičnog nasljeđa piščeva zavičaja, pa tako susrećemo i neke protiv kojih su naši puristi od početka vodili bitku.¹⁰⁶ Dotle se u romanu *Sam čovjek*, najboljem piščevu djelu, broj turcizama penje na sedamdesetak. Samo što je u ovom slučaju njihova funkcionalnost dosegla visoku razinu (s uistinu rijetkim iznimkama poput onih s *kašikom* i *fenjerom*).

To nas navodi na zaključak da je Kozarčanin turcizmima posvećivao znatnu pozornost intuitivno ih shvaćajući kao uspješno stilsko sredstvo kojime, kao što smo vidjeli, nije uvijek uspio sasvim zagospodariti. Usprkos svom naglašenom maru u jezičnom dotjerivanju svojih djela, ispod površine naučenog spontano su gdje gdje poput elemenata nezadrživo izbijala obilježja njegova jezičnog zavičaja.

Rječnik turcizama

U rječnik nisu uvršteni turcizmi koji su postali sastavnim dijelom leksika hrvatskoga književnog jezika, pa ih takvima i ne osjećamo.¹⁰⁷ VERZALOM su istaknuti stilistički markirani turcizmi. Sve su riječi u rječniku popraćene tzv. minimalnim kontekstom u kom se pojavljuju. Njihova značenja objašnjena su prema nekim rječnicima hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kojega, označeno je kraticom iza objašnjenja.¹⁰⁸

¹⁰⁶ I književna je kritika na turcizme u ovom djelu upozoravala kao na nezgrapnosti. Isp. Peroš (1935–1936) i Zec (1938).

¹⁰⁷ [Nije posve jasan kriterij kojim se Samardžija vodio pri određivanju »sastavnoga dijela leksika hrvatskoga književnog jezika«, primjerice u *Rječnik* nije unio riječi *čarapa*, *derdan*, *jorgovan*, *rakija*, *zumbul*, koje se pojavljuju već u navodima koje je u radu analizirao, ali jest (danas) posve obične riječi poput *balvan*, *barjak*, *beg*, *dućan*, *džamija*, *fenjer*, *jarak*, *kavez*, *kavga*, *minaret*...]

¹⁰⁸ Kratice se odnose na ove konzultirane rječnike: *Rječnik JAZU* (RJA, 1881–1975), Broz – Iveković (IB, 1901), Škaljić (Š, 1966), R2M (1967, knj. I–II, A–K), Klaić (K, 1968).

AŠIKOVATI	voditi ljubavni razgovor, udvaranje između momka i djevojke (Š) Kao sjena išla je ispod lipa sokacima, u kojima ašikovahu bule. («Susret», 202)
avlija	kućno dvorište ograđeno žicom (Š), dvorište (K) psi se (zajedno s djecom) posakrivali po kućama i avlijama , (SČ, 22)
balvan	1. stablo ili debeo neotesan komad stabla, trupac, greda (R2M) Truli, drveni balvani pod mostom žalostivo škripe. (SČ, 40)
barjak	zastava, bandijera, stijeg (IB) Tada je bilo proljeće, po kućama su visjeli crni, žalobni barjaci (SČ, 246)
BASMACI	b) u množini: stepenice, stepenište, stube (Š) bagrenovi tako silno mirišu, da ja zatvaram oči i sjedam na basamake pred crkvom, jer sam pijana. (TP, 187)
bašča	vrt (K) Sve su bašče plave od zumbula i prvih jorgovana (MČ, 61)
BAZAR	2. trgovačka kuća ili trg. radnja u kojoj se prodaje svakovrsna roba (Š) Otkada je od prodavačice u bazaru napredovala do žene (lijepa karijera) generalnog direktora, govori samo njemački (SČ, 199)
BEG	muslimanski plemić, veliki posjednik u turskom carstvu (R2M) Mladi begovi , s punim automobilima (SČ, 56)
BEHAR	cvijet voćke, latice od takvog cvijeta (K) Kad opet progledam, vidim, kako vjetar nosi oblake behara niz brijeg. (TP, 187)
BEHARATI	cvasti, cvjetati (K) Beharale su gusto trešnje, (MNS, 94)
bojadisati	bojiti se, mazati se (Š) Učiteljice su gledale za njim, pogladile su svoje crveno i ljubičasto bojadisane nokte i čvršće stegle novine pod pazuhom. (TŽ, 61)
budak	1. jednokraka ili dvokraka alatka za kopanje zemlje, trnokop, pijuk (R2M) Iz ljetnog paviljona, (...) dopiraše tužna glazba, koju zagušivahu šumovi lopata i budaka na cesti, (TP, 152)
BULA	1. muslimanska žena, 2. udata žena (Š) zakloparaju bule drvenim nanulama. (SČ, 22)
burma	1. vjenčani prsten bez kamena. (R2M) na prstenjaku desne ruke blistala je izbljedjelim zlatom burma sa sićušnim opalnim okom, (TŽ, 134)
ČAKŠIRE	vrste istočnjačke muške done odjeće sa dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane (Š) Trgovci su stajali na vratima dućana u pletenim čakširama i plitkim cipelama, (SČ, 22)
ČALMA	povez, marama omotana oko fesa, saruk (R2M) stari, požutjeli kalendar, pun čudnih, brkatih vojskovođa, krivih janjičarskih mačeva i čalma , (TP, 171)

ČARDAK	1. lijepa, obično dvospratna kuća, okružena baščama, dvorac, ljetnikovac (Š) s obale je gledahu četverouglasti, sivi čardaci s prozorima, (SČ, 21)
ČARŠIJA	2b) građansko društvo sa svojim političko-društvenim nazorima, malograđani i njihovo javno mišljenje (R2M) Čaršija se uzradovala, zalajala i zaštekala sluteći gozbu na sprovodu, (SČ, 82)
čaršijski	što pripada čaršiji (R2M) Sjedjeli su na trgu (...) raspravljajući (...) sitnim čaršijskim događajima (SČ, 21)
čivit	modra, plava boja, modriilo, indigo (R2M) Modre kao čivit pupale su žile na očevu vratu (SČ, 87)
čobanin	ovčar, pastir (K) Tamo smo razgovarali sa čobanima i drvosječama, (MNS, 173)
ĆILIBAR	jantar (K) dječak je uvijek u sumraku nalazio ženu s grudima kao tople jabuke i očima kao ćilibari , (MNS, 98)
ćilibarski	prid. od ćilibar (K) Bilo je raskošno-ljubičasto predvečerje, kad gore crepovi na kućama, a ženske se oči ćilibarski žute. (MNS, 94)
damar	živac, bilo, puls (K) U slijepim očima bili su mu damari tvrdo i surovo. (MNS, 109)
DOKSAT	izbočeni dio prostorije preko vanjskog zida, neka vrsta balkona (K) No u dolini, među kućama, koje je dijelila na dva dijela, jedan, manji, (...) a drugi, veći, s drvenim doksatima (...) bila je rijeka đavao, (MNS, 95)
dućan	prodavaonica, trgovina (K) Ne bi joj bilo potrebno kasati svakoga dana u dućan i natrag iz dućana , (TP, 68)
dućančić	dem. od dućan (Susjed trgovac) je tu, među samom sirotinjom, pred tri godine zakupio bijedni dućančić (MČ, 32)
dućanski	koji pripada dućanu, dućanima (K) Oklijevajući, tromo i nevoljko pošla je prema dućanskim vratima, (SČ, 96)
džabe	1. na dar, na poklon, badava, poklonjeno, besplatno (K, s. v. <i>džaba</i>) Ja ne dopuštam, da meni itko čini nešta džabe . (MČ, 54)
DŽAMIJA	muslimanska bogomolja s jednim ili više minareta (Š) Mali nečisti, ružni, nujni gradić s nekoliko od starosti posivjelih trošnih džamija i crkava, (SČ, 21)
đubrište	smetište, gnojište (K) onda ćemo vidjeti njegov vinograd i podrum, njegove silose za stočnu hranu, đubrište , svinjac, štale, (SČ, 205)
fenjer	svjetiljka, lanterna, lampaš, feral (K) Po neravnom, drvenom pločniku padaju žuti odrazi starinskih fenjera . (SČ, 40)

FES	kupasta kapa bez oboda koju nose muslimani (Š) Fes je ostavio u prašini kraj maćuhe. (SČ, 71)
HAMAL	nosilac, nosac (RJA) Sjedjeli su na trgu jedan uz drugoga hamali , (SČ, 21)
HAMBAR	žitnica, spremište, skladište (K, s. v. <i>ambar</i>) Na mjestu gdje su prije stajale naše kuće podigli su oni sada svoje hambare , (MNS, 61)
HAREM	1. žensko odjeljenje u muslimanskoj kući gdje je stranim muškarcima zabranjeno ulaziti (Š) Predhistorijska i historijska, butmirska, bobovačka i jajačka Bosna harema , janjičara, križara i hajduka lijegala je teža od olova na moje djetinjstvo: (SČ, 234)
jagma	grabljenje, otimanje, pljačka, natjecanje ko će prvi nešto ugrabiti (Š) Kod nas postoji strahovita jagma za činovničkim mjestima, (SČ, 221)
JANJIČARI	poznati rod turske vojske koju je osnova sultan Osman 1328. godine. U početku su vojnici regrutovani od pomuslimanjenih kršćana (Š) Predhistorijska i historijska, butmirska, bobovačka i jajačka Bosna harema , janjičara , križara i hajduka lijegala je teža od olova na moje djetinjstvo: (SČ, 234)
janjičarski	prid. od janjičar (K) jednak zvjerinji vonj u obrijanoj janjičarskoj lubanji, koja se nagine nad toplo dječje lice; (SČ, 234)
jarak	prokop, kanal (K) naslanjao na kućne zidove i valjao po nabujalim jarcima uz cestu, (SČ, 86)
jaruga	jaz, vododerina, jarak (K) iz jaruga i vrbika prašilo se smeđom, poluprozirnom, maglenom tamom; (SČ, 175)
kajsija	vrsta voća (marelica) (K) jer je iz vrta franjevačkog samostana vjetar donosio latice rascvalih kajsija . (SČ, 119)
kal	raskvašena zemlja, blato (K) U smijehu, u glazbi, u znoju i kalu , dok je napolju krvarilo jutarnje nebo, (SČ, 45)
KALDRMA	kamenom popločen put ili avlija (Š) po neravnim kockama kaldrme , između kojih su rasle koprive i korov, zaklopajaju bule drvenim nanulama. (SČ, 21–22)
kandžija	bič (Š, s. v. <i>kamdžija</i>) Rastaljeno, kao vosak žuto, kaplje sunce na mokra leđa goveda i pocrnjelih kiridžija, a zvižduci kandžija električno pucketaju u metalnom prahu neodređene boje. (MNS, 103)
kapija	1. ulazna, obično velika vrata u gradskim bedemima, na kakvoj zgradi, dvorištu. (R2M) Netko je udario dvorišnom kapijom . (MČ, 7)

kašika	žlica (K) gadio se (...) jela i pića pred nama na stolu, tanjura, iz kojih su već stotine i tisuće jele, noževa, vilica i kašika , (SČ, 239–240)
KAVEZ	krletka, rešetka, gajba, kobača (K) Doletjet će on (sin), kao ptica, koja je pobjegla iz kaveza , poznam ja njega. (MČ, 42)
kavga	svađa, prepirka (K) Nakrivljenih fesova ili šešira, pucketajući bičevima, (...) uvijek skloni rakiji, kle-tvi i kavzi , (...) kočijaši su dvaput dnevno odlazili s fijakerima (SČ, 22)
kiridžija	kirijaš (K) Rastaljeno, kao vosak žuto, kaplje sunce na mokra leđa goveda i pocrnjelih ki-ridžija , a zvižduci kandžija električno pucketaju u metalnom prahu neodređene boje. (MNS, 103)
KONAK	1. prenočište, noćište, noćenje (K) Jauk kršćanske djevojke u zimskoj zabiti konaka ; (SČ, 234)
KUNDAČITI	tući kundakom (K) Napolju su žandari kundačili žene i djecu i boli ih bajunetama, (SČ, 126)
MAHALA	1. dio grada ili sela, gradska četvrt, zaselak (Š) tada su se prozori žurno zatvarali, mahale su opustjele, (SČ, 22)
memljiv	vlažan (K) Parketi su izlizani na podu, zidovi memljivi i vlažni, (TP, 142)
MINARET	toranj džamije s koga mujezin obavješćuje muslimane o vremenu molitve (K) mirisao svježom prženom kavom i suhim šljivama i nakićen sivo-plavetnim obli-nama minareta , (MNS, 95)
nabasati	nagaziti (na što), slučajno ili iznenada naići (na što) (RJA) Htjela je riječima skrenuti njegovu pažnju s nezgodnog područja, na koje su, nje-zinom nepažnjom, nabasali (TŽ, 13)
NANULE	vrsta drvene otvorene obuće (Š, s. v. <i>nalune</i>) po neravnim kockama kaldrme, (...) zakloparaju bule drvenim nanulama . (SČ, 21–22)
otoman	mekani istočnjački divan s jastukom bez naslona (Š) Sjedne na prozor, no ustane odmah i vrati se na otoman . (TP, 62)
palanka	gradić, varošica (K) povezem se taj isti dan nekoliko sati tamo i natrag do kakve druge palanke , (TŽ, 86)
pazarni	prid. od pazar (sajam, sajmište) (K) u dućan za pazarnih dana, kad bi ljudi naročito nagnuli, da pomogne ocu i po-moćnicima. (SČ, 24)
prebojadisati	hrv. prefiks <i>pre-</i> i <i>bojadisati</i> (v.) Već su bili otvoreni prozori na školi (i vrata nanovo prebojadisana jasnom cr-venkastom bojom). (MČ, 36)

saksija	1. zemljani lonac u kome se gaji cvijeće (Š) A onda se opet rastužim i plačem dugo zakopavši glavu među saksije na prozoru, (TP, 189)
sedef	tvrd i blistava tvar, koja se nalazi u nekim školjkama, a upotrebljava se za ukrašavanje različitih predmeta (RJA) golemo kamenje i sipki, blatni, žuto-sluzavi pijesak, kojim je, kao školjke sedefom , zamatala oštre čoškove i ublažavala bolne sukobe. (MNS, 95)
sedefan	koji je od sedefa (RJA) Nasrtala je golicajući ih požudnim prstima, koji su bili dugi, plavičasti i sedefni . (TP, 121)
SOKAK	kratka i uzana ulica (Š) Tromo i lijeno vrijeme se usidrilo u sokacima , (SČ, 21)
tarabe	ograda od dasaka ili letava, plot (K) Kokoši su svečano slijetale s taraba . (MNS, 70)
testera	pila, žaga (RJA) Život je tvoje matere prepukao u polovici, kao stablo, koje progrize pakostan zub testere . (MČ, 71)
ubasati	hrv. prefiks <i>u-</i> i <i>basati</i> (v.) ¹⁰⁹ Začas je mati izjurila iz kuće, crna, u dugom ogrtaču, pa ubasala u duboki snijeg. (MČ, 11)

109 [Samardžija upućuje na glagol *basati* ‘tumarati, lutati’, kojeg u ovome *Rječniku* nema, ima samo također prefigurirani *nabasati*.]

VIII. Kozarčaninove novotvorbe

Poznato je: kad književni jezik nema odgovarajuću riječ za neki pojam, stvar ili pojavu, javlja se potreba za stvaranjem nove riječi na koji od mogućih načina (1. izmišljanjem, 2. stvaranjem novih riječi ili 3. posuđivanjem riječi iz drugih jezika) (Simeon 1969: s. v. *neologizam*). Tako nastaju neologizmi (novotvorbe, novotvorevine). Ovaj je postupak dosta čest navlastito u stvaranju stručnog nazivlja, ali nije rijedak ni u književnika. Zapravo »neologizmi su jedan od izvora bogaćenja jezika pisca, kojim se on služi da pojača točnost i izražajnost umjetničkog jezika« (Simeon 1969: s. v. *neologizam*). Književnici ne primjenjuju ovaj postupak ni približno jednako. U djelima nekih pisaca gotovo ga uopće nema, u drugih je lako zamjetan. Ovisno o odnosu pisca prema svom mediju, tematici koju obrađuje i dr.

U pripovjednim djelima Ive Kozarčanina zabilježili smo u svemu dvadesetak novotvorbi. Valja odmah priznati da smo sve riječi koje ovdje smatramo Kozarčaninovima prinosom povećanju leksičkoga fonda suvremenoga hrvatskoga književnog jezika prethodno provjerili u nekim rječnicima.¹¹⁰ Novotvorbom smo proglasili tek one riječi kojih ne donosi ni jedan od konzultiranih rječnika. Postupili smo onako kako je to u sličnim situacijama uobičajeno. Ipak, i nakon spomenutih opsežnih provjera kod nekih je riječi ostala otvorena sumnja i nikako ne bismo mogli sa sigurnošću ustvrditi da su u pitanju sasvim nove i općenito nepoznate riječi.

Među zabilježenim riječima osjetno pretežu pridjevski neologizmi. Od njih ćemo i započeti naše razmatranje. Potom ćemo prijeći na imeničke, glagolske i priložne novotvorbe. U raščlanjivanju držimo se abecednog reda. Novotvorbe pripadajuće promjenjivim vrstama riječi navodimo u nominativu roda i broja u kojem se pojavljuju. Minimum komentara dodali smo samo kod onih riječi koje bi mogle izazvati kakve nedoumice ili oblikom ili značenjem.

1. Pridjevi

ćutka Dođe mi želja (nepojamna i **ćutka**) da podignem pobjedonosno ruke u zrak kao grane, (MNS, 158)
 RJA istina ima »*ćutak*, *ćutka*, m. segmentum candidis, šuljak u Vukovu rječniku« veleći da je to »nekakvo žensko pokrivalo u gradiškoj i brodskoj pukovnici« (RJA: s. v.). Očito je iz konteksta da riječ *ćutka* ovdje nema to značenje. Vjero-

¹¹⁰ Konzultirana su ova hrvatska i srpska leksikografska djela: Karadžić (1818/1966), *Rječnik JAZU* (RJA, 1881–1975), Broz – Iveković (IB, 1901), Benešić (1949), R2M (1967, knj. I–II, A–K, za ostala slova konzultirano je ćirilčko, novosadsko izdanje), Deanović – Jernej (1963), Jurančić (1972).

- jatnije je nastala sufiksalsnom tvorbom od prezentske osnove *ćut-* (glagola *ćutjeti* – osjećati) i nastavka za ž. rod *-ka*.
- izmijan Iz voćnjaka na kosi rijeka se nejasno nazirala (...) Nikakve siline nije bilo u njoj; kao igračka je izgledala, kao kadifeni plašt, **izmijan** i prostrt neravno, (MNS, 94) RJA ima glagol *izmijati* i gl. imenicu *izmijāne* (»djelo kojijem se izmija«) sa značenjem umivati, umivanje. Prema tome bi *izmijan* značilo isto što i umiven. Ali kontekst dopušta i ovakvo tumačenje postanka i značenja ovog pridjeva: da je riječ o gl. pridjevu trpnom glagola *izmijati* (od *iz* + *zmijati* = poput zmije išarati). Dakle bi pridjev *izmijan* značio »išaran poput zmije«. Priklanjajući se ovom drugom njegovu značenju uvrstili smo ga u ovaj popis.
- kiseljast U noćima, koje su imale **kiseljastu** svježinu zrelih limunova, čulo se, kako se u drugoj sobi svilenom maze muški i ženski glas, požudni i bestidni. (TP, 127) Budući da rječnici bilježe imenicu *kiseljača*, moguće je da je stvoren od osnove *kisel-* i nastavka *-(j)ast*, gdje bi ono (*j*) bilo dvojbena kao i u nizu drugih primjera o kojima stručnjaci nikako nemaju jedno mišljenje (Babić 1966: 69).
- ožujački Kašljala sam na suncu, koje je bilo bljeđe od mene u jasno plavom nebu osjenjenom **ožujačkim** oblacima. (TP, 184) Ne bilježi ga ni jedan od konzultiranih rječnika. Ako donose pridjev imenice *ožujak*, donose *ožujski*.
- neklasao Vlak nas je vozio kroz močvarna, valovita polja visoko uzraslog, još zelenog i **neklasalog** žita, koje su vjetrovi i kiše povaljali po zemlji. (SČ, 203) Značenje: neisklasalo. Budući da je gl. pridjev radni negiranog oblika glagola *isklasati*, mogao bi i u dio o glagolskim novotvorbama.
- podvlašteni Oduševljavajući se za srednji vijek i ružeći novo doba, profesor Dražić je često pogledao u mene dokazujući, kako je to prirodni zakon, da na svijetu postoje **podvlašteni** i povlašteni, vladari i podanici, gospodari i sluga. (SČ, 103)
- potkovast Na nebu je visio **potkovast**, zelen mjesec (usred dana), koji je radozno zavirivao u ženinu bluzu, (SČ, 105) Rječnici imaju samo *potkovičast*. Osnovno značenje im je isto. Različit je samo tvorbeni postupak, jer »većina pridjeva sa *-ičast* izvedena je sufiksom *-ast* od imenica na *-ica*« (Težak – Babić 1966: 148). Tako je *potkovast* izveden od imenice *potkova*, a *potkovičast* od njezine umanjene.
- prerazličan Glava mu je bučala od **prerazličnih** dojmova, šarolikih i punih živosti, (TŽ, 48)
- prerazličit Živi ulica u reskoj poplavi buke i **prerazličitih** zvukova, (SČ, 151) RJA pod riječi *prerazlik* (koje je obama pridjevima najbliža po značenju)¹¹¹ donosi tumačenje »razlik u najvećem mjeri« (RJA: s. v.). Pojava neologizma istog korijena, a različite tvorbe posvjedočuje Kozarčaninov stvaralački odnos prema jeziku budući da je sufiks *-it* neplodan »jer većini pridjeva s tim završetkom postanak više nije vidljiv« (Težak – Babić 1973: 172).

111 [Odnosi se na *prerazličan* i *prerazličit*.]

satruo	Pozna jesen nabacivala se na nas vlažnim, uvelim, satrulim lišćem i daždom. (SČ, 168)
sjesenjen ¹¹²	Slušajući zov sebe prošloga i bivšega iz rastuženih, sjesenjenih livada, osjećaše da je ostario (MNS, 27)
slaborječiv	Šutljiv, slaborječiv i tih, s vječno vlažnim i ranjavim od ozebina nogama, (...) ja ne znam, čime sam zapravo izazvao tuđu zavist i mržnju na sebe. (SČ, 109–110)
umit	Još samo malo magle po umitu šljunku cvjetnaka i nečije duboko utisnute, mokre, crne stope, koje sjećaju na noć. (TP, 133) Rječnici ako bilježe, bilježe oblik <i>umiven</i> . Usprkos tomu oblik <i>umit</i> najvjerojatnije je štokavski provincijalizam, a ne Kozarčaninov neologizam.
tankonos	Naročito se među njima isticao profesor povijesti Dražić, zao, ružan čovjek četrdesetih godina, tankonos i tankonog, (SČ, 74)
životodajni	ljudi su klali krvavim noževima i krvavim rukama krotke, pitome životinje i jedni druge, sjedeći na proplancima razdrljenih košulja i bosih nogu pod žarkim, blagotvornim, životodajnim suncem. (TŽ, 51) Dva pridjeva nastala slaganjem. ¹¹³ S tim što je drugom dodan i sufiks pa tako, zapravo, spada u složeno-sufiksalsnu tvorbu. Prvi, prema klasifikaciji stilskih sredstava teorije književnosti, ide u grupu homerskih epiteta.

2. Imenice

neobuvenost	Kako da protumači ravnatelj, da je jedini uzrok njegovoj neobuvenosti to, što nema cipela? (MČ, 51) Ne mora biti da je neologizam.
pokućtvo	Da smjestimo tolike goste, morali smo maknuti suvišno pokućtvo iz prve, veće sobe, koja je gledala na trg, (SČ, 38) Znači isto što i <i>pokućstvo</i> . Riječ bilježe Iveković i Broz s Vukovom napomenom: » <i>Pokućstvo</i> : ne spominjem se da sam čuo bez <i>s</i> (<i>pokućtvo</i>), i čini mi se, da niko ne bi tako rekao« (IB: s. v. <i>pokućstvo</i>). Drugi rječnici ovaj oblik uopće ne spominju.
povrcarstvo	Pretplatilo se na jedan teozofski časopis, odlučio da se bavi voćarstvom i povrcarstvom , da zakupi ribolov u Dravi, (SČ, 214) Teško da je Kozarčaninov neologizam. Riječ <i>pòvrčār</i> donose Deanović i Jernej, a natuknicu <i>pòvrčār(ka)</i> ima i RJA.
sebezapostavljanje	Ti si pretjerano malodušan, patiš stalno od nekih nerazumljivih kompleksa sebezapostavljanja i sebemučenja, bojiš se svojih vlastitih riječi i činova; (SČ, 168)

112 [Novosadsko, ćirilično izdanje R2M ima glagol *sjeseniti se* (s. v.)]

113 [Odnosi se na *tankonos* i *životodajni*.]

3. Glagoli

- skračao¹¹⁴ Ujutro je pala kiša, dan je **skračao** i hitro se ugasio. (SČ, 128)
- Očito je pridjev radni glagola *skračati*. Nijedan od navedenih rječnika ne donosi ni pridjev ni infinitiv.
- vukovati Pas se druži s psom, vuk **vukuje** s vukom. (TP, 61)
- RJA veli da *vukovati* znači »isto što i vući« (s. v.). To značenje ovdje nije prihvatljivo. *Vukovati* je očito denominativ od imenice *vuk* i duhovit je piščev analogon izreci *drug druguje s drugom*.

4. Prilozi

Zabilježili smo svega jedan adverbni neologizam:

- prepasno Golemo, platneno nebo raslo je visoko nad najviše crkvene tornjeve. **Prepasno** tinjaše u ženskim očima misao na bijeg. (SČ, 149)
- Nije nam jasno ni podrijetlo, ni značenje. RJA istina bilježi riječ *prěpāst* i njen prilog *zaprepašteno*. No ne daje nikakvih elemenata ni za kakav sud u konkretnom primjeru.¹¹⁵

Iz navedenog izlazi da repertoar Kozarčaninovih leksičkih inovacija nije posebno bogat. Kad bismo iz ovog popisa odvojili ono što je, opravdano, dvojbeno, što je »neologizam s upitnikom«, bio bi još siromašniji. Pogotovo je malo *stilističkih neologizama* kojima bi pisac, koristeći »njihovu čestotnu neiskorištavanost« temeljenu na otvorenim tvorbenim mogućnostima književnog jezika (Pranjić 1974b: 142), postizao efekte. To upućuje na zaključak, da još jednom ponovimo, da se Kozarčanin u svom stvaralaštvu, s rijetkim iznimkama, pridržavao zatečenih gramatičkih pravila. Njegov stvaralački odnos prema mediju bio je više usmjeren na iskorištavanje postojećeg negoli na stvaranje novog.

114 [U abecedariju smo ostavili Samardžijino *skračao*, nismo zamijenili kanonskim infinitivom.]

115 [Suvremeni internetski korpusi pokazuju da je tu riječ prije I. Kozarčanina često rabio J. Kosor.]

IX. Zaključak

Studiranjima ove vrste prijeti uvijek jedna opasnost: da se u analiziranju pojedinosti izgubi cjelina. Tako »razbijanje« cjeline (promatrana korpusa) može lako postati samo sebi svrhom ne drži li se neprestano na umu činjenica da je za potpuno shvaćanje i procjenu pojedinih elemenata potrebno poznavati cjelinu iz koje su uzeti. I obratno: analiza cjeline koja ne bi respektirala elemente nužno bi nudila hipotetičke ocjene i neprimjenjive zaključke. Dijalektički odnos prožimanja cjeline i njenih dijelova mora jednostavno, *in ultima analysi*, pokazati među njima objektivno egzistentne recipročne implikacije i stanovite njihove zakonitosti.

Što dakle o jeziku i stilu Kozarčaninove pripovjedne proze nije i što jest moguće ustvrditi nakon naših proučavanja? Prvo što nije moguće:

Nije moguće donijeti kakav općenit vrijednosni sud o Kozarčaninovima stilskim postupcima. Toj očitoj slabosti stilističkog istraživanja ni mi nismo mogli umaknuti. Ali smo uvjereni da će ovdje ponuđeni i raščlanjeni podaci korisno poslužiti širem književnopovijesnom vrednovanju Kozarčaninovih književnih ostvarenja.

Ovim istraživanjima nismo mogli odgovoriti ni na primjedbe o Kozarčaninovima izražajnim uzorima. Da bi se o tom moglo s pouzdanošću i objektivnošću govoriti, mišljenja smo da je nužno prije toga imati na raspolaganju niz monografskih stilografskih studija o piscima hrvatskoga književnog međuraća. Trenutno imamo tek jednu takvu studiju. To je već spominjana studija I. Smailovića o jeziku H. Kikića. Ali je i u njoj stilistička problematika često tek dotaknuta. Nema čak ni cjelovite studije o jeziku i stilu M. Krleže, vodećeg imena tog razdoblja hrvatske književnosti. Objavljen je istina veći broj radova o nekim osobinama Krležina proznog jezika i stila. Tek na osnovi monografskih i iscrpnih studija moglo bi se pristupiti *poredbenom* proučavanju jezika i stila pisaca određene stilske formacije. Takva *poredbena* lingvostilistička istraživanja morala bi dati pouzdane podatke na osnovi kojih bi bilo moguće odrediti gdje je kom književniku u njegovu dobu mjesto, tko se na koga ugledao, tko je na koga utjecao.

Ovom radnjom nisu obuhvaćene ni sve jezičnostilske značajke Kozarčaninova pripovjednog djela. Obuhvaćene su samo one najpoglavitije, po njegovo stvaralaštvo najkarakterističnije. Obuhvaćene su, recimo to tako, *jezičnostilske konstante* Kozarčaninove pripovjedne proze. Izvan radnje ostao je niz mahom marginalnih, gotovo akcidentalnih osobina prisutnost kojih ovdje ne bi ništa (ne samo bitno, nego uopće ne bi) izmijenila naš opći sud.

Rečeno implicira naše nadanje da je sada moguće odgovoriti koje su *osnovne značajke* jezika i stila Kozarčaninove pripovjedne proze. Moguće je s pouzdanošću reći što je to u Kozarčaninovu jeziku i stilu individualno u odnosu na kolektivno, što je to u njegovu jeziku i stilu što (uz osebuje tematsko-motivske preokupacije) omogućuje relativno laku identifikaciju njegovih proznih djela već na razini većih odlomaka (kako se izrazila književna kritika). Ostaje tek da se vidi koliko smo proniknuli u sve tajne te piščeve jezične i stilske individualnosti.

Ovim smo radom htjeli praktično pokazati kako razumijevamo lingvističku stilistiku kao *deskriptivnu disciplinu*. U radu stoga nema potrage za otklonima i iznimkama, malo je impresionističkih interpretacija, a još manje vrijednosnih sudova. (»Lingvist nema ni najmanju namjeru da piscu predbaci neki tehnicizam, barbarizam, neologizam, on samo konstatira nazočnost takva izraza u tekstu« – G. Devoto.) Zato će naše izlaganje gdješto izgledati faktografski suhoparnim i u stilističkim analizama lingvističke orijentacije neuobičajenim.

Ostavljamo književnoj kritici i povijesti da izrekne sud je li Kozarčanin malen ili velik pisac, ili možda pripada »veličini malenih«, da se poslužimo od A. Barca na ovamo standardnom sintagmom. Samo moramo reći da su neke slabosti našeg rada plod straha da bi velika i razvijena teoretska aparatura lingvističke stilistike primijenjena na Kozarčaninovo pripovjedno stvaralaštvo bila pretežak teret za nj.

Koliko smo u tome, kao i u ostalome što smo ovdje rekli i iznijeli bili u pravu, a koliko smo pri tom (i u tom) griješili, nije na nama da sudimo.

Vrela

- Kozarčanin, Ivo. 1929–1930. Milutin Nehajev: *Vuci. Omladina*, XIII (1929–1930), br. 6, str. 114.
- Kozarčanin, Ivo. 1931a. Priča u predvečerje. [Pripovijest.] *Razgovor ugodni*, kalendar, Zagreb, 1931.
- Kozarčanin, Ivo. 1931b. Mizantrop. [Pripovijest.] *Jadranska vila*, IV (1931), br. 4, str. 14–20.
- Kozarčanin, Ivo. 1931c. Novi pripovjedači. Savremeni novelisti u ocjeni dra Ljubomira Marakovića. *Hrvatska straža*, III (1931), br. 65, str. 4.
- Kozarčanin, Ivo. 1933. *Alkar* Dinka Šimunovića. *Hrvatska revija*, VI (1933), br. 3, str. 138.
- Kozarčanin, Ivo. 1934a. *Mati čeka*. [Pripovijesti.] Zagreb, 1934. [Kratica: MČ.]
- Kozarčanin, Ivo. 1934b. August Cesarec: *Bjegunci. Komedija*, I (1934), br. 11, str. 4.
- Kozarčanin, Ivo. 1934c. Lirika Stjepana Devčića. *Hrvatska revija*, VII (1934), br. 7, str. 384–385.
- Kozarčanin, Ivo. 1935a. Nad jezerima. [Pripovijest.] *Hrvatska revija*, VIII (1935), br. 4, str. 174–192. [U knjizi *Mrlje na suncu*, Zagreb, 1971, str. 130–154.]
- Kozarčanin, Ivo. 1935b. Lirika (Ante Cetineo: »Laste nad uvalom«). *Hrvatska revija*, VIII (1935), br. 6, str. 329.
- Kozarčanin, Ivo. 1935c. Pregled proze. *Hrvatska revija*, VIII (1935), br. 8, str. 439–441.
- Kozarčanin, Ivo. 1935d. *Sviram u sviralu*. [Pjesme za djecu.] Zagreb, 1935.
- Kozarčanin, Ivo [Ivan Dončević – Ivo Kozarčanin – Anton Nizeteo – Radovan Žilić]. 1935e. *Lirika*. [Pjesme, ciklus »Tuga ljeta, str. 21–38«.] Zagreb, 1935.
- Kozarčanin, Ivo. 1935–1936. Perkovićeve novele. *Omladina*, XIX (1935–1936), br. 4, str. 158–159.
- Kozarčanin, Ivo. 1936. Krležine *Balade Petrice Kerempuha*. *Savremenik*, XXIV (1936), br. 1, str. 26–27.
- Kozarčanin, Ivo. 1937a. *Tuđa žena*. [Roman.] Zagreb, 1937. [Kratica: TŽ.]
- Kozarčanin, Ivo. 1937b. *Sam čovjek*. [Roman.] Zagreb, 1937. [Kratica: SČ.]
- Kozarčanin, Ivo. 1937c. U krugu. [Pripovijest.] *Savremenik*, XXVI (1937), br. 1, str. 59–69. [U knjizi *Mrlje na suncu*, Zagreb, 1971, str. 19–29.]
- Kozarčanin, Ivo. 1937d. *Argonauti* Slavka Batušića. *Hrvatska revija*, X (1937), br. 2, str. 99.
- Kozarčanin, Ivo. 1938a. Susret. [Pripovijest.] *Hrvatsko kolo*, XIX (1938), str. 179–203.

- Kozarčanin, Ivo. 1938b. Novi Krležin roman. *Hrvatski dnevnik*, III (1938), br. 836, str. 15.
- Kozarčanin, Ivo. 1938c. Književno djelo Ivane Brlić-Mažuranić. *Hrvatski dnevnik*, III (1938), br. 856, str. 6.
- Kozarčanin, Ivo. 1938d. Pravi i lažni biseri. *Hrvatski dnevnik*, III (1938), br. 885, str. 15.
- Kozarčanin, Ivo. 1938e. Matije Mažuranića *Pogled u Bosnu*. *Savremenik*, XXVIII (1938), br. 9, str. 860.
- Kozarčanin, Ivo. 1938f. *Mrtve oči*. [Pjesme.] Zagreb, 1938. [Kratica: MO.]
- Kozarčanin, Ivo. 1939a. U mraku. [Pripovijest.] *Savremenik*, XXVIII (1939), br. 9, str. 795–812.
- Kozarčanin, Ivo. 1939b. Provincija živi. [Pripovijest.] *Hrvatska revija*, XII (1939), str. 129–132, 191–193.
- Kozarčanin, Ivo. 1939c. Knjiga legenda Augusta Cesarca. *Hrvatski dnevnik*, IV (1939), br. 964, str. 17.
- Kozarčanin, Ivo. 1939d. Roman nepoznate bosanske provincije. *Hrvatski dnevnik*, IV (1939), br. 1006, str. 10.
- Kozarčanin, Ivo. 1939e. *Tihi putovi*. [Pripovijesti.] Zagreb, 1939. [Kratica: TP.]
- Kozarčanin, Ivo. 1940a. Eva je otišla. [Fragmenti.] *Savremenik*, XXVIII (1940), br. 1–2, str. 8–15. [U knjizi *Mrlje na suncu*, Zagreb, 1971, str. 44–54.]
- Kozarčanin, Ivo. 1940b. Balada o informatoru. [Pripovijest.] *Savremenik*, XXVIII (1940), br. 3, str. 73–76. [U knjizi *Mrlje na suncu*, Zagreb, 1971, str. 177–184.]
- Kozarčanin, Ivo. 1940c. Čakavske pjesme Pere Ljubića i Marina Franičevića. *Hrvatski dnevnik*, V (1940), br. 1365, str. 12.
- Kozarčanin, Ivo. 1940d. Lirika Frana Galovića. *Hrvatski dnevnik*, V (1940), br. 1650, str. 18.
- Kozarčanin, Ivo. 1940e. Proza Stjepana Mihalića. *Hrvatska revija*, XIII (1940), br. 8, str. 251–255.
- Kozarčanin, Ivo. 1941. Slutim strah i srdžbu. [Pripovijest.] *Savremenik*, XXIX (1941), br. 1, str. 18–23. [U knjizi *Mrlje na suncu*, Zagreb, 1971, str. 54–65.]
- Kozarčanin, Ivo. 1953. *Sam čovjek*. Pogovor Novaka Simića. Zagreb, 1953.
- Kozarčanin, Ivo. 1971. *Mrlje na suncu*. [Pripovijesti.] Priredio i pogovor napisao Nikola Davidović. Zagreb, 1971. [Kratica: MNS.]
- Kozarčanin, Ivo. 1975. *Pjesme, novele, Sam čovjek, kritike*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 131. Uredio i predgovor napisao Krsto Špoljar. Zagreb, 1975.
- MČ = Ivo Kozarčanin. 1934a. *Mati čeka*. [Pripovijesti.] Zagreb, 1934.
- MNS = Ivo Kozarčanin. 1971. *Mrlje na suncu*. [Pripovijesti.] Priredio i pogovor napisao Nikola Davidović. Zagreb, 1971.
- MO = Ivo Kozarčanin. 1938f. *Mrtve oči*. [Pjesme.] Zagreb, 1938.

SČ = Ivo Kozarčanin. 1937b. *Sam čovjek*. [Roman.] Zagreb, 1937.

TP = Ivo Kozarčanin. 1939e. *Tihi putovi*. [Pripovijesti.] Zagreb, 1939.

TŽ = Ivo Kozarčanin. 1937a. *Tuđa žena*. [Roman.] Zagreb, 1937.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1971. *Jezik Ante Kovačića*. Zagreb, 1971.
- Anonim. 1939. Književni putovi Iva Kozarčanina. *Novosti*, XXXIII (1939), br. 346, str. 13.
- Antoš, Antica. 1972. *Osnove lingvističke stilistike*. Zagreb, 1972.
- Babić, Stjepan. 1958–1959. Glasovi u jeziku i umjetničkom djelu. *Jezik*, VII (1958–1959), str. 33–41, 65–72.
- Babić, Stjepan. 1965. *Jezik*. Drugo izdanje. Zagreb, 1965.
- Babić, Stjepan. 1966. Sufiksna tvorba pridjeva u suvremenom hrvatskom ili srpskom književnom jeziku. *Rad JAZU*, knj. 344, Zagreb, 1966, str. 63–256.
- Babić, Stjepan. 1966–1967. Neki primjeri za složenost pjesničkog stila. *Jezik*, XIV (1966–1967), str. 101–107.
- Bachmann, Elfriede. 1974. *Ivo Kozarčanin – Leben und Werk. Ein Beitrag zur kroatischen Zwischenkriegsliteratur*. Slavistische Beiträge, knj. 73. München, 1974.
- Balentović, Ivo. 1938. Riječ o Kozarčaninu (U povodu knjige *Sam čovjek*, Zagreb, 1937). *Hrvatska smotra*, VI (1938), br. 11, str. 575–578.
- Barac, Antun. 1941. Put do sebe. *Savremenik*, XXIX (1941), br. 3, str. 98.
- Belić, Aleksandar. 1940a. Stilistika i gramatika. *Naš jezik*, stara serija, VII (1940), str. 1–6.
- Belić, Aleksandar. 1940b. Stilistika u svetlosti Ženevske škole. *Naš jezik*, stara serija, VII (1940), str. 33–40, 97–101, 129–134.
- Benešić, Julije. 1949. *Hrvatsko-poljski rječnik*. Zagreb, 1949.
- Bogner, Josip. 1935. Ivo Kozarčanin: *Mati čeka*. *Hrvatska revija*, VIII (1935), br. 7, str. 378–379.
- Bošković, Zvonko. 1966. Poezija Ive Kozarčanina. *Riječka revija*, XV (1966), br. 3–4, str. 253.
- Brabec, Ivan – Mate Hraste – Sreten Živković. 1968. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Osmo, nepromijenjeno izdanje. Zagreb, 1968.
- Brešić, Vinko. 1976. Likovi koji se drugi put rađaju. Uz 65. godinu rođenja i 35 godinu smrti Ive Kozarčanina. *Vjesnik*, 16. studenog 1976, str. 13.
- Broz, Ivan – Franjo Iveković. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Knj. I–II. Zagreb, 1901. [Kratice: IB.]
- Brozović, Dalibor. 1965. Štokavsko narječje. U: Stjepan Babić. *Jezik*. Zagreb, 1965, str. 265–273.
- Bugarski, Ranko. 1972. *Jezik i lingvistika*. Beograd, 1972.

- Bugarski, Ranko. 1975. Dimenzije i mehanizmi jezičkog stvaralaštva. *Treći program*, proleće 1975, str. 387–397.
- Croce, Benedetto. 1934. *Estetika kao znanost o izrazu i opća lingvistika*. Beograd, 1934.
- Culler, Jonathan. 1976. Stil i struktura u prozi. *Savremenik*, XXII (1976), br. 6, str. 588–600.
- Čale, Frano. 1973. *Od stilema do stila. Stilističke studije*. Zagreb, 1973.
- Čubelić, Tvrтко. 1967. *Književnost*. Zagreb, 1967.
- Čubelić, Tvrтко. 1975. *Usmene narodne poslovice, pitalice, zagonetke*. Zagreb, 1975.
- Ćorac, Milorad. 1968. *Jezik i stil Mihaila Lalića*. Cetinje, 1968.
- Ćorac, Milorad. 1974a. *Lingvističko-stilistička istraživanja*. Priština, 1974.
- Ćorac, Milorad. 1974b. *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*. Beograd, 1974.
- Davidović, Nikola. 1971. Bilješka o piscu. U: Ivo Kozarčanin. *Mrlje na suncu*. Zagreb, 1971.
- Deanović, Mirko – Josip Jernej. 1963. *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb, 1963.
- Derossi, Julije. 1972. U susret modernoj hrvatskoj stilistici. *Umjetnost riječi*, XVI (1972), str. 186–202.
- Descartes, René. 1637/1957. *Rasprava o metodi*. Filozofska hrestomatija. Knj. IV. Zagreb, 1957.
- Doležel, Ljubomir – Karel Hausenblas. 1975. O odnosu između poetike i stilistike. *Književna reč*, IV (1975).
- EJ = *Enciklopedija Jugoslavije*. Zagreb.
- Enkvist, Nils Erik. 1973. *Linguistic Stylistics*. The Hague – Paris, 1973.
- Enkvist, Nils Erik. 1976. O mjestu stila u nekim teorijama jezikoslovlja. *Izraz*, XX (1976), br. 10, str. 262–274.
- Enkvist, Nils Erik – John Spencer – Michael J. Gregory. 1964. *Linguistics and Style*. Oxford, 1964. Njem. prijevod: *Linguistik und Stil*. Heidelberg, 1972.
- Fasso, Andrea. 1972. Označilac i označenik u književnom delu. *Savremenik*, XVIII (1972), knj. XXXV, sv. 3, str. 214–223.
- Filipović, Rudolf. 1971. *Kontakti jezika u teoriji i praksi*. Zagreb, 1971.
- Flaker, Aleksandar. 1969. Umjetnička proza. U: Fran Petrè – Zdenko Škreb (ur.) *Uvod u književnost*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb, 1969.
- Frangeš, Ivo. 1957. Važnosti i granice stilističke kritike. *Umjetnost riječi*, I (1957), str. 253–258.
- Frangeš, Ivo. 1959. *Stilističke studije*. Zagreb, 1959.
- Frangeš, Ivo. 1962. Nešto o Vidrićevu atributu. *Umjetnost riječi*, VI (1962), str. 76–81.
- Frangeš, Ivo. 1963a. Stil Matoševe novelistike. *Rad JAZU*, knj. 333, Zagreb, 1963.
- Frangeš, Ivo. 1963b. Stil Matoševe proze. *Forum*, VI (1963), str. 1035–1051.

- Frangeš, Ivo. 1964. Odnos poezije i proze kod Matoša. *Umjetnost riječi*, VIII (1964), str. 101–109.
- Frangeš, Ivo. 1971. Je li stilistika znanost o odstupanjima? *Dubrovnik*, XIV (1971), br. 3, str. 5–11.
- Frangeš, Ivo. 1974. *Matoš – Vidrić – Krleža*. Zagreb, 1974.
- Grgec, Petar. 1935. Književna fizionomija Ive Kozarčanina. Uz njegovu knjigu *Mati čeka*. *Hrvatska smotra*, VII (1935), br. 46, str. 4.
- Georgijević, Svetozar. 1940. Književni rad Iva Kozarčanina. *Srpski književni glasnik*, LIX (1940), br. 6, str. 456.
- Goldmann, Lucien. 1962. *Dijalektička istraživanja*. Sarajevo, 1962.
- Grickat, Irena. 1967. Stilske figure u svjetlu jezičkih analiza. *Naš jezik*, nova serija, XVII (1967), sv. 4, str. 217–235.
- Guberina, Petar. 1938–39. Govorni jezik i pisani jezik. *Hrvatski jezik*, I (1938–39), br. 6–7, str. 114–124.
- Guberina, Petar. 1952a. *Povezanost jezičnih elemenata*. Zagreb, 1952.
- Guberina, Petar. 1952b. *Zvuk i pokret u jeziku*. Zagreb, 1952.
- Guberina, Petar. 1967. *Stilistika*. Zagreb, 1967.
- Guiraud, Pierre. 1964. *Stilistika*. Sarajevo, 1964.
- Guštak, Ivan. 1935. Ivo Kozarčanin: *Mati čeka*. *Novosti*, XXIX (1935), br. 9, str. 9.
- Gvozdev, A. N. 1955. *Očerki po stilistike ruskoga jazyka*. Moskva, 1955.
- Hergešić, Ivo. 1935. Četiri pjesnika. Ivan Dončević, Ivo Kozarčanin, Anton Nizeteo, Radovan Žilić. *Obzor*, LXXVI (1935), br. 85, str. 1–2.
- Heupel, Carl. 1975. *Taschenwörterbuch der Linguistik*. Drugo, popravljeno i dopunjeno izdanje. München, 1975.
- Hunjak, Đurđica. 1972. Ključna riječ kao dominantan stilski postupak. *Život*, XXI (1972), br. 5–6, str. 509–512.
- IB = Ivan Broz – Franjo Iveković. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Knj. I–II. Zagreb, 1901.
- Ihwe, Jens (ur.) 1972. *Literaturwissenschaft und Linguistik. Eine Auswahl Texte zur Theorie und Litteraturwissenschaft*. Knj. 1–2. Frankfurt/Main, 1972.
- ile. 1938. *Sam čovjek Ive Kozarčanina*. *Hrvatska straža*, X (1938), br. 35, str. 4.
- Ingarden, Roman. 1975. Poetika i nauka o jeziku. *Književna reč*, IV (1975), br. 38.
- Ivanová-Šaligová, Mária. 1964. *Príspevok k štýlu štúrovskej prózy*. Bratislava, 1964.
- Ivanová-Šaligová, Mária. 1965. *Štylistika*. Bratislava, 1965.
- Ivić, Pavle. 1971. *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd, 1971.
- Ivšić, Stjepan. 1913. Današnji posavski govor, *Rad JAZU*, knj. 196, Zagreb, 1913.
- Jakobson, Roman. 1966. *Lingvistika i poetika*. Beograd, 1966.

- Jakovljević, Ilija. 1937. Ivo Kozarčanin: *Tuđa žena*. *Savremenik*, XXV (1937), br. 6, str. 237.
- Jakovljević, Ilija. 1941. Ivo Kozarčanin. *Savremenik*, XXVIII (1941), br. 2, str. 51.
- Jakševac, Stjepan. 1937. Prvi roman Ive Kozarčanina. *Hrvatska revija*, X (1937), br. 12, str. 647–648.
- Jefimov, A. T. 1969. *Stilistika ruskog jezika*. Moskva, 1969.
- Jesenovec, France. 1937. Slovenski glas o Ivi Kozarčaninu. Izvadak iz na slovenskom objavljena prikaza France Jesenovca. *Hrvatska revija*, X (1937), br. 6, str. 334.
- Jespersen, Otto. 1970. *Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta*. Sarajevo, 1970.
- Jonke, Ljudevit. 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb, 1965.
- Jovanović, Slobodan A. 1972. *Rečnik književnih izraza*. Beograd, 1972.
- Jurančić, Janko. 1972. *Srbskohrvatsko-slovenski slovar*. Druga, razširena izdaja. Ljubljana, 1972.
- K = Bratoljub Klaić. 1968. *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb, 1968.
- Kalenić, Vatroslav. 1966–1967. Maretićeva *Stilistika*. *Jezik*, XIV (1966–1967), br. 3, str. 79–85.
- Kalenić, Vatroslav. 1971–1972. Lingvostilističko proučavanje hrvatskoga jezika. *Jezik*, XIX (1971–1972), str. 137–145.
- Kalenić, Vatroslav. 1975. Stilotvorni postupci u *Kurlanima* i *Neisplakanima* Mirka Božića. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, knj. 3, Zagreb, 1975, str. 155–161.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1818/1966. *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*. Beč, 1818. Fototipsko izdanje, »Prosveta«, Beograd, 1966.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1836/1849. *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*. [Drugo izdanje.] Beč, 1849.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1836/1900. *Srpske narodne poslovice i druge različne kao one u običaj uzete riječi*. [Treće, državno izdanje.] Beograd, 1900.
- Katičić, Radoslav. 1960. Quintus Horatius Flacus: Carmen 3,13. *Umjetnost riječi*, IV (1960).
- Katičić, Radoslav. 1967. *Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije*. Zagreb, 1967.
- Katičić, Radoslav. 1971a. *Jezikoslovni ogledi*. Zagreb, 1971.
- Katičić, Radoslav. 1971b. Lingvistički strukturalizam i proučavanje književnosti. *Umjetnost riječi*, XV (1971), str. 177–181.
- Katičić, Radoslav. 1973. Literaturforschung und Linguistik. U: Viktor Žmegač – Zdenko Škreb (ur.) *Zur Kritik literaturwissenschaftlicher Methodologie*. Frankfurt/Main, 1973, str. 235–252.

- Katičić, Radoslav. 1977. Književno djelo kao znak. *Umjetnost riječi*, XXI (1977), br. 1–3.
- Kayser, Wolfgang. 1967. *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. Dvanaesto izdanje. Bern – München, 1967.
- Kekez, Josip. 1973. *Susreti i dodiri usmene i pisane hrvatske književnosti do preporoda*. Magistarski rad u rukopisu. Zagreb, 1973.
- Kekez, Josip. 1975. *Prisutnost usmene narodne književnosti u pisanoj hrvatskoj književnosti 19. i 20. stoljeća*. Doktorski rad u rukopisu. Zagreb, 1975.
- Klaić, Bratoljub. 1968. *Veliki rječnik stranih riječi*. Zagreb, 1968. [Kratica: K.]
- Klaić, Bratoljub. 1972. *Između jezikoslovlja i nauke o književnosti*. Zagreb, 1972.
- Korać, Stanko. 1972. Hrvatski roman između dva rata 1914–1941. *Rad JAZU*, knj. 362, Zagreb, 1972.
- Kosík, Karel. 1967. *Dijalektika konkretnog. Studija iz problematike čovjeka i svijeta*. Beograd, 1967.
- Kovačić, Ivan Goran. 1940. Magjerov orač. *Novosti*, XXXIV (1940), br. 288, str. 15.
- Krležin zbornik. Zagreb, 1964.
- Ladan, Tomislav. 1970. *Ta kritika*. Zagreb, 1970.
- Lasić, Stanko. 1971. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb, 1971.
- Lasta, Petar. 1966. Književna kritika između dva rata. U: *Hrvatska književna kritika*. Sv. IX. Zagreb, 1966.
- László, Bulscú. 1959. Broj u jeziku. *Naše teme*, III (1959), br. 6, *Strojno prevođenje i statistika u jeziku* (zbornik), str. 128–176.
- Lešić, Zdenko. 1968. Jezička organizacija književnog djela kao strukturalni dio cjeline. *VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968*. Resumé, přednášek, příspěvky a sdělení. Prag, 1968, str. 319.
- Lešić, Zdenko. 1971. *Jezik i književno djelo*. Sarajevo, 1971.
- Lotman, Jurij. 1970. *Predavanja iz strukturalne poetike. Uvod. Teorija stiha*. Sarajevo, 1970.
- Majtin, Zlatko. 1937–1938. Ivo Kozarčanin: *Sam čovjek*. *Omladina*, XXI (1937–1938), br. 1, str. 36.
- Maretić, Tomo. 1924. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*. Zagreb, 1924.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb, 1899.
- Maretić, Tomo. 1931. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Drugo, popravljeno izdanje. Zagreb, 1931.
- Maretić, Tomo. 1963. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Treće izdanje. Prir. Mate Hraste i Pavle Rogić. Zagreb, 1963.

- Mežnarić, Ivica. 1938. Sam čovjek. *Hrvatska revija*, XI (1938), br. 4, str. 211.
- Miko, František. 1976. Odsek, tema, štyl. *Litteraria*, Bratislava, XV (1976), str. 5–30.
- Minović, Milivoje. 1970. *Rečenica u proznim djelima Rastka Petrovića*. Sarajevo, 1970.
- Minović, Milivoje. 1971. *Uvod u nauku o jeziku*. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo, 1971.
- Mistrík, Jozef. 1970. *Stylistika slovenkeho jazyka*. Bratislava, 1970.
- Morozova, Marja N. 1964. O poredbenoj stilističkoj analizi. *Umjetnost riječi*, VIII (1964), str. 47–54.
- Morris, Charles W. 1975. *Osnove teorije o znacima*. Beograd, 1975.
- Muljačić, Žarko. 1972. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskoga jezika*. Drugo, prošireno i prerađeno izdanje. Zagreb, 1972.
- Nametak, Alija. 1958–1959. Jezik Hasana Kikića. *Jezik*, VII (1958–1959), str. 16–21, 41–46.
- Ochmann, Richard. 1975. Tvorbene gramatike i pojam književnog stila. *Izraz*, XIX (1975), br. 8–9, str. 125–141.
- P2M = *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika sa rječnikom*. Zagreb – Novi Sad, 1960.
- Pavešić, Slavko (ur.) 1971. *Jezični savjetnik s gramatikom*. Zagreb, 1971.
- Pavešić, Slavko – Zlatko Vince. 1971. Gramatika. U: Slavko Pavešić (ur.) *Jezični savjetnik s gramatikom*. Zagreb, 1971.
- Pavletić, Vlatko. 1956. *Hrvatski književni kritičari*. Knj. I–II. Zagreb, 1956.
- Pavlović, Milivoje. 1969. *Problemi i principi stilistike*. Beograd, 1969.
- Peco, Asim. 1975. Ikavskošćakavski govori Zapadne Bosne. I. dio. Uvod i Fonetika. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. I. Sarajevo, 1975.
- Peroš, Vilim. 1935–1936. Dvije knjige Ive Kozarčanina. *Omladina*, XIX (1935–1936), br. 7, str. 259.
- Petković, Novica. 1975. *Jezik u književnom delu*. Beograd, 1975.
- Petrè, Fran – Zdenko Škreb (ur.) 1969. *Uvod u književnost*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb, 1969.
- Petrović, Svetozar. 1972. *Priroda kritike*. Zagreb, 1972.
- Peytard, Jean. 1971. Odnosi i prožimanja lingvistike i književnosti. *Kolo*, novi tečaj, IX (1971), str. 903–914.
- Polanšćak, Antun. 1965. Buffon i stil. *Putevi*, Banja Luka, XI (1965), str. 409–415.
- Porzig, Walter. 1971. *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der Sprachwissenschaft*. Peto, pregledano izdanje. München, 1971.
- Pozojević, Marija. 1971. Neki načini izražavanja afektivnosti u noveli Ranka Marinkovića *Ruke*. *Umjetnost riječi*, XV (1971), str. 303–315.

- Pranjić, Krunoslav. 1961–1962. Problemi proučavanja jezika i stila suvremenih pisaca. *Jezik*, IX (1961–1962), str. 90–91, 118–120.
- Pranjić, Krunoslav. 1962–1963. Lingvostilistička analiza suvremenih književnih tekstova. *Jezik*, X (1962–1963), str. 1–9.
- Pranjić, Krunoslav. 1968. *Jezik i književno djelo. Ogledi za lingvostilističku analizu književnih tekstova*. Zagreb, 1968.
- Pranjić, Krunoslav. 1970. Za komparativnu stilistiku. *Umjetnost riječi*, XIV (1970), br. 1–2, str. 189–193.
- Pranjić, Krunoslav. 1971. Jezik i stil Matoševe pripovjedačke proze. *Rad JAZU*, knj. 361, Zagreb, 1971, str. 29–195.
- Pranjić, Krunoslav. 1972a. Iz Andrićevih izvorišta. *15 dana*, XV (1972), br. 5, str. 36–38.
- Pranjić, Krunoslav. 1972b. Vidovi Andrićevih izražajnih vrednota. *15 dana*, XV (1972), br. 6, str. 39–40.
- Pranjić, Krunoslav. 1972c. Izazov: kako čitati Goranovu *Jamu*. *15 dana*, XV (1972), br. 7, str. 38–41.
- Pranjić, Krunoslav. 1972d. Legitimnost lingvističkoga-stilističkoga pristupa književnome tekstu. *Zbornik radova posvećen VII kongresu jugoslavenskih slavista u Beogradu*, 25–30. rujna 1972, Zagreb, 1972, str. 93–96.
- Pranjić, Krunoslav. 1973a. I kontinuitet i stilske inovacije u djelu Miroslava Krležje. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, knj. 1, Zagreb, 1973, str. 219–227.
- Pranjić, Krunoslav. 1973b. Lingvostilistika. *Treći program*, leto 1973, str. 253–268.
- Pranjić, Krunoslav. 1973c. Ozvučenje jest interpretacija (Dobriša Cesarić: »Puludjela ptica«). *15 dana*, XVI (1973), br. 1–2, str. 48–50.
- Pranjić, Krunoslav. 1973d. Ruralno i urbano u novijoj hrvatskoj prozi. *VII međunarodni kongres slavista*, Prilozi, Zagreb, 1973, str. 103–113.
- Pranjić, Krunoslav. 1974a. Ivo Andrić u prijevodima. *XXIV seminar za strane slaviste*, Sarajevo, 1974, str. 89–97.
- Pranjić, Krunoslav. 1974b. Ruralno i urbano u novijoj hrvatskoj prozi. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, knj. 2, Zagreb, 1974.
- Pranjić, Krunoslav. 1976. Poezija gramatici unatoč (ili: njojzi zahvaljujuć). *Stih*, I (1976), br. 2, str. 3–25.
- Prpić, Jure. 1940. O *Tihim putovima* Ive Kozarčanina. *Matoš*, I (1940), br. 2, str. 64.
- R2M = *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Knj. I–II (A–K). Zagreb – Novi Sad, 1967.
- Riffaterre, Michael. 1959. Criteria for Style Analysis. *Word*, XV (1959).
- Riffaterre, Michael. 1973. *Strukture Stilistik*. München, 1973.
- RJA = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. JAZU, Zagreb, 1881–1975.

- Rudjakov, N. A. 1972. *Osnovi stiličeskoga analiza hudožestvennogo proizvedenija*. Kišinev, 1972.
- Sanders, Willy. 1973. *Linguistische Stiltheorie. Probleme, Prinzipien und moderne Perspektiven des Sprachstils*. Göttingen, 1973.
- Sapir, Edward. 1961. *Language*. Njem. prijevod: *Die Sprache. Eine Einführung in das Wesen der Sprache*. München, 1961.
- Seidler, Herbert. 1963. *Allgemeine Stilistik*. Drugo, prerađeno izdanje. Göttingen, 1963. (Prikaz: Roland Knopfmacher. 1957. Seidlerova Opća stilistika. *Umjetnost riječi*, I (1957), str. 207–230.)
- Silić, Josip – Dragutin Rosandić. 1976. *Osnove fonetike i fonologije hrvatskoga književnog jezika*. Udžbenik za 1. razred. Treće, neizmijenjeno izdanje. Zagreb, 1976.
- Simeon, Rikard. 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Knj. I–II. Zagreb, 1969.
- Simić, Novak. 1953. Pogovor. U: Ivo Kozarčanin. *Sam čovjek*. Zagreb, 1953.
- Skok, Petar. 1937–1938. Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku. *Slavia*, Praha, XV (1937–1938), str. 166–190, 481–505.
- Smailović, Ismet. 1971. Jezik Hasana Kikića. *Rad JAZU*, knj. 361, Zagreb, 1971, str. 465–624.
- Solar, Milivoj. 1976. *Teorija književnosti*. Zagreb, 1976.
- Sowinski, Bernhard. 1973. *Deutsche Stilistik. Beobachtungen zur Sprachverwendung und Sprachgestaltung im Deutschen*. Frankfurt/Main, 1973.
- Spiewok, Wolfgang. 1971. Stilistika na graničnom području između lingvistike i nauke o književnosti. *Umjetnost riječi*, XV (1971), str. 183–203.
- Spitzer, Leo. 1961. *Stilstudien*. Knj. 2. *Stilsprachen*. Drugo, neizmijenjeno izdanje. München, 1961.
- Srpskohrvatski jezik*. Knj. I. Mozaik znanja, Beograd, 1972.
- Stamać, Ante. 1973. Prodor svakodnevnog govora u hrvatsko pjesništvo 1928–1952. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, knj. I, Zagreb, 1973, str. 281–296.
- Stamać, Ante – Vjeran Zuppa (ur.) 1972. *Nova evropska kritika*. Knj. III. Split, 1972.
- Stankiewicz, Edward. 1963. Problemi pesničkog jezika s gledišta lingvistike. *Filološki pregled*, I. (1963), br. 1–2, str. 23–24.
- Stankiewicz, Edward. 1972. Lingvistika i izučavanje pesničkog jezika. *Savremenik*, XVIII (1972), br. 3, str. 203–213.
- Stankiewicz, Edward. 1974. Književno delo kao jezička struktura. *Letopis Matice srpske*, CD (1974), avgust–septembar, knj. 414, sv. 2–3, str. 203–231.
- Stanojčić, Živojin. 1967. *Jezik i stil Iva Andrića (Funkcije sinonimskih odnosa)*. Beograd, 1967.
- Starobinski, Jean. 1972. Leo Spitzer i stilističko čitanje. U: Ante Stamać – Vjeran Zuppa (ur.) *Nova evropska kritika*. Knj. III. Split, 1972.

- Stevanović, Mihailo. 1970. *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*. Knj. I. *Uvod. Fonetika. Morfologija*. Drugo izdanje. Beograd, 1970.
- Stevanović, Mihailo. 1974. *Savremeni srpskohrvatski jezik (Gramatički sistemi i književnojezička norma)*. Knj. II. *Sintaksa*. Drugo izdanje. Beograd, 1974.
- Stilističke isledovanja na materiale sovremennogo ruskogo jazyka*. Zbornik radova. Moskva, 1972.
- Š = Abdulah Škaljić. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1966.
- Šegedin, Petar. 1956. *Hrvatska proza*. Knj. I–II. Beograd, 1956.
- Šicel, Miroslav. 1965. *Hrvatska novela između dva rata*. Drugo izdanje. Zagreb, 1965.
- Šicel, Miroslav. 1971. *Pregled novije hrvatske književnosti*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb, 1971.
- Šimić, Antun Branko. 1960. *Sabrana djela*. Knj. II. Zagreb, 1960.
- Šišić, Ferdo. 1962. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1962.
- Škaljić, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo, 1966. [Kratice: Š.]
- Škarić, Ivo. 1963–64. Glasovi hrvatskosrpskog jezika u fizio(psih)-akustičkoj analizi. *Jezik*, XI (1963–64), str. 48, 50–51.
- Škiljan, Dubravko. 1972–1973. Domet stvaralačkog u jeziku. *Suvremena lingvistika*, br. 5–6, str. 65–70; br. 7–8, str. 49–59.
- Škreb, Zdenko. 1949. Značenje igre riječima. *Rad JAZU*, knj. 278, Zagreb, 1949, str. 77–193.
- Škreb, Zdenko. 1953–1954. Jezik u interpretaciji umjetničkog djela. *Jezik*, II (1953–1954), str. 129–134.
- Škreb, Zdenko. 1954–1955. Prijelaz iz gramatike u stilistiku. *Jezik*, III (1954–1955), str. 97–101.
- Škreb, Zdenko. 1969. Osnovna stilska sredstva. U: Fran Petre – Zdenko Škreb (ur.) *Uvod u književnost*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb, 1969.
- Škreb, Zdenko. 1976. *Studij književnosti*. Zagreb, 1976.
- Škritek, Božidar. 1959. Tihi putovi Ive Kozarčanina. *Književnik*, I (1959), br. 6, str. 53–67.
- Špoljar, Krsto. 1975. Predgovor. U: Ivo Kozarčanin. *Pjesme, novele, Sam čovjek, kritike*. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 131, Zagreb, 1975.
- T. P. [Tomislav Prpić]. 1937a. Treća knjiga zbirke »Savremeni hrvatski pisci«. Ivo Kozarčanin: »Tudja žena«. *Obzor*, LXXVII (1937), br. 82, str. 1–2.
- T. P. [Tomislav Prpić]. 1937b. Ivo Kozarčanin: »Sam čovjek«. Deveta knjiga Savremene knjižnice Matice Hrvatske, Zagreb, 1937. *Obzor*, LXXVII (1937), br. 182, str. 1–2.

- Težak, Stjepko – Stjepan Babić. 1966. *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika*. Zagreb, 1966.
- Težak, Stjepko – Stjepan Babić. 1973. *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika*. Šesto, prerađeno izdanje. Zagreb, 1973.
- Thorne, J. P. 1975. Generative Grammatik und Stilanalyse. U: John Lyons (ur.) *Neue Perspektiven in der Linguistik*, Reinbek – Hamburg, 1975, str. 167–177.
- Tomasović, Jakov. 1935. Ivo Kozarčanin: *Mati čeka*. *Jadranska vila*, VIII (1935), br. 8, str. 14.
- Tomaševski, B. V. 1972. *Teorija književnosti. Poetika*. Beograd, 1972.
- Ullmann, Stephen. 1974. *Language and Style*. Oxford. 1974. Njem. prijevod: *Sprache und Stil. Aufsätze zur Semantik und Stilistik*. Tübingen, 1972.
- Vaupotić, Miroslav. 1965. Proza između dva rata. U: *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*. Zagreb, 1965.
- Vaupotić, Miroslav. 1972. Neke osobine hrvatskih književnih kritika u desetljeću pred drugi svjetski rat. *Zbornik radova posvećen VII. kongresu jugoslavenskih slavista*. Zagreb, 1972.
- Vinogradov, V. V. 1971. *Stilistika. Teorija poetskog jezika. Poetika*. Sarajevo, 1971.
- Vončina, Josip. 1970. O istraživanju jezika starije hrvatske književnosti. *Umjetnost riječi*, XIV (1970), str. 295–303.
- Vuković, Jovan. 1972. *Naš književni jezik danas*. Sarajevo, 1972.
- Vuletić, Branko. 1971–1972. Govor i stilistika. *Jezik*, XIX (1971–1972), str. 140–144.
- Vuletić, Branko. 1976. *Fonetika književnosti*. Zagreb, 1976.
- Wellek, René – Austin Warren. 1965. *Teorija književnosti*. Beograd, 1965.
- Wilpert, Gero von. 1969. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart, 1969.
- Zec, Nikola. 1938. Ivo Kozarčanin: *Sam čovjek*. *Letopis Matice srpske*, CXII (1938), br. 1, str. 55.

Kazalo imenâ

- Andrić, Ivo 76, 86
 Anić, Vladimir 73
 Anonim 33
 Antoš, Antica 41

 Babić, Stjepan 44, 66, 69, 87, 98
 Bachmann, Elfriede 28, 34–36
 Balentović, Ivo 31, 51
 Bally, Charles 24
 Barac, Antun 34, 102
 Belić, Aleksandar 23
 Benešić, Julije 97
 Bogner, Josip 31, 32
 Boranić, Dragutin 30
 Bošković, Zvonko 77, 78
 Brabec, Ivan 67
 Brešić, Vinko 42, 47, 78
 Broz, Ivan (kratica IB) 66, 91, 92, 97, 99
 Brozović, Dalibor 85
 Buffon (Georges-Louis Leclerc) 21, 23, 33
 Bugarski, Ranko 19

 Cesarec, August 37
 Cetineo, Ante 38
 Croce, Benedetto 22
 Čubelić, Tvrtko 44, 74, 75

 Davidović, Nikola 25, 27, 29, 32
 Deanović, Mirko 97, 99
 Delbrück, Berthold 64
 Derossi, Julije 24
 Descartes, René 24, 25
 Devčić, Stjepan 38
 Devoto, Giacomo 102
 Domjanić, Dragutin 39
 Dončević, Ivan 26, 38

 Fasso, Andrea 19
 Filipović, Rudolf 85, 87

 Flaker, Aleksandar 23, 29
 Frangeš, Ivo 23, 41, 78, 79, 90
 Franičević, Marin 39

 Galović, Fran 39
 Georgijević, Krešimir 27
 Georgijević, Svetozar 33
 Gerber, Gustav von 47
 Giono, Jean 34
 Goldmann, Lucien 25
 Grgec, Petar 32
 Guberina, Petar 23, 80, 81
 Guštak, Ivan 32

 Hamsun, Knut 34
 Hergešić, Ivo 26, 46
 Heupel, Carl 41
 Hobbes, Thomas 76
 Horacije (Quintus Horatius Flacus) 41
 Hraste, Mate 67
 Humo, Hamza 34

 IB v. Ivan Broz, Franjo Iveković
 -ile 34
 Iveković, Franjo (kratica IB) 66, 91, 92,
 97, 99
 Ivić, Pavle 85, 87
 Ivšić, Stjepan 86

 Jakobson, Roman 17, 18, 22
 Jakovljević, Ilija 28, 31, 33, 81
 Jakševac, Stjepan 31, 33, 34, 81
 Jenko, Narcis (Eugen Martić) 37
 Jernej, Josip 97, 99
 Jesenovec, France 32
 Jespersen, Otto 17, 18
 Jonke, Ljudevit 63, 64, 86, 90
 Josić, Ljubica 23
 Jovanović, Slobodan A. 44
 Jurančić, Janko 97

- K v. Bratoljub Klaić
 Kalenić, Vatroslav 24
 Karadžić, Vuk Stefanović 74, 75, 97, 99
 Katičić, Radoslav 17, 19, 20, 41, 78, 79
 Kayser, Wolfgang 17, 23, 29
 Kekez, Josip 73
 Kellermann, Bernhard 34
 Kikić, Hasan 38, 101
 Klaić, Bratoljub (kratica K) 76, 91–96
 Korać, Stanko 28, 34, 51
 Kosík, Karel 20
 Kosor, Josip 34, 100
 Kovačić, Ante 73
 Kovačić, Ivan Goran 25, 33
 Kranjčević, Silvije Strahimir 26
 Krleža, Miroslav 26, 34, 35, 38, 39, 101
- Ladan, Tomislav 34, 35
 Lasić, Stanko 38
 Lasta, Petar 26, 34
 László, Bulscú 21, 77
 Lešić, Zdenko 19, 21, 41, 76, 81, 83, 89
 Lotman, Jurij 20
 Ljubić, Pere 39
- M. S. v. Marko Samardžija
 Majtin, Zlatko 33
 Mann, Thomas 34
 Maretić, Tomo 24, 42, 43, 86
 Marouseau, Jules 21
 Martić, Eugen v. Narcis Jenko
 Matić, Tomo 86
 Matoš, Antun Gustav 26, 32, 41, 78
 Mežnarić, Ivica 33, 81
 Mihalić, Stjepan 37
 Minović, Milivoje 47
 Mistrík, Jozef 41
 Morris, Charles W. 20
 Muljačić, Žarko 41
- Nizeteo, Anton 26
- Pavešić, Slavko 66, 70, 86
 Pavletić, Vlatko 26
- Peco, Asim 85
 Pećarina, Gordana 22
 Perković, Luka 37
 Peroš, Vilim 31, 32, 91
 Petrè, Fran 44
 Petrović, Svetozar 18, 21
 Platon 44
 Polanščak, Antun 21
 Porzig, Walter 44
 Pranjić, Krunoslav 21, 22, 73, 86, 100
 Proust, Marcel 34
 Prpić, Jure 32
 Prpić, Tomislav 26
- Reljković, Matija Antun 86
 Reymont, Władisław 34
 Riffaterre, Michael 23, 89
 Rosandić, Dragutin 41, 47, 79
 Rudjakov, N. A. 19
 Ryznar, Anera 23
- Samardžija, Marko (inicijali M. S.) 17, 20, 21, 24, 26, 29, 35, 39, 42, 43, 46, 51, 56–58, 65, 67, 68, 74, 78–80, 83, 85, 87, 89, 91, 96, 100
- Sanders, Willy 18, 21, 22
 Sapir, Edward 85, 86
 Schor, Sandra Moshman 87
 Seidler, Herbert 41
 Silić, Josip 41, 47, 79
 Simeon, Rikard 32, 71, 79, 86, 97
 Simić, Novak 27, 28, 33, 38
 Skok, Petar 86
 Smailović, Ismet 38, 73, 101
 Solar, Milivoj 69
 Sowinski, Bernhard 41
 Spiewok, Wolfgang 23
 Spitzer, Leo 18, 23, 33
 Stamać, Ante 26, 47
 Stankiewicz, Edward 20
 Starobinski, Jean 33
 Stevanović, Mihailo 66, 67, 69, 70
- Š v. Abdulah Škaljić

-
- Šegedin, Petar 27
Šenoa, August 26
Šicel, Miroslav 25, 27
Šimić, Antun Branko 17
Šišić, Ferdo 85
Škaljić, Abdulah (kratica Š) 87, 91–96
Škarić, Ivo 43, 44
Škreb, Zdenko 19, 23, 44, 48, 69
Škritek, Božidar 33, 77, 78
Špoljar, Krsto 26–28, 31, 34, 77, 78, 81

Tadijanović, Dragutin 26, 47
Težak, Stjepko 66, 69, 98
Tomasović, Jakov 32

Tomaševski, B. V. 29, 44
Ullmann, Stephen 24, 25

Vaupotić, Miroslav 25, 28
Vince, Zlatko 66, 70
Vinogradov, V. V. 23

Warren, Austin 20
Wellek, René 20
Wilpert, Gero von 32

Zec, Nikola 32, 91

Žilić, Radovan 26
Živković, Sreten 67

Bilješka o priređivaču

Ivan Marković (Zagreb, 1974) izvanredni je profesor na Katedri za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Napisao je *Hrvatski pravopis* (¹2007, ²2008, s L. Badurina i K. Mićanovićem), *Uvod u pridjev* (2010), *Uvod u jezičnu morfologiju* (¹2012, ²2013, ³2018), *Hrvatsku morfologiju* (¹2013, ²2018), *Hrvatski rječnik stopljenica* (2016, s I. Klindić i I. Borković), *O britkosti. Filološko paljetkovanje po 2017.* (2018), *Uvod u verbalni humor* (2019) te dvadesetak znanstvenih radova u periodici, zbornicima i knjigama.

Sabrao je i priredio knjige tekstova Lj. Jonkea *O hrvatskome jeziku* (2005), V. Anića *Naličje kalupa* (2009) i J. Silića *Dihotomije* (2019). Uređuje jezikoslovnu biblioteku *Thesaurus* izdavačke kuće Disput iz Zagreba.

STILISTIKA

www.stilistika.org